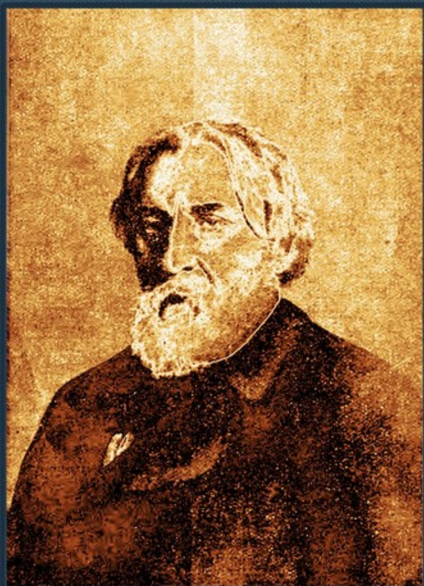
И. С. ТУРГЕЊЕВ – САБРАНА ДЕЛА – КЊИГА XX

КРИТИКЕ И ПИСМА

НАРОДНА ПРОСВЕТА – БЕОГРАД

И. С. ТУРГЕЊЕВ

САБРАНА ДЕЛА У 20 КЊИГА

УРЕДНИК

МИЛАН КАШАНИН

ИЗДАЊЕ, ШТАМПА И ПОВЕЗ
ИЗДАВАЧКОГ ПРЕДУЗЕЋА
НАРОДНА ПРОСВЕТА
БЕОГРАД
1935

И. С. ТУРГЕЊЕВ

САБРАНА ДЕЛА

КЊИГА XX

ЗА ШТАМПУ ПРИРЕДИО
МИЛАН КАШАНИН

НАРОДНА ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

КРИТИКЕ И ПИСМА

С РУСКОГ ПРЕВЕЛИ
Д-р ДИМИТРИЈЕ ЂУРОВИЋ
ЈОВАН МАКСИМОВИЋ

НАРОДНА ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

За штампарију „Народне Просвете":
А. Ивановић, Београд, Обилићев венац 5

САДРЖАЈ

Критички чланци и говори

— Превео Д-р Димитрије Ђуровић —

1. „Фауст”. Трагедија. Гетеова дела. Превод прво-га и излагање другога дела. М. Вронченко. Петроград, 1884 г.

Појава новога превода „Фауста” изазвала је код нас разнолика размишљања о нама и нашој књижевности. Поред готово потпуне отсутности правога дара, мноштва слабих и празних творевина, којима су претрпане наше књижаре, друштвено сазнање, осећање истине и лепоте расте и развија се брзо. Ми немамо намере да баш сад приступимо истраживању узрока сличним појавама... уопште се Рус развија тако необично, да се са мало речи не могу претставити читаоцу смисао и закони његова унутрашњега преображаја. Али, например, пре неколико година, кад се појавио г. Врончеиков превод „Фауста”, спремни смо били да се ограничимо похвалама, да назовемо преводиочев рад „догађајем” итд... Само име „Фауст” изазивало је у нама доста нејасан и необичан утисак; осећали смо да се у том делу одразио цео живот не младога већ унеколико туђега нам народа који мисли, и — или смо се са простодушним обожавањем преклањали пред Гетеовом творевином, коју смо сма-

трали као алфу и омегу целе човечанске мудрости, или смо са ужурбаном брзином пролазили мимо, правдајући то речима „нејасна творевина”... У осталом, код нас и данданас реч „нејасно” сматра се као природан епитет за све што је немачко. Сад пак... Не намеравамо да расипамо преувеличане хвале нашој публици, тим пре што јој оне сасвим нису потребне; нећемо јој рећи да је она за последње време коначно разумела и изучила Гетеа и дошла, например, до јаснога сазнања шта је „Фауст” као немачка творевина, и у каквој мери ова творевина треба да интересује нас — Русе... не, ми то нећемо рећи; али сазнање наше публике за последњих година сазрело је и очврсло; прошло је за њу у неповрат време нејаснога полета и усхићења; она је уопште постала хладнија и равнодушнија, као човек коме су додијале шале и коме се допада само озбиљна ствар. Сумњам да се она сад може заслепити сјајем великога имена; њен здрав смисао тражи стварних доказа — није ствар у том што је Гете велики песник (она то зна боље од нас), већ у том: да ли је доиста „Фауст” тако велико дело? Почињући анализу ове велике трагедије, ми осећамо неку нехотичну плашљивост... знамо сами какав велики терет смо узели на себе.

Преглед вечних творевина сличних „Фаусту” или је веома лак, или веома тежак. — У првом случају треба само „кадити”, употребити усхићене ускликe итд.: срећа што је дело велико, те већ према томе не треба говорити о њему! У већини случајева тако и раде наша господа критичари. Али ова господа заборављају да ниједно велико дело није

пало на земљу као камен с неба; да је свако од њих изишло из дубине песничке личности, која се само за то и удостојила такве среће што се сав смисао савременога живота одразио у њој не само пролазним одјецима, већ целим, други пут доста мучним развићем карактера и дара; да, што је дело веће, простије и једноставније, тим су сложенији, разноврснији услови и процес његове појаве... С друге стране, сасвим није потребно доћи до сазнања овога процеса, да би потпуно уживали у великој творевини, као што није потребно знање хемијскога састава некојега дивнога цветића, да би се могло уживати у њему; непосредна, несумњива, опште разумљива лепота јесте особина свакога уметничкога дела. Али ако човечји дух хоће да разуме и оцени то чиме се он нехотично усхићава, да дозна узроке сопственога уживања, онда му се не може одобрити заустављање на пола пута; неумољива савесност и јасност до краја главне су врлине критике у широком смислу, која, не обзирући се на вапаје својих противника, никоме још није учинила зла. Не говоримо о самољубивој, плашљивој, или неспособној критици људи којима се не мили да буду прости људи осредњих способности, а међутим страшно им је или тешко доћи до плодова сопствених размишљања, — људи који целога века понављају два пут два и никад неће да кажу: четири, или, најзад, кажу — пет, и лукаво и многоречиво доказују да друкче и није могло да буде... Ми говоримо о правој критици. Према свему што је речено о духу наше публике, надамо се да ћемо задовољити њене потребе кад јој претста-

вимо у почетку укратко врсту историјскога истраживања о том кад је, како и због чега никла и сазрела у песниковој души мисао о „Фаусту", а затим и наш лични поглед на „Фауста". Историјско истраживање може други пут успешно да замени чисто логичка размишљања, јер ништа не може да буде логичније од историјскога развића, претстављенога јасно и савесно. Несумњиво, можемо да погрешимо у нашим закључцима; али је још Лафонтен казао:

J'aurais du moins l'honneur de l'avoir entrepris.[1]

Гете нам је у својим белешкама, које је, нажалост, сувише позно започео, оставио доста добру и исцрпну слику стања немачке књижевности до седамдесетих година прошлога века (он се сам родио 1749 године). Велики људи те епохе били су Клопшток, Виланд и Лесинг, поглавито Клопшток. Француска класичка школа (Готшед), швајцарска школа (Бодмер и др.), обе су прошле брзо и неповратно. Клопшток је први започео реч о народностима у књижевности, о бардима, о Арминији, о северној митологији, одбацио је слик. Виланд, овај разнолик, потсмешљив и грациозан таленат, узбуђивао је и одушевљавао своје земљаке својим многобројним творевинама, преводима са грчкога, енглескога, италијанскога и француског језика; Лесинг, као поглавито немачки здрав и проницљив ум, заснивао је критику и драму — и, можда још више него Клопшток, има право да се назове ствараоцем не-

[1] Припашће ми барем част да сам то предузео. — Прим. прев.

мачке књижевности; он је био обдарен необичним полемичким талентом и здравим смислом (уосталом, ове две особине су готово недељиве), и победе које је он одржао над људима, сличним Клоцу и другим, спасле су немачку књижевност, која се тек била појавила, од пропасти лажних праваца. Заслуге ових трију писаца необично су велике; али ниједном од њих није било суђено да стварно изрази суштину својега народа и времена. Сваки народ има своју чисто књижевну епоху, која мало по мало спрема друга, опширнија развића човечанскога духа; за Немачку је таква епоха настала око седамдесетих година. Док је у Француској друштво, већ застарело, испробано спољашњим борбама, не оставивши ни једно питање без решења и не задовољивши се ниједним од тих решења, нагло хитало ка сопственом рушењу, — Немачка је тек долазила до сазнања сопствене народности, до сазнања саме себе — не као друштва, већ као народа, који говори једним језиком и који нема на том језику ниједнога књижевнога споменика. До XVII века сви су немачки научници писали на латинском и на француском језику, као Лајбниц; песнике су држали при дворовима у својству будала, и они су писали оде у разним свечаним приликама; немачки изузетци, као што су хумористи школе Ханса Сакса, Фишарт, Грифиус, сведочећи о добродушно-сатиричном правцу немачкога ума, уосталом нису имали нарочитога значаја; немачки владари, чак и бољи од њих (сетите се Фридриха Другог) потцењивали су рођени језик; само су богослови од Лутерова времена говорили и пи-

сали на немачком језику. Али ето, настала је прва половина прошлога века: философ Волф се одрекао латинскога језика. Немачка књижевност, још млада и са обележјем оригиналнога полета, пошла је трагом за француском. Почели су брзо да ничу један за другим писци који се нису могли, као Готшед, убројати у коло неспособних подражавалаца; Рамлер и Глајн јавили су се у Берлину; почела су критичка истраживања о самом језику, истина, доста погрешна, али за то време необично важна. Најзад, јавили су се они значајни људи о којима смо говорили малочас. Али прави преврат, то што је Гете назвао револуцијом немачке литературе (св. 26, стр. 68, изд. 1829), догодио се између седамдесетих и осамдесетих година прошлога века, у епохи коју немачки критичари (правилније Litterarhistoriker — литерарни историчари) зову „добом бујности и плаховитости" (Sturm und Drang-Periode).

Живот свакога народа може да се пореди са животом засебнога човека, са том само разликом што је народ, као природа, способан да се вечно препорађава. Сваки човек у својој младости проживео је епоху „генијалности", усхићенога самопоуздања, другарских састанака и друштва. Збацивши са себе ропство предања, схоластике и уопште свакога ауторитета, свега што долази к њему са стране, он чека спасења од самога себе, он верује у непосредну снагу своје природе и преклања се пред природом као пред идолом непосредне лепоте. Он постаје средиште света који га опкољава, он (будући несвестан својега добродушнога егоизма) не ода-

је се ничему: он приморава све да се њему ода; он живи срцем, али не својим, усамљеним, него туђим срцем, чак и у љубави, о којој он тако много машта; он је романтичар, — романтизам није ништа друго до апотеоза личности. Он је спреман да говори о друштву, о друштвеним питањима, о науци; али друштво, као и наука, постоји за њега, а не он за њих. Таква епоха теорија, које нису условљене стварношћу, па зато и не желе да буду примењене, епоха замишљених и одређених полета, сувишка снага, које хоће да преврну горе, а за то време неће или не могу да помакну сламчицу, — таква епоха неизбежно се понавља у развитку свакога; али само онај од нас заиста заслужује да буде назван човеком, ко уме да изиђе из тога зачаранога круга и да пође даље, напред, ка свом циљу. Слична романтичарска епоха настала је за Немачку у време Гетеове младости. Јавило се много такозваних генијалних младих људи; младост, непосредност, природа, оригиналност, — то су речи које су звучале на устима свакога; ником не би ни напамет тада пало да напише „Разбојнике", јер су свакога интересовале само личне радости и страдања, — али су се многи надали да постану Шекспири: у то време Виланд и Ешенбург упознали су Немачку са Шекспиром, и публика је њихове преводе похлепно читала. Љубав према Шекспиру пробудила је љубав према средњем веку, према којем се може осећати наклоност тек онда кад се народ од њега стварно потпуно одвојио, а то одвајање се извршило у Немачкој доста касно. Покрет умова у Француској — Волтер, Русо, енциклопедисти, — све што је тако дубоко, тако снажно

потресло касније цео свет, нашао је у то време врло мало саосећања у Немачкој, и ландграфови су мирно настављали продавање својих поданика Енглезима, који су ратовали против непокорних Американаца. Ево шта каже сам Гете у трећем делу своје аутобиографије: „Кад нам се дешавало да отворимо један од делова енциклопедискога речника (познато издање Дидроа и Даламбера), чинило нам се да смо дошли у огромну фабрику, где са свих страна шкрипе и врте се точкови, на необјашњив начин покрећу се машине, и ми смо, не схватајући циљ свих тих покрета, падали у потпуно очајање... Страстан спор француских философа са свештенством није изазивао у нама пажње. Забрањене, осуђене на ломачу књиге, које су тада изазвале велику буку, нису чиниле на нас никаквога утицаја... Природа је била наше божанство."

Ове Гетеове речи се односе, истина, на друштво његових страсбуршких пријатеља; али је оно било тада најмногобројнији претставник младога поколења; они од његових савременика који су ишли другим путем нису оставили трага свога постојања т. ј. они су се губили; међутим, прве Гетеове творевине одмах су задивиле и задобиле гомилу читалаца.

Цела Немачка почела се бавити поглавито, ако не искључиво, само књижевним питањима. Јустус Мозер, познати у своје време публициста, јавља нам се као усамљен изузетак. Још земља није почела била да дрхти под ногама људи; још се цела Европа кретала пређашњим правцем, живела од пређашњих убеђења и веровања; поред тога, философ-

ски преврат требао је да, по духу немачкога народа, претходи сваком даљем развитку друштвенога живота у Немачкој, — у ту саму епоху „бујности и плаховитости”, у удаљеном граду, на северу, професор Кант је тихо и неуморно стварао критичку философију, ону исту философију која је мало по мало продрла у сву нашу стварност и која ће казати своју последњу реч чак и не нашем покољењу.

У то исто време, око седамдесетих година, живео је на обалама Рајне, час у Страсбургу, час у Франкфурту, млади човек коме је суђено било да изрази собом сву суштину својега народа и својега времена, — Волфганг Гете. Биографија његова је толико позната целом читалачком свету да сматрамо да смо у праву ако о њој ништа не кажемо, тим пре што је она већ била предмет доста обимних чланака у нашем часопису. Али постараћемо се да у неколиким потезима насликамо његову личност. Он је био песник, поглавито песник, и више ништа. У том се састоји, по нашем мишљењу, цела његова величина и цела његова слабост. Он је био обдарен свестраном способношћу посматрања; све земаљско просто, лако и тачно налазило је одраза у његовој души. Са способношћу да се страсно одаје, до заборава, он је спајао у себи дар сталнога посматрања, нехотичнога посматрања своје сопствене страсти; са бескрајно разноврсном и упечатљивом фантазијом спајао је здрави смисао, тачан уметнички такт и тежњу за јединством. Он је сам био сав цео, сав, што се каже, од једнога комада; живот и песништво нису се код њега растављали

на два засебна света: његов живот је био његово песништво, његово песништво је било његов живот... „Ја, писао је он графици Штолберг, дајем својим осећањима да се претворе у способности, способностима — да дорасту до талента.” Са таквом непосредном, природном неопходношћу развијао се његов живот; он је готово од детињства сазнавао сам овај унутрашњи склад и моћну пуноћу своје природе, и мирно је дозвољавао да га обожавају. Треба прочитати у Лафатеровој „Физиономици” усхићене редове исписане испод његове слике... Прва и последња реч, алфа и омега целога његова живота била је, као код свих песника, његово сопствено „ја”, али у том „ја” ви налазите цео свет, — и сазнање громадности ове личности тако јако делује на вас, да нека невелика Клерхенина песмица, у којој се каже само то да без љубави нема среће на земљи (мисао, изволите видети, сасвим није нова) запрепашћује вас тако као да ни вама, ни другом, ништа слично није долазило у главу. Разумљиво је зашто је Гете у старости могао, не шалећи се, сматрати себе за Јупитера Олимпијскога; он је знао да је он владао природом и човеком: он је господарио уметношћу као нико пре њега; а људима само то и треба: опеване радости, опеване сузе усхићавају их јаче него стварне радости и сузе.

Али Гете је био Немац — Немац осамнаестога века, син реформације; његова величина је била баш у том што су све тежње, све жеље његова народа налазиле у њему свој потпун одраз. Као велики немачки песник, он је створио „Фауста”. Ми-

сао да се користи овим типом није њему првом пала на памет: већ један од Шекспирових претходника, Марло (Marlowe), написао је „Фауста" — необично значајно дело, о којем ћемо једанпут поразговарати са нашим читаоцима; осим Гетеа, Клингер и Ленц, његови савременици и другови (ако су само у Гетеа могли да буду другови), саставили су, сваки засебно, „Фауста". Они оба су припадали оном друштву познатих личности које су се тада груписале око Гетеа и које је он тако мајсторски описао у својим „Записима"... И чудновато: оба су они умрли у Русији — Клингер у Петрограду, као генерал, а Ленц у Москви, код некога обућара, у сиромаштини и лудилу. Али оно о чему је тако јако и тако узалудно маштао оригинални, фантастични и подсмешљиви Ленц; оно што је било неприступачно здравој и снажној, али непесничкој, Клингеровој природи, — учинио је само Гете. Кад продремо у садржину „Фауста", убедићемо се да друкче није могло ни бити, као што ни Гошу, ни Марсоу, већ само Наполеону је било дато право да се назива, изразимо се његовим сопственим речима, „l'homme du destin" („човек судбине").

Не сматрамо да је потребно излагати овде садржину „Фауста": вероватно је она позната свакоме од читалаца. Приступамо непосредно оцењивању Гетеове трагедије.

„Фауст" је чисто човечја, тачније — чисто егоистична творевина. Немачка се у то време распадала на атоме; сваки се бринуо о човеку уопште, т. ј., у ствари, о својој сопственој личности. Фауст, од почетка до краја трагедије, брине се само о

себи. Последња реч свега земаљскога за Гетеа (као и за Канта и Фихтеа) била је човечје *ја*... И ето, ово *ја*, ово начело, овај камен темељац свега што постоји, не налази у себи умирења, не достиже ни знања, ни убеђења, чак ни среће, просте обичне среће („И пас не треба да живи тако како ја живим", каже Фауст). Куда, к чему треба да се обрати? За Фауста не постоји друштво, не постоји човечански род: он се сав загњурио у себе; он само од себе очекује спасења. Са тога гледишта Гетеова трагедија је најодлучнији, најоштрији израз романтизма, иако је то име ушло у моду много касније. Измирења, правога измирења, онога склада гласова у коме би се завршиле све пређашње несугласности, не налазимо у Фаусту, као, например, у Бајрону; алегоричан, хладан, вештачки расплет трагедије, који је измислио старац Гете, није задовољило и неће задовољити, вероватно, ни једнога живога човека; међутим, завршујући „Фауста", ми не осећамо те горчине и нејасне узнемирености коју изазива у нама свака творевина лорда Бајрона, ове охоле, јако симпатичне, уске и генијалне природе, јер су све противуречности a priori измирене у класично мирној Гетеовој души, која је могла, не рушећи се и чак не патећи се, да издржи у себи Мефистофела. Јест, Гете није дошао до правога, израженога измирења; али му ово није ни потребно, јер га задовољава сазнање сопствене снаге... Велика Фаустова равнодушност у другом делу — то је право, коначно измирење свих нерешених питања и сумња. Гете не даје никаквога одговора човеку коме природа није дала могућности да нађе

такво априорно измирење. Гете није признавао ничега изван сфере чисто човечје; међутим Фауста муче питања која не извиру из ове сфере и за која Гете није могао да нађе решење које би задовољило. Ова, да се изразимо Кантовим језиком, трансцедентна питања предата су му од стране целога претходнога развића не само немачкога народа, већ и целе Европе; у Фаустовој души одјекнула је снажно и привлачно тежња целога човечанства за оним што се налази изван сопственога земаљскога живота, она тежња, оно основно начело средњега века, које се изразило у свему: и у самом саставу друштва, и у историји, и у песништву, и у уметности (сетимо се готских цркава). Фауст је син своје прошлости. Али се у њему није у мањој јачини изразило супротно начело, начело најновијега времена, самосталности човечјега разума и критике. У историји развитка човечјега сазнања „Фауст" се може сматрати као најпотпунији (књижевни) израз епохе која дели средњи век од новога времена. И како свако, па и позитивно начело, треба да при првој својој појави носи негативан карактер (у противном случају оно за себе неће никад освојити место), то је веома разумљиво зашто је оно, ово начело, узело на себе код Гетеа, Волтерова савременика, Мефистофелов лик. Мефистофел је ново време; то је XVIII век, ком се од стране заслепљених или ускога видика људи упућују са добродушном јарошћу разноврсна проклетства. . . Ма под каквим се именом скривао овај дух одрицања и критике, свуда за њим јуре гомиле користољубивих или неспособних људи, чак и онда

кад ово негативно начело, добивши, најзад, право грађанства, постепено губи своју чисто разорну, ироничну снагу, пуни се само новом позитивном садржином и претвара се у разуман и органски процес. Али ми смо спремни да се сложимо са непријатељима критичкога начела у томе да је оно доиста, при свом ступању не у делокруг човечјега делања, јер оно никад није престајало да буде један од елемената тога делања, већ при ступању на поље друштвенога развитка Европе — да је оно заиста било једнострано, немилосрдно и разорно; доиста, Мефистофел не претставља собом ничега утешнога... али сам Фауст, ово болесно дете не сасвим здравих векова, — зар он има снаге да стоји на сопственим ногама, зар ми не налазимо у њему све предзнаке пропадања? Зар није он сам тежио да изиђе из своје загушљиве ћелије, ка којој га је приковала његова неплодна, самољубива страст за недокучљивим апстракцијама, на слободу, у ствари, здрав свет, у који он не уме да нађе пут због тога што он, као фантаста, само машта о њему и очекује здравља за себе не од додира са живим људима, већ од... месечевих зракова.

O möcht' ich...
— — — — —
Von allem Wissensqualm entladen,
In deinem Thau gesund mich baden!

у (не сасвим успелом) Врончевковом преводу:

Кад бих могао
— — — — —
Тамо да лијем твоју светлост, твојом росом
Да се излечим од чађи знања!

Зар нам се не јавља Фауст као скептик још у првим својим речима? И сам његов покушај да „храбро окрене своја леђа дивном земаљском сунцу" — зар није последњи очајан и лажан полет к слободи и складу? Зар сам Фауст није онај исти Мефистофел у свом разговору са Вагнером, овим par excellence Немцем, овим типом „филистера"? Најзад, зар Мефистофел није неопходна, природна, неизбежна допуна Фаусту?... И зар у његовим речима нема одраза тајних тежња и убеђења самога Гетеа? Није ли често и сам Мефистофел храбро изражени Фауст?

Гете је почео да пише своју трагедију врло рано, пре него „Геца фон Берлихингена" и „Вертера". Он ју је започео, како је сам признао, без икаквога одређенога плана; па и у садашњем облику „Фауст", као трагедија, нема права да претендује на заобљеност, на спољашње јединство. Гете се од детињства одликовао необичном тежњом за размишљањем и систематисањем, тежњом која се готово никад не слаже с наивним даром песничкога оцртавања, којим је тако богато био награђен... Уосталом, треба додати и то да Гете, као песник, сасвим није ценио своје погледе и системе; он их је лако и слободно напуштао... њега је у ствари интересовало једно: живот подигнут на идеал песништва („Die Wirklichkeit zum schönen Schein erhoben", како је он говорио), живот у свим својим појавама. Он га је савесно, са љубављу изучавао... али, понављамо, није га живот као живот интересовао и мамио његову душу, већ живот као предмет песништва. Гете је, најзад, дошао до тога да се није

плашио страдања, чак их није избегавао: она су давала његовој лири тако нове, тако дивне звуке... Уосталом, који се песник кадгод патио, доиста патио, без речи, глуво? Сви су они спремни да понављају са Тасом:

Und mir noch über alles —
Sie (die Natur) liess im Schmerz mir Melodie und Rede
Die tiefste Fülle meiner Noth zu klagen:
Und wenn der Mensch in seiner Qual verstummt,
Gab mir ein Gott zu sagen, wie ich leide...[1]

И користећи се овим, код рђавих песника уображеним, а код добрих стварним преимућством, писци су нам толико додијали певањем својих страдања да човек и нехотично зажели да каже чак и бољему од њих:

Какое дѣло нам, страдал ты или нѣт! [2]

Али песништво се не може избећи; речи које смо навели такође су стих, такође их је изговорио песник...

Дакле, Гете је писао својега „Фауста” без икаквога плана. Он је набацао стихове на хартију, као нехотична признања, као страстан песник-егоист који мисли. У његово време, у то прелазно, неодређено време, допуштено је било песнику да буде само човек; старо друштво у Немачкој још није било разрушено тада; али је у њему већ било загушљиво и тесно;

[1] И поврх свега, она (природа) ми је оставила у болу мелодију речи, да најдубље осећање невоље изразим у жалби, а кад човек занеми у својој муци, дао ми је Бог да кажем колико патим. — Прим. прев.

[2] Што се нас тиче, јеси ли се патио или не! — Прим. прев.

ново, пак, тек се почињало; међутим, у њему још није било доста јакога ослонца за човека који не воли да живи од самих маштања; сваки Немац је ишао својим путем и, или користољубиво, или бесмислено, покоравао се реду ствари који постоји. Погледајте какву ништавну улогу игра народ у „Фаусту"! Тај народ (сетите се сцене кад Фауст шета с Вагнером, и сцене у подруму Ауербаха), то је нешто слично народу на сликама Тенирса и Остада; Мефистофел хоће да дâ Фаусту појам о веселом животу гомиле и показује му пола туцета доста глупих студената, који забављају њих двојицу en grands seigneurs (као велику господу); народ у Гетеовом делу излази пред наше очи не као стари хор у класичној трагедији, већ као хористи у најновијој опери. Гомила је претстављена, по обичају, објективно, чак символично (у сцени о којој смо већ говорили, кад Фауст шета с Вагнером, сви сталежи један за другим излазе параде ради пред читаоца); она је разумљива; дато јој је оно што јој припада, „man lässt sie gelten" (дозвољава се да она важи), — шта ће јој више? Какво има она право — ова глупа гомила, да узнемирује величанствен мир, или засебне радости, или, најзад, засебне патње неке генијалне личности? Овај сиромашан млади дечак, овај ученик, који понизно прилази Фаусту да га замоли за савет, — са каквом уметничком, немарљивом иронијом потсмева му се Гете, и уопште младом поколењу, које се не може узвисити до генијалности, — гомили чији видокруг је мален! Сва Мефистофелова исмејавања, сви његови сарказми падају на Фауста, као на засебно лице;

он зна његову слабу страну. Фауст је, више пута смо рекли, егоист, и брине се само о својој личности. Најзад, Мефистофел сасвим није „само велики сотона"; он је пре „ситан зао дух из они› што су без чина". Мефистофел је зао дух свакога човека у ком се родила рефлексија; он је оличење онога одрицања које се јавља у души што је искључиво заузета својим сопственим сумњама и неспоразумима; он је зао дух људи усамљених и апстрактних, људи које дубоко збуњује нека мала противуречност у њиховом сопственом животу и који ће са философском равнодушношћу проћи поред целе породице занатлија што умиру од глади. Није он опасан сам по себи, он је опасан својом свакидашњицом, својим утицајем на мноштво младића, који, по његовој милости, или, да се каже без алегорије, по милости сопствене плашљиве и себичне рефлексије, не излазе из ускога круга својега милога *ја*. Он је оштар, зао и потсмешљив; људи који се, по Пушкиновим речима, сусрећу с овим демоном, пате; али њихове болешљиве патње не буде у нама осећања дубокога саучешћа; поред тога, колико је таквих паћеника који су се поносили својом тугом, као цигани са „ишараном торбом", па су нагло постали добри и здрави свакидањи људи!... И они од њих који вену и суше се до краја свога живота, као сломљена грана, признајемо отворено, и они изазивају у нама само пролазно сажаљење... Понављамо, Мефистофел је страшан само зато што га досад сматрају страшним... Ужасан је он за људе којима је лична срећа милија од свега на свету и који хоће да у исто време знају зашто су баш

они срећни... а таквих људи увек ће бити много, тако много да смо ми, сетивши се колико их је, спремни да поново признамо величину Гетеова ђавола, према ком смо се понашали доста неучтиво. Свакако треба да признамо да смо више пута узнемирили „други снажни лик", поред којега је бледео и ишчезавао Мефистофел, ово оличење појаве критичкога начела у ограниченој сфери засебне личности.

Дакле, ми смо рекли да је Фауст егоист, егоист теоријски, самољубиви, учени, егоист који машта. — Није он хтео да освоји науку, већ преко ње да освоји самога себе, свој мир, своју срећу. Истрајном једностраношћу његове апстрактне природе прожета је сва трагедија, изузевши појаву духа Земље у почетку прве сцене. У његовим речима чујемо глас Гетеа пантеисте, онога Гетеа који је изван страсне разноликости човечјега света признавао само неодређену мирну Спинозину „супстанцију" и улазио у њу као у своје уточиште (in sein Asyl), кад је почињала да га узнемирује сопствена личност. Егоизам Фауста поглавито се јавља у његовим односима према Гретхен. Кад му је додијала бесплодност и неутешност усамљенога живота, Фауст хоће (у Врonченковом преводу) да

> Угуши у осећајним утехама
> Вруће жеље...

Он жели:

> Буре, немире, најгорчије од утеха
> непријатељске љубави, слатких јада.
> — — — — — — — — —
> Да све наизменце изучи,
> Што је суђено целом човечанству...

И обновивши помоћу вештице своје изношено тело, Фауст се среће с Гретхен. О самој Гретхен нећемо много да говоримо: она је пријатна, као цветић, провидна, као чаша воде, разумљива, као двапута два — четири; она је бестрасна, добра немачка девојка, она дише стидљивом лепотом невиности и младости; она је, уосталом, унеколико глупа. Али Фауст и не тражи нарочитих умних способности од своје драге и зато сад не можемо да не кажемо г-ну преводиоцу да он при првом сусрету Фауста са Гретхен погрешно га приморава да говори о њој:

Како је неприступачна и скромна,
И, чини се, поред тога, паметна.

У оригиналу је речено: „Und etwas schnippisch doch zugleich..." Schnippisch — реч је непреводљива она пре значи — везана, некако неслободна, у лепом значењу те речи... али никако не значи — паметна.

Фауст се упознаје са њоме одлучно и одважно, као сви генијални људи; Гретхен се у њега одмах заљуби. Фауст улази у њену собу, усхићено, страсно машта о њој — и одлази дубоко дирнут, не заборавивши ипак да јој остави поклон; за овим се састаје са њоме код Марте; али је сам уочи овога састанка задао себи питање:

Кад у тренутку осећаја,
Ради нових осећања и ради њихова буђења,
Тражим имена, и не могу да нађем;
Кад за овим све у свету претурам,
Најјаче од јаких речи узимам,
И ватру, којом ја тако горим,
Зовем неизмерном и бесконачном,
Неутешном, вечном —
Да ли говорим ја лаж?...

Код Марте, Гретхен му се признала у љубави (не треба да говоримо да су све ове сцене врхунац савршенства)... и Фауст — срећни Фауст — хита, ви мислите, к уживању? Не, он се жури у шуму, да се ода новим маштањима и да се захвали Моћном Духу што му је дао могућност да продре у недра природе, као у срце пријатеља... Узгред треба да обратимо пажњу на једну важну г. преводиочеву грешку. У свом „Прегледу оба дела Фауста" он говори ово:

„Маргарита греши... Одмах за овим Фауст, кад се освестио, напушта своју жртву, иде у пустињу, одаје се тамо посматрању природе и своје душе". Ова г. Врончeнкова претпоставка о времену Маргаритина греха нетачна је, пре свега, психолошки, а затим — фактички: код Гетеа је јасно речено да се Маргаритин грех десио после Фаустова повратка; ево његових сопствених речи у сопственом г. Врончeнковом преводу:

Фауст

Зар ја никад не могу бити с тобом
Тренутак мирно сам —
Прса у прса и душа у душу?

Маргарита

Ох, кад бих ја сама спавала!...
— — — — — — — —

И даље:

„Чим те видим — одједном
Постајем покорна твојој вољи;
Ја сам толико већ учинила за тебе, мој друже,
Да готово немам шта више...

Ове речи, необично дирљиве из уста девојке, која заиста, по речима г. Врончeнка, „можда не разуме

шта значи „грех женске", налазе се у сцени која долази после сцене Фауста у шуми. После ове сцене налази се песмица Гретхен, оно дивно изражавање страсне и стидљиве туге, која, поред готово дечје простоте у садржини, вероватно, неће ни од кога и никада бити чак ни приближно изражена. После Фаустова разговора са Гретхен о вери наступа њен грех... и ето — све је свршено... Гретхен се мучи под теретом својега бола, а Фауст полази на Брокен, где с њиме говоре разна алегориска лица. Његова проклетства, кад он дознаје од Мефистофела да се Гретхен налази на рубу пропасти, просто су одвратна: он оптужује друге кад је он сам крив, или, можда, није крив; али тада нема разлога да се жести. А последња сцена у тамници... ко је није читао, ко је не зна?... И реците, читаоче, зар Гретхен, ово сиромашно, глупо, преварено дете, у овој сцени не стоји хиљаду пута изнад паметнога Фауста, који са ужурбаном збуњеношћу моли је да бежи заједно са њим, иако он врло добро зна да је комедија са Гретхен свршена, и да сва та љубав, да кажемо Гетеовим слогом, спада у његову прошлост? Јест, „он је учинио што је требало да учини" (Was er gesollt, hat er vollendet); али он није очекивао крвав крај; он је уплашен, он жели да је спасе, али тешко њој, ако је он заиста спасе од смрти!... Свакако, ништавило неће победити овога пута: Гретхен се удостојила трагичне смрти, и њеним последњим страшним криком завршава се сва трагедија.

Многи су тумачили и тумаче све досад, да Гете није без дубоко замишљене намере баш тако завршио

својега „Фауста"; али се нама чини да се сав први део „Фауста" просто излио из Гетеове душе, и да је он почео да „размишља", „заобљава" и да уметнички „завршава" своју творевину тек кад је приступио писању другога дела. Цео први део „Фауста", као ванредно генијална творевина, прожет је несвесном истином, непосредним јединством.

Заиста, размишљајући о „Фаусту", ви осећате да је у њему све неопходно, нема ничега сувишнога; али да ли је сам Гете јасно сазнавао склад своје творевине? — Уступамо другим да психолошки претресу ово питање.

„Фауст" (говоримо о првом делу) дели се у нашим очима на две половине: прва претставља призор вечне, унутрашње борбе личнога духа; у другој се одиграва пред нама трагикомедија љубави. У обе половине видимо човека који без вере у срећу тежи за њом. И шта бива? Ни сопствена убеђења, ни блискост другога бића, ни знање, ни љубав — ништа не може да нареди тренутку: „не одлети! ти си тако диван"... Нажалост, људи који су много нижи од Фауста више пута су маштали како би, најзад, нашли блаженство у љубави жене која стоји знатно више него Маргарита, — и ви, читаоче, сами знате каквим акордом су се разрешавале све те варијације... Гретхен се може поредити с Офелијом; али Хамлет, разрушивши је, сам се руши; међутим, у почетку другога дела Гетеове трагедије видимо Фауста како се мирно одмара у пролеће на трави, уз певање силфа, потпуно заборавивши на сву своју прошлост. Није му сад до сиромашне и просте девојке, као што је Гретхен... он машта о Јелени...

„Фауст" је велика творевина. Он се јавља као најпунији израз епохе која се неће поновити у Европи, — оне епохе кад је друштво дошло до негирања самога себе, кад се сваки грађанин обратио у човека, кад се, најзад, почела борба између старога и новога времена, и кад људи нису признавали да постоји ишта непоколебиво сем човечјега разума и природе. Французи су на делу остварили ову аутономологију човечјега разума; Немци, пак, учинили су то у теорији, у философији и песништву. Немац уопште није толико грађанин колико човек; код њега чисто човечја питања претходе друштвеним питањима. Епоха о којој смо мало пре говорили потпуно је одговарала основном правцу германскога народа, и ту се јавио песник којему нису узалуд пребацивали да код њега сасвим нема никаквих грађанских убеђења, и назвали су га многобошцем, — песник који је само зато био Немац што је само Немцу дато да буде само човек, и који је из дубине своје свестране, али дубоко егоистичке природе извукао „Фауста". Већи део „Фауста" он је написао до 1776 године, т.ј. пре сеобе у Вајмар, где је осам година водио бујан и раскалашан живот; исмејавао је све и свакога (што му свакако није сметало да постане Geheimrath, тајни саветник), и уопште је живео, како се каже, генијално. Бетхер и други оставили су нам неколико описа тадашњега његова живота-живовања, и ми, отворено признајемо, потпуно разумемо савршено негодовање тадашњих вајмарских грађана против такозваних „јаких генија" (Kraftgenies), т. ј. против Гетеа и његових сарадника. Познато је чим се

све то завршило — „Италијанским путовањем”, „класичким умирењем” и појавом мноштва значајних, дубоко промишљених и заобљених творевина, које ми ипак сматрамо слабијим од добродушно-страсних и неуредних надахнућа његове младости.

Називали смо „Фауста” егоистичком творевином... али да ли је она могла бити друкчија? Гете, овај бранилац свега човечјега, земаљскога, овај непријатељ свега лажно-идеалнога и надприроднога. први се заузео за права — не човекова уопште, не, већ за права — засебнога, страснога, ограниченога човека; он је показао да се у њему крије несаломљива снага, да он може да живи без икаквога спољашњега ослонца, и да поред све неразрешености сопствених сумња, поред сиромаштине веровања и убеђења, човек има право и могућност да буде срећан и да се не стиди своје среће. Фауст није погинуо. Ми знамо да човечији развитак не може да се заустави на сличном резултату; знамо да човеков камен-темељац није он сам, као недељива јединица, већ човечанство, друштво, које има своје вечне, непоколебљиве законе. Први човеков протест против натприродности у уметности морао је имати јак упечатак исксучивости и једностранога егоизма. „Ми нисмо имали”, каже Гете у својим „Записима”, „ни жеље, ни тежње да се бавимо предметима богословије и философије”.

Али људи траже израженога умирења; први део „Фауста” није нам претставио ништа од тога. Па и на који начин човек може, не излазећи из сфере лично човечје, да дође до пуне заобљености

својега постојања? Ово питање ми и сад нисмо у стању да решимо: шта онда? Али Гете је живео и живео дуго; после првог осмогодишњега бујнога вајмарскога живота настала је за њега епоха „умирења" и „пластичности"... „Фауст", ова страсна, незаобљена творевина његове прве младости, није му давала мира; он се латио посла око довршавања своје трагедије, приступио је другом делу. Песничка способност да осећа и ствара, која је увек била тако јако развијена у Гетеовој души, постала му је, најзад, важнија од саме садржине, самога живота; он је уобразио да стоји на висини посматрања, међутим је он гледао на све земаљско са висине својега хладнога, застарелога егоизма. Он се поносио тим што сви велики друштвени преврати, који су се дешавали око њега, нису нарушили ни на трен ока његову душевну тишину; он, као стена, није давао валовима да га носе, — и остао је позади својега века, иако се његов посматрачки ум старао да оцени и схвати све значајне савремене појаве; — али се самим умом не може разумети ништа живо. Он је био у праву пред самим собом, он се није изменио, и његови суграђани, Немци, чак младићи, уживали су у њему и гомилали су се око њега, ропски понављајући његове извештачене старачке изреке. Цео човечји живот изгледао му је као алегорија, и ето, он је написао своју велику (тачније, дугачку) алегорију: други део „Фауста". Пресуда овом другом делу изречена је сад коначно; сви ти симболи, ти типови, та промишљена груписања, те загонетне речи, путовање „Фаустово" у стари свет, лукаво исплетена веза ових алегоричких лица

и догађаја, ништаван и јадан расплет трагедије, о чему су се тако много бринули, — цео овај други део буди осећање саучешћа само код стараца (младих или старих по годинама) савременога поколења; и заиста, г. Врончено могао би се ослободити од незахвалнога, иако кориснога, посла, да нам прикаже овај други део чак у изводу. Али, изгледа, људи не могу да живе без „умирења животних противуречности”, и њихови захтеви би заиста били достојни поштовања кад се они не би „умирили” привремено... на ситницама. У тој способности задовољења недовољним крије се тајна успеха (иако пролазнога) другога дела „Фауста”. Који ће читалац веровати да Фауст заиста ужива „у тренутку вишега блаженства” због тога што му испадају за руком његови корисни проналасци, и да он, према уговору склопљеном са ђаволом, мора да се растане са животом? Гете је само у једном остао доследан својој природи: он није приморао Фауста да тражи блаженство изван човечје сфере... али како је јадно и прозаично он измислио „умирење”! И г. Врончено осуђује Гетеа за његов завршетак другога дела; али са његовим прекорима не можемо да се сложимо. Он каже (на стр. 403): „При крају живота Фауст осећа да је, везавши се са чаролијама(?!!), проклео тим самога себе и све што га опкољава; он се плаши од свачега и у исто време мисли да он не треба да гледа изван земаљскога света; он жели да прокрчи пут ка слободи помоћу кориснога дела, и умире, маштајући о постизању свога кориснога циља. Фаусту је опроштено после смрти: кад пак он престаје да мудрује? (молимо

читаоце да обрате пажњу на ову реч; о њој ћемо да говоримо касније) и кад он налази прави пут? Ту много не треба да се говори, драма је јасно и очигледно добила завршетак који није требала да има (т. ј. Фауст се није покајао у том што се везао са чаролијом). Писац је то видео, и ради поправљања ствари казао је у последњој сцени да се опроштење заслужује „непрекидношћу тражења"... с чим се г. Вронченко не може да сложи. Ми, са своје стране, такође нисмо задовољни „расплетом трагедије", али не због тога што је баш тај расплет лажан, већ због тога што је сваки расплет Фауста лажан; јер није само романтизму, који тек што је изишао из недара старога друштва, дата могућност да зна оно што ми још сами не знамо: свако „умирење" Фауста ван сфере човечјега делања неприродно је, а о другом умирењу ми засад можемо само да маштамо... Нама ће рећи да је такав закључак неутешан; али, пре свега, ми се бринемо о истини наших погледа, а не о пријатности; и друго, они који говоре о том да нерешене сумње остављају за собом страшну празнину у човечјој души, никад се искрено и страсно нису одавали тајној борби против самога себе; они би знали да на рушевинама система и теорија остаје једино неразориво, неуништиво наше човечје *ја*, које је већ због тога бесмртно што чак оно само не може да уништи себе... Према томе, нека „Фауст" остане недовршен, фрагментаран, као и то време чији је он изразилац, — време за које су Фаустове патње и радости биле вишим патњама и радостима, а Мефистофелова иронија — најбесрдачнијом иронијом!

У недовршености ове трагедије састоји се њена величина. У животу свакога од нас постоји епоха кад нам се „Фауст" јавља као најзначајнија творевина човечјега ума, кад он потпуно задовољава све наше захтеве; али долази друго доба, кад, не одустајући од признавања „Фауста" за величанствену и дивну творевину, ми идемо напред, за другима, можда мањим талентима, али снажним карактерима, ка другој цељи... Понављамо, Гете, као песник, нема себи равнога; али су нам сад потребни не само песници... Ми (и то, нажалост, још не сасвим) постали смо слични људима који, кад гледају дивну слику што претставља просјака, не могу да уживају у „уметности оцртавања", већ се тужно узнемиравају мишљу о могућности просјака у наше време.

У почетку чланка потсетили смо читаоце на Љермонтовљев стих: „Шта се нас тиче, јеси ли се ти патио, или не..." Али сад, прелазећи у ствари на преглед Вронченкова превода, не можемо да не признамо да сваки прави велики песник има права да каже нама, профанима: „Шта се мене тиче, допадам ли се ја вама, или не?" Ми га прекоравамо у једностраности, у том што он не задовољава савремене захтеве; али талент није космополит: он припада своме народу и свом времену Он има право да постоји, не очекујући суђења других. Срећан је онај ко може своју случајну творевину (свака творевина засебне личности случајна је) да издигне до историјске неопходности, да њом означи једну од епоха друштвенога развитка; али велик је онај ко је, као Гете, изразио собом сав

савремени живот, и ко у творевинама, у сликама, изнесе пред очи својега народа оно што је живело у грудима свакога, али често није могло да се изрази чак ни речју... Само садашњост која је моћно изражена карактерима или талентима, постаје неумрлом прошлошћу...

У старим уџбеницима налази се увек чланак о користи оне науке о којој се говори. Вероватно, читаоци ће нас ослободити од обавезе да доказујемо корисност превода „Фауста" на руски језик. Рад г. Врончeнка достојан је уважења и захвалности, иако смо већ сад приморани да признамо да се он никако не може сматрати за коначан. Али само са појавом овога превода наша публика ће се упознати са Гетеовим „Фаустом". Нас једно само плаши... бојимо се такозванога succès d'estime (успеха из поштовања), јер раду г. Врончeнка недостаје баш оно што се по правичности допада читаоцима, — одузета му је свака песничка боја. А ми бисмо веома хтели да руска публика прочита, и то са пажњом, „Фауста". Без обзира на своју немачку спољашност, он нам може бити разумљивији него иједном другом народу. Истина, ми, Руси, не бринемо се да кроз знање постигнемо живот; све наше сумње, наша убеђења, ничу и пролазе друкче него код Немаца; наше жене не личе на Гретхен; наш зао дух — није Мефистофел... Нашему здравом смислу показаће се много што-шта у „Фаусту" чудновато и извештачено (напр. златна свадба Оберона и Титаније; то је интермецо у ком већ почиње да се испољава Гетеова страст за алегорије); али уопште сав „Фауст" треба да делује спасоносно

на нас; пробудиће он у нама многе мисли... И можда ћемо ми, читајући „Фауста", разумети, најзад, да растављање елемената који чине друштво није увек знак смрти... Ми се нећемо бесмислено приклањати пред „Фаустом", зато што смо Руси; али ћемо разумети и оценити велику Гетеову творевину, зато што смо Европљани... Неће нас уплашити отсутност „умирења", о ком смо малочас говорили; ми, као народ млад и снажан, који верује и има право да верује у своју будућност, — не бринемо се толико о заобљењу и довршавању нашега живота и наше уметности.

Г. Врончeнко, осим превода првога дела „Фауста" и излагања другога, штампао је у својој књизи доста дугачак чланак под насловом „Преглед оба дела „Фауста".

Не можемо да не изразимо жаљење што је уважени преводилац сматрао да је то било потребно. У овом „Прегледу" непријатно делује на читаоца нека чудновата љутња на философију разума уопште, а нарочито на немачке научнике. Г-н Врончeнко назива их „тумачима" и уверава „да ће, без сумње, и из Бове Краљевића изићи потврђивање какве год хоћеш философске системе". Ми врло добро знамо да сваки народ има своје слабости; знамо, например, да је други део „Фауста" дао повода неким главама са уским видокругом да напишу и лукаво извезене књиге, и да су се те књиге читале, јер савесни Немци све читају; спремни смо чак да признамо да су се творевине г. г. Ретчера, Гешела и др. славиле неко време; али, вероватно, г. Врончeнко не мисли да је први открио недостат-

ке другога дела „Фауста" и ускост господе коментатора; све је то већ de l'histoire ancienne у Немачкој; довољно је да се покаже на низ чланака писца књиге „О узвишеном и комичном", Фишера, у „Hallische Jahrbücher" 1839 г. под насловом „Die Litteratur über Göthe's Faust" („Литература о Гетеовом Фаусту"). Уопште, најновији савремени покрет умова у Немачкој, како нам се чини, није потпуно познат г. преводиоцу: не би тако опширно и са таквом жестином нападао (вид. стр. 373, 4, 5 и 6) на „тумачења", „тумаче", на њихове „противуречности" итд., кад би знао да ратује против мртвих; чланци тога истога Фишера, прожети таквом љутњом и неумољивом иронијом, вероватно, убили би код њега вољу да са своје стране исмејава „оронули ум, који се као подетињали старац забавља калеидоскопом мудровања". А међутим г. Вронченко, поред своје нељубави према „подразумевању", „тумачењу" и „систематизацији", први чини ту исту грешку. Решивши се да се руководи „само здравим смислом", г. Вронченко приступа анализи „Фаустова" карактера, оцењивању мотива трагедије. И шта бива, — г. преводилац сам прави све своје закључке, чак не на претпоставкама, већ на нетачном преводу једне речи: „streben", иако сам признаје да је његов превод нетачан. Реч „мудровати", узета засебно, не може да служи као превод немачке речи „streben", каже он у примедбама к стр. 380. Разуме се да не може, али треба... треба се покоравати здравом смислу. Ево у чему је ствар. У другом прологу Дух каже Мефистофелу:

„Es irrt der Mensch, so lang er strebt
(тј. човек се вара док год тежи).

Г. Вронченко је превео тај стих овако:

Човек
Радо мудрује целога свога века;
А мудрујући, не може да се не превари (стр. 18).

И на том, сасвим нетачном преводу он заснива све своје даље закључке! Ево сопствених г. преводиочевих речи: „Шта је писац претпоставио што се тиче развоја и завршетка драме? На то налазимо у прологу одговор најпозитивнији. Мефистофел ће да води Фауста својим путем, али до циља неће доћи: Фауст ће наћи за себе прави пут, наћи ће баш онда кад прекине са мудровањем." Обратимо пажњу на последње суђење. Оно неизбежно извире из тога што „мудрујући, не може да се не превари". Т. ј. г. Врончeнко веже се за једну реч... зар то исто не чине и они коментатори које г. преводилац тако победнички напада? Г-н Врончeнко толико се одушевио својим системом погледа на „Фауста", да је чак на два или три места својега превода намерно исквapио смисао оригинала. Например:

Код Гетеа (у сцени ученика са Мефистофелом) ученик каже:

Möchte gern was rechts hier auslernen
(тј. ја бих желео да се овде научим нечему корисном);

г. Врончеко преводи:

Хоћу нечим паметним да напуним главу (стр. 84) —

међутим речи „напуним главу" очигледно противуречe ропском, неискусном и мирном карактеру уче-

никову. Даље, на стр. 88, он приморава тога истога ученика да пита ђавола: „Да ли да пођем, најзад, у филозофију?" а у Гетеа је речено:

Ја сам готово спреман да се бавим филозофијом...

Итд. Мржња према „мудровању" побеђује у уваженом преводиоцу његову властиту савесност, у коју се некако не сумња: он преводи нетачно... не престајући да се руководи здравим смислом. Читалац ће лако разумети из свега што смо малочас рекли, да се ми потпуно не слажемо са г. Вронченком у погледу његова посматрања на Фауста, Мефистофела, итд., не због тога што је његов поглед сувише прост, већ због тога што је он сувише сложен и лукав. Ми, као и преводилац, не волимо ни тумачења, ни алегорије, ни коментаре, нас интересује само чисто човечје, само права истина; г. преводилац каже да је Мефистофел „оличење одрицања", и ми бисмо се потпуно сложили са њиме кад би се он задовољио својим одређењем и кад би се он потрудио да продре дубље у сопствене речи; међутим, одједном то исто „оличење одрицања" јавља се у г. Вронченка некаквим личним, каприциозним духом, нечим што личи на Бертрама у „Роберту Ђаволу", мелодрамским ђаволом, који једног дивног јутра каже самом себи: „Дајде да посечем овога добротворнога човека, Фауста!" И ето, по Вронченковим речима (стр. 388), „од времена познанства са Мефистофелом у Фаусту ишчезавају све утешне мисли"... Али како то? Та Фауст је хтео да се отрује пре познанства са ђаволом! Куд су се за то време деле ове утешне мисли?...

Даље (на стр. 389) г. преводилац тврди да је за Мефистофела „стварни посао” да „одмами жељну своју жртву у преступе које губе душу”. То је Бертрам, потпун Бертрам!... Дозволићемо себи да учинимо г. преводиоцу примедбу, да борба демона против човека може бити само у опери г. Скриба и комп.; да, допустивши слично тумачење Гетеове трагедије, никад нећемо разумети зашто Мефистофелове речи буде тако дубоко саучешће у Фаустовој души; објаснити пак то саучешће само маћијским утицајем злога духа на човека, значи претварати велику трагедију у доста вулгарну мелодраму. Јест, (и нека нас г. преводилац прекори у страсти за тумачења) Фауст је тај исти Мефистофел, или, да се рече тачније, Мефистофел је апстрактан, оличен елеменат целога човека Фауста, „оличено одрицање”, говорећи сопственим г. Вронченковим речима. Сваки „који не мудрује” не може да не осети унутрашњу непрекидну везу која спаја Фауста са Мефистофелом; он не може да не призна у тим двема фигурама појаву једне исте личности — личности њихова ствараоца. Ми не мислимо да се упуштамо у тумачења; на супрот, за оне читаоце који су, можда, нашли да су наша суђења о Фаусту сувише „лукаво извезена”, спремни смо да на најпростији, најнаивнији начин изложимо своје мишљење о Гетеовој трагедији: и Фауст, и Мефистофел јесу тај исти Гете: усхићени полети, страсна туга научника који фантазира, такође су непосредно изишли из песникова срца, такође су му драги и блиски, као и немилосрдно исмејавање, хладна Мефистофелова иронија... Дозволите да

испричам анегдоту која ће лепше него сви наводи потврдити истинитост наших речи. За време првога Гетеова путовања са браћом Штолбергима по Швајцарској, један од њих је био страсно заљубљен у девојку са којом није могао да се жени; сам Гете се налазио под утицајем своје Лили. Негде, за време ручка, млади људи су разговарали о својим „љубавима", почели су да пију за њихово здравље, дошли су у усхићење, и Штолберг је предложио да се избаце све чаше кроз прозор, ради тога да нико други не би могао да скрнави својим прозаичним уснама оне чаше из којих су они пили за здравље „драгих". Чаше су полетеле кроз прозор, и Гете је бацио своју... „али у то време", прича он касније, „чинило ми се да Мерк стоји иза мене и гледа ме"... Вероватно, нашим читаоцима је познато име тога човека који је послужио Гетеу за стварање Мефистофелова типа и који се убио у 52 години свога живота. Присуство елемента одрицања, „рефлексије", у сваком живом човеку, чини карактеристичну особину наше савремености; рефлексија је наша снага и наша слабост, наша пропаст и наше спасење...

Рефлектирати на руском значи „размишљати о сопственим осећањима". Али, казаће нам се, у Гетеовој трагедији Мефистофел и Фауст се јављају као две засебне личности, које утичу једна на другу; међутим, ко нам даје право да гледамо на њих као на једну недељиву целину, као на испољавање једнога, потпунога човека? На то питање одговорићемо најпре сопственим г. преводиочевим речима (стр. 378): „Дужни смо да се стално бринемо још

о једном, да не мешамо суштину предмета са његовим песничким условима", и да додамо од себе да речи „песнички услови" ни изблиза не изражавају целу нашу мисао. Гете, овај поглавито стваралачки геније, није могао да не ствара одређене, стварне ликове, и зато се Мефистофел јавља код њега — у првом делу — не као бледа алегорија, већ као живо биће и активан човек, као год и Фауст. Али зар се ми у животу не старамо да „схватимо" људе? Зашто да се одричемо од права разумевања уметничких творевина, ма колико оне биле живе и стварне? Уз то, истинитост нашега погледа (а ми понављамо само оно што су Немци, које ми уважавамо, давно казали) тако и пада у очи чак и површном посматрачу. Например, не каже ли сам Фауст Мефистофелу (у г. Врончендовом преводу):

Настаће дан... њега ја са страхом очекујем;
Спреман сам да сузе просипам... ја знам
Да ће он проћи, проћи ће, ниједнога
Не испунивши желења мојега!
Да ће све наде уживања
Он дрским потсмехом да уништи
И наказом свакидашњости да исквари
Диван свет мојих виђења!

Последња четири стиха су преведена нетачно; код Гетеа стоји:

Der selbst die Ahnung jeder Lust
Mit eigensinn'gem Krittel mindert,
Die Schöpfung meiner regen Brust
Mit tausend Lebensfratzen hindert;

а то на руском значи:

(Дан)... који чак предосећање уживања слаби својом тврдоглавом критиком и хиљадом животних

ћудљивости, разонода не да да се развије створење мојих живих груди.

А проклетство Фаустово? А његове речи:

Кад тренутку јаречем:
Не одлети! Ти си тако диван!
Ја ћу сам тад погинути радо...

А Мефистофелове речи (нетачно преведене од г. Вронченка):

Und hätt'er sich dem Teufel nicht ergeben,
Er müsste doch zu Grunde geh'n!

Т. ј. „И кад се чак не би ђаволу предао, он би ипак морао пропасти" —

не показују ли сва та, готово насумце изабрана од нас места, да у Фаусту постоји онај исти негативан елеменат који се оличио у Мефистофелу? Уосталом, читаоцима који деле наше мишљење нећемо више доказивати што је за нас само по себи јасно; а да би читаоцима који се не слажу са нама дали појам о том како г. преводилац развија свој сопствени поглед на Фауста, сматрамо за дужност да наведемо неколико места из његова прегледа:

На стр. 387: „Бертрам ... извињавам се, — Мефистофел није могао имати воље да намерно потпадне под Фаустову власт, а Фауст не само да није желео да завлада Мефистофелом, већ није ни мислио о њему никако"...

На стр. 391: „Мефистофел (упознавши Фауста с Гретхен) могао би се похвалити да је учинио значајан корак за постизање свога циља; међутим он се

тим не хвали, он види да су се у Фаустову срцу заједно са кобном за Маргариту страшћу пробудила и друга осећања, сасвим нежељна за ђавола: страх, жалост и покајање"...

Не можемо да не приметимо уваженом преводиоцу да он сам опет мало „мудрује" о љубави Фаустовој према Гретхен...

На стр. 393: „Фауст напушта Маргариту — напушта због тога што је заједно са љубављу почео да упознаје и жалост, да види преступност својега понашања" и т. д.

А ево оцена песничкога Гетеова талента (на стр. 418):

„Он је у свакој творевини сматрао као главно и важно суштину, биће, мисао, правац... све пак остало, обраду и језик, називао је он одећом, која може бити направљена овако или онако, лепше или ружније, без значајнога утицаја на вредност целине".

Зар то личи на Гетеа, на пластичкога, пантеистичкога Гетеа, који није дозвољавао дељење идеје и форме, на онога Гетеа који је казао:

Nichts ist innen! Nichts ist aussen!
Denn was innen ist — ist draussen![1]

и у чијим очима се форма, ова спољашња одећа, по г. Вронченковим речима, односила ка идеји као тело к души! Поред тога, на стр. 375 речено је: „Ако слушаш мистике, онда је „Фауст" јасно и неоспорно написан у духу мистицизма"; најучтивије

[1] Ништа није унутра! Ништа није споља! Јер све што је унутра, то је напољу! — Прим. прев.

молимо г. преводиоца да назове по имену те мистике . . . На стр. 427, г. преводилац, говорећи о Гетеовим открићима, уверава да ни једном од његових тобожњих открића није призната вредност, и да су „сва она у свету научника — већ заборављена — разуме се само по себи”. Г-н Вронченко ће нам дозволити да му приметимо да је Гетеова теорија о бојама примљена готово од свих научника. . .

Пређимо, најзад, на сам превод. Ма какво мишљење имао преводилац о писцу чија дела преводи, ако је добро извршио свој посао, он је у праву пред собом и пред читаоцима.

Погледајмо уколико је успео г. Вронченко у свом, понављамо, савесном и благонамерном послу. Сваки превод је намењен поглавито онима који не знају оригинал. Преводилац не треба да се брине о том да онима што не знају оригинала остави да оцене је ли тачно или не он превео овај или онај стих, овај или онај израз; он ради за „масе”. Ма колико била предубеђена маса читалаца у корист преведене творевине, ипак и њу треба да освоји ова творевина, као што је освојила некад свој сопствени народ. Међутим, на масу делује само оно што је несумњиво дивно, делује само таленат; таленат, стваралачки дар неопходан је преводиоцу; није ту довољна ни највећа савесност. Шта може бити ропски савесније од дагеротипа? Међутим, зар није добар портрет хиљаду пута лепши и тачнији од свакога дагеротипа? Преводиочева заслуга је необично велика, али само онда кад заиста не може да му се не призна заслуга. Многи, не сасвим неспособни, али и не талентовани људи радо се примају превођења;

преводећи, они се ослобађају од неопходности прибегавања сопственом стварању (које их је, можда, више пута издавало); они имају пред собом готов материјал, али ипак они као да стварају, као да састављају. Међутим, праве преводиоце ми не убрајамо у такве. Прави преводиоци су доста ретки. Не могу се они назвати самосталним талентима, али су обдарени дубоким и тачним разумевањем лепоте, изражене већ од стране другога, способношћу песничкога оцртавања утисака које чини на њих њихов омиљен песник; елеменат способности за јаке утиске преовлађује у њима, и њихов сопствен стваралачки дар одјекује паћеништвом, неопходношћу ослонца. Већином су они људи са тананим укусом, са развијеном рефлексијом. Такав је био Шлегел, такав је био и Фос. Нехотичне симпатије привлаче их к оном песнику чије творевине они хоће да преведу (сетимо се Жуковскога и Шилера); сваки добар превод прожет је преводиочевом љубављу према своједему обрасцу, разумљивом, разумном љубављу, т. ј. читалац осећа да између те две природе постоји стварна, непосредна веза...

.Г-н Врончeнко само делимично задовољава ове захтеве. Са задовољством констатујемо његову савесну тежњу за јасношћу, његово стрпљиво трудољубље; он је преводио „Фауста", што се вели, con amore, са љубављу —, и много шта му је заиста испало за руком, поглавито Мефистофелова улога; али он није песник, чак није ни стихотворац; није му приступачно оно што чини тајни склад стиха. У предговору он каже да „брига о углађености стиха није била главан посао, већ последњи"... И ми се

не бринемо о углађености стихова, но уопште о стиху, којега ми, отворено кажемо, не налазимо у г. Врончeнка. Оштре, прозне, отсечне Мефистофелове речи преводилац је, како смо већ казали, превео често врло успешно, иако у њима неки пут избија нека непријатна шала, која није својствена немачком Мефистофелу: Мефистофел није хумориста... Сцена код вештице, сцена у „Кући суседке" (стр. 134) преведене су чак врло добро, мада нам се и овде не допадају речи: „мили простачина" (стр. 141), уметнуте у Мартина уста. Али, не говорећи већ о лирским местима, којих има у изобиљу поглавито у почетку трагедије, цела улога самога Фауста преведена је уопште доста неуспешно, иако тачно. Ова тачност не радује нас потпуно — сад ћемо објаснити због чега. Што нам се више превод чини да није превод, већ непосредна, самобитна творевина, тим је он лепши; читалац не треба да осећа ни најмањи траг те асимилације, тога процеса, коме се подвргава оригинал у преводиочевој души; добар превод је потпуно преиначење, метаморфоза. Такав превод не може бити шири или дужи, или чак ужи од оригинала; рђави преводиоци потсећају на децу која непрекидно помоћу шестара поређују у свом нацрту и оригиналу растојање од очију до усана итд., и сами се чуде што код њих излази друкче. Наше поређење, наравно, не примењује се сасвим према г. Врончeнковом раду... Али његов рад заиста је рад... То није извор, који слободно и лако избија из недара земље, већ бунар, из којега са шкрипом и вриском шмрк извлачи воду. Стално се јавља код вас жеља да викнете: браво! још једна тешкоћа је

савладана! онда кад не треба ни да мислимо на тешкоће. Људи који сасвим не знају оригинала, али обдарени памећу и укусом, најбоље су судије у тој ствари; приморајте их да прочитају, ево, макар ове стихове:

„Сличан не боговима; јест, *јасан је удес мој*,
Сличан сам црву *ја који у прашини живи*
И храни се, и тамо, *под путниковом стопом*
Смрт и гроб *налази* (стр. 35), —

вероватно ће их зачудити речи наштампане косим словима... И заиста баш те речи се не слажу с оригиналом...

У Гетеа је речено:

„Den Göttern gleich' ich nicht! Zu tief ist es gefühlt...
Dem Wurme gleich' ich, der den Staub durchwühlt,
Den, wie er sich im Staube nährend lebt,
Des Wandrers Tritt vernichtet und begräbt";

то јест:

Ја нисам сличан боговима! *Сувише се дубоко то осећа*...
Сличан сам ја црву, који *рије* прашину
И којега, док он тамо у прашини хранећи се живи,
Нога пролазникова сатире и сахрањује.

Како је непријатно понављање ове речи „прашина!" Како тужно звучи последња реч „begräbt". — Нама ће казати да је превођење „Фауста" необично тешко... Слажемо се с тим; али осредњост је непријатна свуда, чак и у преводима.

Понављамо: г. Вронченков превод је тачан, али смо казали каква је та тачност. Ми не осећамо је-

дине дубоке опште везе између писца и преводиоца, али налазимо много везица, као кончића, којима је свака реч рускога „Фауста" пришивена са одговарајућом немачком речју. У другим случајевима чак и сама ропска тачност је нетачна. Например, Маргарита каже код г. Врончeнкa о Мефистофелу: „он ми је одвратан у дубини срца"... Превод овај учињен је од речи до речи, а међутим како је неспретан и тежак израз! Г-н Врончeнко је у већини случајева преводио речи... само речи... и нехотице ти дође да кажеш:

Све је ту... само ситнице нема:
Духовна њихова веза је одлетела (стр. 89).

Уосталом, и код г. Врончeнкa, осим Мефистофелових речи, чији превод му је испао за руком, налазе се места која су уметнички изражена. Уверени смо да ће се сви читаоци „Фауста" радосно одморити на овим стиховима:

Погледај на град: смештен је у долини,
Одавде се он види као на слици:
Брзо из уских, старинских врата
Куља збијеном гомилом народ;
Сваки на сунце излази данас
Да светкује дан васкрса Господњега.
Сами, васкрснувши душом од послова,
Заборавивши бригу о свакидашњим невољама,
Сви испод кровова тешкога притиска,
Из загушљивих и тесних радничких кућа,
Из свечано-сумрачне сенке храмова,
Из улица, стиснутих редовима зграда,
Беже, да на слободи у уморне груди
Удахну пролећни, лековити ваздух.
Погледај, уживај! свуда, као таласи,

Гомила се раздваја у близини, у даљини;
А тамо, љуљајући се по светлој реци,
Пливају посебно весели чамци;
Ено, у пристаништу, сав до врха натоварен,
Остао је један — и он већ одлази,
Куд-год погледаш — са свих страна,
Чак са гора, обојена хаљина се помаља...

Дивно... О, si sic omnia! — Казали смо у горњим редовима да преводилац, по нашем мишљењу, није требао да приморава Мефистофела да *глуми;* али већ могућност да свом преводу дâ неку боју, показује неку самосталност у преводиоцу, док је све остало преведено доста безбојно, слабо. Осим тога, приметили смо да г. преводилац на свим патетичким местима употребљава словенске речи, реторску надувеност, која је свуда неумесна и хлади читаоца — а у „Фаусту" поглавито. Једна од главних Гетеових врлина, чак при поређењу са Шилером, састоји се у енергично-страсној простоти његова слога; у самом „Тасу", у „Ифигенији", поред уметничке, понекад претеране обраде стиха, налази се много мање архานзама него у позним Шилеровим делима, јер је код Гетеа таленат израстао непосредно из сопственога свакидашњега његова живота, и сав је био прожет осећањем стварности. Позивамо се на оно што смо већ казали о спајању у Гетеовој души страсних покрета са необично тананом и развијеном способношћу уздржљивости. Али, например, да ли у првој сцени „Фауста" познаје ко патетичне, нагле Гетеове стихове у овим тромим стиховима:

З а ш т о ви, звуци, моћни и радосни,
Мене овде у прашини тражите? ради чега?

Грмите тамо где према вама срца нису хладна.
Ја чујем благовест, али вере немам...
А чудеса јесу чеда вере!
— — — — — — — — —
Звучала су пророчански у тами звона,
— — — — — — — — —
У поља, у шуме ја сам бежао,
Проливао потоцима сузе умилења
— — — — — — — — —
Успомена дечјих снага
Прети ми да предузмем последњи, грозан корак
(стр. 39—40).

Поред тога, приморани смо да поновимо да у г. преводиоца нема *стиха*. Например, погледајте познату „Фаустову посвету". Она је у Гетеа написана петојамбним стихом са цезуром, изузевши три стиха:

Und manche lieben Schatten steigen auf...
Die Seelen, denen ich die ersten sang —
Nach jenem stillen ernsten Geisterreich...[1]

И ви осећате да отсутност цезуре као да зависи од саме садржине сва три стиха. Код г. Вронченка сви су стихови Посвете без цезуре и доста су тешки... Многима ће се, можда, наше примедбе показати као ситне зачкољице; али ми хоћемо да докажемо људима, обдареним музикалним слухом, да уважени преводилац нема баш тога осећања склада које се даје сваком песнику. — Смисао оригинала преведен је готово свуда тачно, изузев нека добровољна отступања и неколико недобровољних

[1] И многе друге сенке устају, душе оних које сам ја први пут опевао, као тихо, озбиљно царство духова... — Прим. прев.

грешака. У броју првих налазе се такве за које не осуђујемо г. Врончeнка, иако нам се чини да би боље било сасвим изоставити нека места (као, например, Мефистофелов говор у другом прологу, итд.); али се налазе и таква у којима се јавно изражава или презрење према мудровању, или неумесна жеља за појачањем боје. Например, у Гетеа Фауст каже: „бадава ће сухо размишљање (trocknes Sinnen) покушати да одгонете ове свештене знакове"; код г. Врончeнка стоји:

Али у књизи знакова тумачећи смисао,
Немоћан је ум да их одгонета.

Фауст код г. Врончeнка назива Вагнера „магарцем" и „глупаком"; Мефистофел говори о Маргаритиној „собици", о својој сопственој „њушкици", о том да Фауст „врти умом"; један грађанин употребљава речи: „дају по њушци" итд. Неки стихови су сасвим нетачно преведени; например, шта значи (стр. 1): „Чим је земаљско постојање украсило пре свој полет?" На стр. 15:

Мора се колебају; на обали су
непокретне горе и поља . . .

У Гетеа је речено: „Море ври широким струјама у подножју стена"; на стр. 67: „Тамо је прослављање (?) са чистом љубављу. . ." итд., итд. Има чак грешака које показују незнање језика — не књишкога, већ разговорнога. Ево неке од њих. На стр. 66: „gute Mähr sagen" никако не значи: „испричати бајку", већ просто „поћеретати"; на стр. 96 г. Врончeнко сматрао је један врло обичан израз:

„aus dem letzten Loch pfeifen" (бити при последњем издисају — од речи до речи „свирати из последње рупе") као непристојан и, с важношћу савеснога преводиоца, превео је тај израз... како? — изволите се уверити сами, уважени читаоче... На стр. 102: „Sie sind vom Rhein", значи: „они су родом са Рајне", а не „за њих је Рајна била уз пут". На стр. 60 Мефистофелове речи Фаусту: „неки пут ћу ти ја и дозволити да вараш самога себе", преведене су:

Ја све гледам(?)
Како бих те нечим пријатно преварио...

На стр. 168:

Сва је снага у осећају...
Природа је звук и дим..."

У Гетеа је речено: „реч, назив" (Name). П р и р о д а овде није умесна. На стр. 187 речи: „aus dem vergriffenen Büchelchen" преведене су: „по књижици насумце" — место: „по дотицаној (од употребе испрљаној, старој) књизи". Г-н преводилац је помешао речи: „ergreifen" и „vergreifen"! На стр. 221 не зна се зашто су преведене Мефистофелове речи: „Vorbei, vorbei!" („мимо, мимо!") са: „нека их! (остави их!) хајдемо!" итд. У сваком случају то слик није захтевао.

Нетачних израза такође има сувише много. Узгред да кажемо: иако г. Вронченко каже у предговору да су „у примедбама означена отступања"..., нису сва отступања означена у примедбама! Сем тога, тврдо смо убеђени да ниједан читалац неће упамтити ни четири стиха узастопце из г. Врон-

ченкова превода. Може ли ко, например, да упамти ова четири стиха (ми већ не говоримо о онима који знају оригинал):

Фауст

Јест, мртве очи... види се да са саучешћем
Нико није њихове трепавице затворио...
Ево груди, на којим сам усхићења пио,
Ево Гретхен, која ми је била радост и срећа!

Из свега што је речено, изводимо овај закључак: све што је могао да уради савестан, вредан преводилац, не песник, учинио је г. Вронченко... али све то не задовољава читаоца. Значајно је да се ниједан г. Вронченков превод (његов „Магбет", „Хамлет") није сматрао коначан; други су, и не без успеха, преводили баш те трагедије. Као припреман рад, његови преводи су увек доносили велику корист: они су упознавали публику са значајним творевинама; изазивали су интересовање и позивали друге: његов „Магбет", његов „Хамлет" одликују се доста одређеном бојом; не можемо заборавити да је љубав према Шекспиру у ствари пробуђена од њега у круговима наших читалаца. Али Гетеов „Фауст", признајемо отворено, наткрилио је његове снаге; тако одређена, страсна, дубока песничка личност могла је да буде изражена само од стране другога песника... Несумњиво, г. Вронченков превод стоји много више него неко слабо подражавање „Фаусту", написано празнозвечећим јамбима; читаоци ће са задовољством и користићу да прочитају овај нов превод; али ми не можемо сматрати г. Вронченков рад као коначан, иако ћемо

се задовољавати њиме све дотле док се не јави der rechte Mann (прави човек), како кажу Немци.

Мишљење наше о самом „Фаусту" познато је нашим читаоцима; време је да Немци престану са сувише искључивим приклањањем „Фаусту" (недавно смо читали г. Карјерову песму, у којој он назива „Фауста" das Buch des Lebens (књига живота), јер у својој прошлости, ма колико она била дивна, сувише дуго не треба уживати; време је, одавно је време да Немац - Фауст изиђе из своје ћелије, у којој он још увек седи поред Вагнера, као што цар Фридрих, по народним предањима, седи и дрема под земљом; време му је да престане да се бави трансценденталним питањима... али на нас, Русе, „Фауст" не може имати сличан утицај: ми се уопште не одликујемо одређеношћу и непокретношћу убеђења; насупрот, пре се треба бојати да ће „Фауст" проћи код нас незапажен, не пробудивши код нас нарочитога размишљања, тим пре што г. Вронченков рад, — рад огроман и савестан, — ни од кога неће добити друге награде сем хладне захвалности. Шта да се ради! То је засад код нас судбина свих сличних радова.

„Отаџбински записи", 1845 г., бр. 1.

II „Новосеље". Део трећи. Петроград, 1846. Издање Александра Смирдина, обична 8-на, стр. 506.

Ја имам пријатеља којега искрено поштујем. Не бринући се о том шта узбуђује људе, он само мисли на ручак. Код њега је ручак увек чудноват: ру-

чају обично деветорица; као десетога не би он ни рођенога оца примио. Негде ових дана ручао сам код њега. Ту је био и англоман Ч., и научник С., и вечито весели Б., и алхемичар О., и уметник Г., и књижевник С., и ветеран петроградских гастронома, мудрац по научности, уметник по призвању, онај чија душа је заборавила да остари са годинама. О ручку не треба ни говорити — домаћин је био задовољан. После ручка развалили су се по отоманима и фотељама, и стали су да пуше; али моји сабеседници убрзо су се разишли; једне је одвукао преферанс, а друге — билијар. Ја сам остао сам. Оставши усамљен, не знам ни сам због чега, сетио сам се миле кнегиње и почео сам о њој да мислим. Нисам у њу заљубљен; она је кнегиња старога рода, њена мати је саветница-дама, све у Петрограду знатне личности су њена родбина; она има врло много брилијаната, врло је неприступачно-величанствена, врло је хладна и веома богата. Ја у њу нисам заљубљен... бојим се ње... ја и она смо велики пријатељи, говоримо, по обичају, о ситницама. Ја је ни до данас нисам проучио. Њен живот, мисли, осећања, њена душа — све је то загонетка... Чини ми се да у овој жени морају бити два бића: једно је анђео, а друго — лутка. Лутка она може да буде, тежи да буде. Али ко зна, наћи ће се, можда, човек за којега ће она хтети да буде анђео... Бог зна куда би ме однела моја маштања, кад не би дошао домаћин и не би ме позвао на бал: „можда ћете и видети тамо некога... разумете ли?..", додао је он, жмиркајући левим оком. Ја сам се покорио, и после неког времена ми смо већ

прилазили осветљеном прилазу велелепне куће. Бал као бал. Кола, кочијаши, цвеће, ливреје, ћилими, нага рамена, лустери, мундири и фракови. Загушљиво је, врућина је. Ја сам стао у кут сале за играње, где су играња обраћена у гурање. Не далеко од мене је стајала кнегиња, бледа, са развијеним коврџицама. Она ме је погледала како никад није гледала. Ја сам појурио к њој, она је играла с ађутантом, којега је светско причање давно већ прогласило за њенога вереника. Знао сам га као егоисту са пријатном спољашношћу и слабом душом: бојао сам се њега због кнегиње. Притајио сам се иза њих и почео сам да прислушкујем. Они су говорили о љубави, о супружанству. Он је говорио да жена треба да је у свему слободна; да само наклоност срца може бити за њу закон; да муж не треба да је строг, ако је само сачувана приличност и свет се не буни и не грди. Кнегиња је одговарала са неком тужном покорношћу. Мени је било хладно, хтео сам да бежим. Али се кадрил завршио, ја сам погледао на лепотицу, и учинило ми се да ме зове, мами ме к себи, ласкавим, чаробним погледом. Пришао сам и ниско сам се поклонио.

— Ја, чини ми се, — казала је она једва разговетно, — играм са вама наредну.

— Ако нисте заборавили на своје обећање, — одговорио сам, иако нисам мислио да је ангажујем. — За овим сам почео да лутам по собама за примање гостију. Ма куд да сам прилазио, свуда сам чуо разговор о свадби кнегињиној с ађутантом. Не знајући шта да радим, пришао сам великој слици која је висила на зиду. Слика је претстављала Орлеан-

ску девојку, у пуном наоружању, пред иконом. Свећа, која је горела на столу, осветљавала је њено лице; тамне витице виле су се по плећима. . . она се молила. Желећи да дознам име сликара, нагнуо сам се ближе к раму, опирући се руком о зид. Наједанпут се тапет размакао, и ја сам увидео мала тајна врата. Како их нисам приметио! Куд води овај излаз? Срце ми је закуцало од предосећања. Врата су се тихо отворила. Ушао сам у малу собу, тапетирану плавим сукном и слабо осветљену дрхтавим сијањем алабастерове лампе. У удубљењу се оцртавала позната ми сенка и чуло се јецање. — „Шта вам је?" викнуо сам и појурио напред. — Ви ме презирете? — казала је она.

— Није истина, — ускликнуо сам.

— Не извињавајте се. Зашто? Друкче није могло ни бити. Ви сте видели хладно, бездушно биће; сматрали сте ме за оно што треба да сам. Ви нисте криви. Ипак ми је жао да вас оставим у заблуди. Саслушајте ме. Разумите ме, опростите ми. Ја никад нисам била дететом; родила сам се у салону. Кад сам била мала, одевали су ме и водили после ручка да ме показују гостима. Затим су ме научили да играм и водили су ме на дечје балове, где сам се већ упознавала са великим светом у малим размерама. Плакала сам кад су друга деца била лепше од мене одевена, кад нисам играла са синовима важних и богатих оцева; дотеривала сам се, вртела раменима; хтела сам већ да се допаднем; исмејавала сам рђаве фијакере, старомодне хаљине, ружноћу, сиромаштину; грозила сам се свега што није ласкало мојему самољубљу; нисам још

умела да волим, а већ сам умела да презирем. Пратила ме је свуда, као сенка, француска васпитачица, која ме је приморавала да се држим усправно, да не говорим гласно, да не изражавам своје мисли и осећања, и Бог зна чему ме је учила, јер сама сасвим, чини ми се, није знала ништа. Разумите шта вам кажем... Ја никад нисам била дететом. Нисам знала ни праву милошту, ни дечју слободу, ни душевно пространство при посматрању природе. У вароши, на летњиковцу, свуда сам навикла на блесак, на светске разговоре, које у почетку нисам разумела, али у тим разговорима било је нешто привлачно, отровно, и друге ја већ нисам хтела ни да чујем. Исквариди су ми машту, нису ми дали слободе, искварили су ми расуђивање. А, верујете ли, у мени је, истину да речем, било много доброга . . . ја бих, чини ми се, могла да будем добра жена. Зашто сам се родила као наследница великога имања? Кад сам већ била приметно поодрасла, одједном су ме затворили на неколико година и почели су да ме издржавају ради ступања у свет. Скривали су ме од свих, нису дозвољавали никаква задовољства, ни позоришта, чак ни шетње по Невском проспекту. Нагло су ми отказали све на што сам навикла. Ступање у свет — то је за мене био тренутак ослобођења од неиздржљивога затвореништва. Мислим да затвореник у тамници не очекује тако својега помиловања како сам ја очекивала мој први излаз. Најзад је дошло време. Обукли су ме у белу хаљину, казали шта треба да се говори и да се слуша, поред кога треба седети и коме се треба клањати, једном речју, спремала

сам се за живот, као што се спрема глумица за неку улогу. И начини опхођења, и речи, све је било припремљено, све је унапред било одређено.

Дознао сам да и она мене воли, али „треба да се растанемо”, казала је она: — „удају ме за човека којега ја мрзим... Мати, родбина, свет, — сви, сви су против нас!”

— Све је могућно! узвикнуо сам ватрено.

„Није, казала је она, гушећи се и изнемогла од унутрашње борбе... Није... Сам против свих њих! ти не можеш да надвладаш, ти ћеш погинути. Нећу те њима предати... Не... Знаш... боље да ми побегнемо... Побегнимо на крај света... што даље, даље, да не би они могли поћи за нама у потеру... да не би они могли ни трага наћи, у противном, ја знам, вратиће нас и тада ће нас раскидати на делове. Хајдемо брже... Умрећемо, ако треба... Али умрећемо заједно. У овој соби постоји тајни излаз. Још можемо да се спасемо. Брже, брже! Само... Чујеш ли кораке... Они иду... иду... иду!...” И избезумивши се од страснога узбуђења, грчевито је обавила своје руке око мојега врата, и повукла ме за собом у тајна врата. Одједном се врата са треском отворише, и на улазу се показа мала старица, кнегиња, са током, са перјем до тавана; за њом је ишао ађутант на прстима, и гомилала се сва кнегињина родбина, сви гости са бала”...

Кнегиња је пала у несвест. Ја сам претрнуо од ужаса, коса ми се накострешила. Кнегиња се ухватила за ноге и почела је да се смеје; за њом је ишао ађутант и сви, сви остали... Њихов смех, најзад,

постао је тако оштар, тако гласан, да нисам могао да издржим — и пробудио сам се. Око мене су се кикотали сабеседници нашега момачкога ручка.

— О, брате... прилично си спавао! — весело ми је казао домаћин, који је изгубио у игри. — Брзо ће једанаест часова. Сви ми крећемо на бал... Хоћеш ли и ти са нама?...

— На какав бал? — викнуо сам ја тако дивље да су се моји пријатељи поново засмејали.

— Пробуди се, братићу, — одговорио је домаћин. — Сад је бал у старице кнегиње Р... због верења кнегињице с целом свету познатим ађутантом.

— Кажу, — прихватио је неко од гостију, — обоје су тако срећни да их је милина гледати. И замислите какав је чудноват случај: нико није знао да су они од пре неколико година заљубљени једно у друго.

Таква је садржина нове приповетке графа Сологуба „Бал" („Из записа Леонина"), којом отпочиње „Новосеље". Иза ње је Кукољникова приповетка „Старудија". Неопходно је, иако ће изићи рђав каламбур, рећи да приповетка потпуно одговара свом називу... Бивало је да су се приповетке Кукољникове из времена Петра Великога жудно читале, јер су се одликовале заиста многим добрим особинама; прво смо их ми пратили са љубопитством и показивали њихове добре стране у нашем часопису. Али, или је материјал нестао (што, уосталом, једва ли је оправдано), или се г. Кукољник одучио да пише интересантне приповетке, или је, пак, како каже г. Гољадкин Старији, просто случај такав, — последње Кукољникове приповетке из

времена Петра Великога сасвим нису оно што и прве његове приповетке; неке су чак тако безбојне и досадне, да, читајући их, стално мислиш да ниси отворио омашком неку г. Кукољникову приповетку из живота италијанских уметника, — а познато је шта претстављају Кукољникове приповетке из живота италијанских уметника и у каквим случајевима оне могу бити препоручене од лекара, као сигурно медицинско сретство... Један уважени отац породице завештао је на самртном часу својему сину да буде паметан и да не чита приповетке из живота италијанских уметника, и на овом последњем био је чак и много упорнији него на оном првом. Баш у ту врсту спада и нова приповетка „Старудија". Иако су имена у њој сва руска, и лица која у њој играју улогу говоре о Петру и догађај одјекује истинитошћу из времена Петра Великога, ипак читалац чита и дочитава (ако само дочитава) приповетку са потпуним убеђењем да је прочитао приповетку из живота италијанских уметника. Писац, као да је сам предвидео такву тужну околност, и, да би бар нечим оштрије означио своја лица, метнуо је на њих неку нарочиту богословску боју... Назвали смо боју те нове приповетке богословском и одмах ћемо да објаснимо зашто смо то учинили. Ево, например, како каже Мак-Стефенс (треба приметити да је Кукољниково старање да својим лицима да оригиналност дошло овде до тога да је он чак Мак-Стефенсу, који је живео у Лондону, и, колико нам је познато, никад није био у „богословији", дао ту исту, често помињану боју), — ево како он говори: „Умрети од глади!...

Зато што сам открио у тајнама природе нову снагу... Зато што брижљива природа на моја уста изволева да саопшти тој истој престоници, целом свету — једну од добротворних тајна својих"... Лила, кћи Мак-Стефенса, заједно са мајком својом Бетси, има на себи ту исту боју; чак на целој садржини приповетке лежи иста боја, и само „Илустрација" и у њој поглавито „Дописивање" могу дати јаснији појам о том новом оригиналном маниру писања какав испољава Кукољник од неког времена. Манир диван, на ком се може честитати г. Кукољнику: он је у томе изврсан!... Али да кажемо неколико речи о садржини „Старудија". Петар Велики, кад је био у Лондону, наручио је код Мак-Стефенса парну машину, оставивши му за науку два млада руска човека. Много је прошло времена док су успели да машину доврше; кћи Мак-Стефенса успела је да одрасте и да се разцвета, а један од ученика, Иван Семјонић, успео је да се у њу јако заљуби. Али ето машина је готова, упакована у сандуке; Лила, која, уосталом, није волела Ивана Семјонића, по очевој наредби удала се за њега, и ето већ срећни Иван Семјонић путује у Русију са машином, младом женом и са старим слугом Онисимом. Али је олуја разбила лађу о шведске стене. Тамо, дознавши да је он Рус, задржавају га у једној тврђави. Команданту се допала Лила, и Иван Семјонић се нашао у тамници, а Лила је постала командантkиња. Заборавили су на Онисима. Дуго су вођени преговори о миру. Најзад, уговор је потписан, требало је ослободити заробљенике; сви Руси су се обрадовали и похитали у отаџбину; само је

Онисим тужан: — умро је његов господар, злостављан од рђавих људи. Али нека он не тужи — г. Кукољник је правичан, и, ако код њега доброчинство не побеђује у потпуности, али порок ће, свакако, бити кажњен. Ето, Онисим се решио да пође у отаџбину, и он иде да се последњи пут поклони господареву гробу:

„Издалека је видео чудноват призор. На врху његове (?) стене била је весела гозба; официри су частили командантkињу, која је с мајком и децом допутовала да са ове стрме стене погледа у бездан, да ужива у посматрању лепе лађе... Старац је оживео, видевши туђинце на драгој стени; брзо је изишао уз степенице које је сам начинио и, као привиђење, стао је у средини оних што се часте... Сви су се збунили; Лила је отскочила на сам крај стене...

— И после смрти не да мира, — казао је старац страшним гласом: — Марко Степанићу! (тако је преводио Онисим: Мак-Стефенс) Марко Степанићу! Где је твоје проклетство?...

— Проклетство!... — стигла је да викне Лила и омакла се. Бетси је приметила опасност, потрчала је Лили у помоћ, ухватила је за хаљину, и преступна кћи повукла је преступну мајку у бездан морски... Официри су побегли доле, са лађе су послати морнари, али море није вратило своје жртве. За време опште пометње, само је Онисим стајао мирно на стени; успутан ветар се титрао његовом дугачком жутом косом; са лађе су трубом позвали Онисима; он је пао на гроб, пољубио и прекрстио земљу, и весео, као да се никад није десило у његовом животу ништа тужно, сео је у своју рођену

лађу. Лађа је раширила крила и пошла, док је цео град са својим командантом очекивао да ли ће море вратити Лилу и Бетси."

Нема ни сенке од мелодраме! Природно, оригинално, чудновато ново! И после тога има људи који се усуђују да такође пишу романе, и чак се нимало не старају да у њима подражавају г. Кукољнику, него иду својим путем, разумевајући на свој начин природност, оригиналност, уметност... Настрањаци! Не чуди се бадава „Илустрација" њиховој дрскости... И још да се не чудимо!... Бедници, они часте публику све само супом — у почетку супа, у средини супа, под крај супа... они немају ни толико смисла да разумеју да једно јело додија; — само г. Кукољник је разумео тајну романа и врло добро зна, ако је у почетку ручка добро давати супу, онда после ње је најбоље сос, а потом печење и тако даље — и да у размацима није рђаво да се да нечега запенушенога, што пуца, — ето тада ће и изићи роман, те још какав... Али, уосталом, оне који хоће да знају подробан рецепт за добар, истинито-уметнички, непогрешив роман, шаљемо к „Илустрацији".

Да довршим излагање садржине приповетке. Сандуци са машином дошли су у Русију кад већ великога њенога Реформатора није било у животу. Бацили су их у шупу, запечатили врата, поставили стражара, и сандуци су стајали тако до владавине цара Александра. Кад су откључали шупу, нашли су трула парчета дрвета, зарђале гвоздене точкове, покретаче и погоне кола. Сачувало се само парче пергамента, на коме су, не без муке, прочитали да

су „Старудије" — парна машина, направљена у Енглеској по наруџбини Петра, Цара Московскога, год. 171... последњи број је био нечитљив...

„Моја лопта" — чланак г. Хмељницкога из водвиљних каламбура, састављен са примесом добродушнога философирања на начин познатога рускога философа г. Галића, — једном речју, чланак који је једва требало да буде удостојен части да буде и једанпут наштампан, — јавља се у штампи ове године већ други пут... Први пут је један део био наштампан у „Невском алманаху" за 1846 г. Зашто се чине такве ствари? Да ли се показао издавачу чланак толико занимљив да није рђаво да се он и понови?... Али и у таквом случају није у обичају да се штампа оно што је већ наштампано, и то у сличном издању и исте године. Прештампавање само у једном случају има смисла, кад се чланак првобитно јавио у часопису који нема читалаца, па и онда он треба да носи на себи потпуно оправдање своје поновне појаве. Или, како се каже издавачко-књижарским језиком, „није било материјала", наравно, кад се има јака жеља да књига буде што дебља. Али је потребно било промислити, да, ако публика и не примети у чему је ствар, њој ће указати на то, и онда дебљина, о којој сте се ви тако бринули, — особина заиста почасна, ако се јавила на природан начин, без насилних мера, — место користи — обратиће се на штету књиге... Други чланак истога писца, „Римски карневал 1844" г., није баш никаква новина, као већина путничких књига и сваких путничких прибележака које се издају од стране руских путника, великих

љубитеља да стављају до свеопштега знања да су они такође путовали...

Чланак В. Луганскога (Даља) „Руски сељак" једини је чланак у целој књизи који се може читати не само један, већ и неколико пута, и то са необичним задовољством. Навешћемо неколико одломака:

„Код спахије био је обичај да се, сем суве и укисељене зелени и корсња, сви отсечци и отпатци поврћа посоле, и овако посољени употребљавају за зачине, за шчи[1] за млађе; ова смеса је добра?

Староста је почешао главу, погледао на друге и казао је: зашто да се перу?...

— Како зашто? Зар ти тако, са песком, да једеш, као свиња!

— Нипошто, не; оно, наравно, може се, власт је ваша, баћушка; — ако не то, како другови кажу, макар је и сасвим не солити... па има киселе...

— Како то, ко то говори?

— Па сви то исто говоре, а ја, ваша је власт, господару, казао сам тек онако вашој милости. — Добацивање ово показало је да се довитљиви староста сам досетио да је сувише почео да лаже.

— Што си ти, Феклистовс, слагао, зар је то у нас било први пут уведено? А који су шчи, реци ми, бољи: само са киселином или са додавањем сланога зачина?

— Па зна се, наравно, са сланим зачином шчи као да су слађи, укуснији.

[1] Чорба са купусом и другим поврћем. — Прим. прев.

— Онда, шта је, значи да сте лењи, да бацате отсечке у једно место, да их гурнете у чабар и да посолите? Боље је, шта ли, да их гњечите, ногама? а?

Спахија хвата старосту Феклистова за ћубу; староста, висок, здрав и промућуран сељак, пада на колена, да би господару било подесније; затим спахија љуља Феклистову главу полако на све стране, без срца, мирно, и држи му дугачку поуку о том каква је корист уопште од поврћа, како она подржава здравље сељака, који без њега неки пут седе само на хлебу; потсећа га како у почетку сељаци низашто нису хтели да гаје кромпир, зовући га ђавољом јабуком, како га је послуга у трпезарији бацала под сто и радовала се што га пас не једе, — а после једне године нису се могле сачувати леје, вукли су сиров кромпир, незрео, ископавали су леје ноћу, као свиње, ископавши за грош, а загадивши за рубљу; потсећао га је како је у суседном селу, и у другом, и у трећем, била иста незгода, и како и сад тамо сељаци целу зиму једу кромпир у чорби; показао је на разлику хране између уредних домаћина-сељака, код којих има сваке сваштарине, и тврдоглавих и глупака, који, под изговором да немају кад, неће да праве градине, јер у њихових оцева и дедова није било повртњака, и радије седе на мекињама, него да се баве гајењем поврћа. — За све то време спахија је љуљао старостину главу наоколо, према сунцу, и сопственик ове главе, дошавши једном у склад и меру таквога једноликога покрета, предупређивао га је без напора, бежао је главом напред, тако да

је спахијина рука готово ишла за старостином главом, а није је водила. Девет људи посматрача стајали су мирно и доста пожљиво слушали, смешкајући се, шта је говорио спахија.

— Јеси ли разумео све што сам ти говорио, Феклистове?

— Разумео сам, господару; како да не?

— Испричај ми ти сад све то.

Феклистов је почео да излаже на свој начин, све још клечећи на коленима; говорио је са убеђењем и са увереношћу, — неки пут се само помало збуњивао, и спахија, чупајући га као од шале за ћубу, поправљао га је и примoравао да поново изложи.

— Добро. Кажи ми ти, јеси ли све то први пут од мене чуо?

— Не, господару, Степане Денисићу, не први пут, много смо ми доброга чули од ваше милости.

— Пресуди ти сад сам мени и себи, ко је у праву, и ко је крив?

— Ја сам, господару, крив, позната је ствар.

— А зашто сам ја, глупане, због тебе руку у рамену ишчашио?

— Крив сам, господару, Степане Денисовићу, све то чини наша глупост, — и клања се до ногу.

— А још си ми ти казао да сви тако мисле као ти; да ли је то истина, децо?

— Није, господару, нипошто није, не, — одговарају у глас сви посматрачи.

— Зашто си то, па још као староста, одговорио узалуд друге? а? Ето, ви увек тако радите: један изиђе из гомиле, виче за све, уверава да су сви заједно, сви, каже, говоре, сви су такви глупани као

и он, а они стоје, отпустивши уши, отворивши уста, и слушају; кад бих ја поверовао твом празноречју, онда би доиста, можда, сви били с тобом; чим те ја узмем за ћубу и потсетим те на све шта и како је било речено и урађено раније, — сви су од тебе — подаље, а ти останеш намагарчен сам.

— Тако је, господару, Степане Денисићу, истинито је и правично!

Сељаци су се разишли на друге радове, и цео дан је само и био разговор о том како је спахија сигнио песак у подруму старостом, и говорио о поврћу, о солењу; сви су кривили старосту и признавали да је спахија у праву.

Шта мислите, да ли су многи радили у домаћинству по овоме примеру, уверивши се у истинитост спахијиних савета и у корисност гајења поврћа? Ни један; говорили су само о томе како би Господ дао што више жита, а шта ће они јести ако жито не роди, о том није било ни говора."

Ево друге сцене:

„Седе, у уторник Ускршње недеље, сељаци са женама, девојкама и децом на узвишењу пред кућом; ускршња недеља била је рано, тек што се земља пробудила; дан је топао; сви у свечаним хаљинама, а светковали су Ускршњу недељу слабо, јер су једва издржали до пролећа: година је била неродна; пола села је јело спахијско жито и спахијски кромпир.

— О-о-ох! братићи, — казао је један, слежући раменима, на која је био набачен одозго плави огртач, — о-о-ох! ето, кад треба сејати — и сејати!

— Јест, баш би било време, прихватио је други. Земља је постала сочна, сва се пробудила!

— Шта ћеш да радиш, Божја је воља!

— Тако се срце радује, кад изиђеш у околину: две кишице је послао Господ — одозго је загрејало земљицу — орна је, мекана, сва влага је упивена, сашла доле, тако бих, ето, чини ми се, сам легао и покрио се грудвом, порастао бих, Бога ми, порастао бих!

— Шта да се ради, значи, така је Божја воља. Ако хоће да да жита, он ће дати, макар и друге недеље посејали, а ако неће, неће. Све је у Божјој руци.

— Оно и јест тако; ето, кад Бог не да кише, опет ће ишчезнути жито, ако милост Божја не буде, и сунце кад почне да пржи њиву, да суши целу недељу, па и друге недеље такође, — онда, брате, код кога има жита, бар нека не носи у сушионицу, већ пре нека баци у земљу, — све једно, исушиће се и стручка ти неће дати ниједнога.

— Е, какав је глупан порастао у селу, — заиста глупан! а још се сељак зове! ето, требало би сви да ти поводом празника прописно истрљају теме, да више не мељеш све што ти на језик дође! Шта ту говорити којешта, дерати грло, као у хајци? Шта ти сад, ваљда, орати и сејати мислиш, Ускршње недеље?

— Орати... ко каже, орати сад... о том не треба ни говорити, о орању... ја говорим, ето, позивам се и на људе, у овакво време била би благодат да је земља, видиш, сирова, а не кажем да сад орем и сејем; ко те зове? Бог с тобом, нисам те

звао да ореш, зна се, ко би сад пошао у то време, ваљда није за то Бог дао Ускршњу недељу. Ето, ако Бог дâ Томине недеље.

На тај начин су наши сељаци седели на узвишењу пред кућом целу недељу, закаснили су са сетвом, сећали су се целе године како је Ускршња недеља била дивно време за сејање! ох, како је земља била орна и сочна! туговали су што Господ Бог опет није дао жита, почешали су главе, лупали рукама о бедра — и пошли у зиму на пећ и на постеље."

Наводимо још ову сцену:

„Народ уопште у том селу није био увек једнак; како када ветар дуне: час миран, час ћудљив. Например, спахија нареди старости да ни један сељак и ни једна сељанка не смеју држати свиње, овце и телад у колиби где станују, већ да за зиму код свих буду топле шталице, за шта ће им дати грађу. Староста је три недеље викао са сељацима, а затим је дошао к спахији да му јави како сељаци не пристају на то. Спахија је упитао старосту да ли је он при чистој свести. Ово питање је збунило Феклистова, и он се најпре ухватио за главу, најпре десном, а затим левом руком, и покушао је да реши ово питање, закопавајући прсте што дубље у косу. — Зар сам их ја питао за сагласност? Одговарај, Феклистове, и не гледај ме као згранут, — слао сам те, је ли, да прикупљаш сагласност?

— Не, господару, о томе не треба ни говорити; за ову ме ствар нисте слали.

— А кад те нисам слао, зашто си ми донео то што ми није потребно.

— Ох, кад помислиш каква је прича изишла, — проговори Феклистов за себе, оборивши очи у земљу; он и сам није сад схватао како се то десило, да је он дошао и почео казивати паметно, а чим је казао, изговоривши реч, изашло је глупо: слали су ме за једно, помислио је он, а донео сам друго, а чинило се све једно...

— Хајде ти сад, мој љубазни друже, и не ради више на своју руку, већ како ти ја кажем; сагласност нисам тражио, и није ми она потребна, већ нека буду шталице.

Народ је решио да је спахија у праву, и зато, иако без воље и сагласности, ипак је почео да помало изводи стоку из колиба где људи живе.

Али се није увек све свршавало тако мирно, бивали су и други примери. Наступило је пролеће после зиме о којој смо говорили, и сељаци, тумачећи целу зиму како је Крешчатовским лакше, јер плаћају годишње и не раде спахији, решили су да тако пређу на годишње плаћање. Сви разговори су вођени о том на основи тога што тобоже ова ствар сасвим зависи од њих, а не од спахије. На трећи дан Ускршње недеље долазе гомилом на спахијско двориште, мирно, тихо, не пијани, јер у селу није било крчме, и шаљу старце да позову спахију. Спахија излази, мисли да ће да чује нешто паметно, и чује — с неба па у ребра — допустите нам да плаћамо годишње. Доказавши им укратко бесмисленост ове молбе, он је хтео да дозна откуд се то код њих јавило, — али место тога је чуо само један те исти упоран и непрорачунљив

захтев; не помаже никакво убеђивање: сељаци, најзад, отворено кажу да они хоће да плаћају тачно толико колико плаћају Крешчатовски, по 30 рубаља од мужа и жене, а на спахилук неће. — Ваша је воља, ми пред вашом милошћу не смемо да грубо поступамо, али ви нам допустите, ми против ваше милости, господару, Степане Денисићу, не можемо да идемо, али ви нам допустите да пређемо на годишње плаћање; ми не желимо да радимо за спахију, а на годишње плаћање — сагласни смо. — Јесте ли ви полудели, шта ли? ко ће ту земљу да оре, ко ће домаћинство да води? — Ми то већ не знамо; ко ће да остане да ради, то је ваша воља; а нас, господару, отпустите. Ничим се они нису могли убедити: тумачио им спахија још дуго и најзад им одлучно казао да их неће отпустити, и пошао је.

Сви сељаци кренули су да иду у варош, к среском начелнику.

— Кад је тако, идите, — казао је Степан Денисић мирно, промисливши да треба неки пут Русу учинити по вољи и тим га научити памети, — идите к начелнику, а ја ћу вас допратити.

Сељаци су гомилом пошли у варош, цело село моли начелника да пређу на годишње плаћање, а спахија наредио да му се упрегну кола, и претекао их на путу. Он је нашао начелника, предупредио га је у свему, и сам ишчекивао своју гомилу сељака. Путем су се сељаци охрабрили; њима се чинило да су у потпуном праву — умало да нису свеци; договорили су се да не попуштају, да траже прелаз на годишње плаћање.

Срески начелник их је скупио пред својом кућом, саслушао их и почео да им тумачи да су они, види се, полудели; да годишње плаћање, или рад за спахију, зависи од спахије, а не од њих, и да они не могу да траже ни једно ни друго. — Слушамо, господине, — био је одговор, — јест, воља је ваша, ми више нећемо ићи на рад за спахију. — А кад је тако, казао је срески начелник, ја ћу вас извести на спахилук. Ти, говорниче, пођи овамо први, — а затим и други, и трећи, и на тај начин десетак људи по избору, ту, на месту, били су кажњени. — Ну, има ли још или не љубитеља? — упитао је срески начелник: — онда изиђите овамо брже, немам времена! Моји сељаци су се сви гомилом покоравали, сложили су се без речи с тим да су започели глупост, уверавали су да је то први и последњи пут, и другу и недругу ће казати да ово не чини, да ће, дошавши кући, чак и децу своју истући, нека запамте очеву кривицу и глупост и, гледајући на њу, нека им буде тешко; обећали су без и једне речи ићи на спахилук, и испунили су реч; захваливши за науку, пошли су они мирно кући, изишли су у јутро у поље и живели даље са Степаном Денисићем мирно и у пријатељству.”

Чланак „Два одломка из записа о Риму” спада у ону врсту чланака у коју и „Римски карневал 1844 године”, и на њега се може применити оно што смо казали о одломку г. Хмељницкога. . .

Чланак г. Булгарина „Путо ање у Грузино 1824 године” значајан је, између осталога, као нов доказ да нико ватреније од г. Булгарина не воли истину и не влада таквом свагдашњом приправношћу да

умре за истину. Не верујете ли — прочитајте чланак. Сем тога, он доказује како је много значајних, ма у ком погледу људи, који су били г. Булгаринови другови, — што, уосталом, из скромности, која је, као што је познато, једна од најважнијих човечјих врлина, писац ставља до знања публици тек онда кад славни друг већ труне у гробу, нем и неодговоран. . . Умро је Пушкин, који је писао, између осталога, једно време, полемичне чланке под псеудонимом Феофилата Косичкина, и публика је одмах дознала из „Северне пчеле” да није било у њега човека толико блискога и тако пријатнога његовом срцу као што је био г. Булгарин. Умро је Грибоједов — то исто је било. Ето, још недавно поновила се слична историја са Пољевим. Али да пређемо на наведени чланак. Уопште, цео он служи као нов доказ пишчева доброчинства; а доброчинства се његова овде испољавају јаче и одређеније него на другом месту. Оно, и разумљиво је: што више о нечему говориш, тим више стичеш навике и искуства, и уважени мистер Пексниф, у Дикенсовом роману „Мартин Чодлзвит”, при крају пева још мекше и слађе него у почетку. Кад треба да се говори о г. Булгарину, ми такође немамо о чему да говоримо сем о његовим врлинама; али да не би пропао букет, постараћемо се да говоримо, по могућности, његовим сопственим речима: „Интимности са старијим ја не волим и одвратно ми је фанфаронство које не поштује ни године, ни заслуге, ни звања, али такође не умем да играм ни улогу лакеја, ни серајскога немога, ни бездушнога ласкавца. У свом животу имао сам прилике да бу-

дем у блиским односима са неколиким не само јаким већ и са истинито великим људима” (стр. 203). Кад је г. Булгарин дошао у Грузино, граф Аракчејев, изволите видети, сасвим није обратио пажњу на остале госте, већ је пришао одмах г. Булгарину и, казавши: „А! врло се радујем љубазном госту!” узео га је под руку и одвео у собе. „Може се замислити у каквом сам био положају! Ја у првом пару, пред свима, идем са њиме под руку, као да сам стари пријатељ и „друг!” (стр. 205). Али г. Булгарин, ипак, нимало се није понео, и приписао је, по сопственој му скромности, графову љубазност његовој намери да да моралну поуку осталим гостима: „Нисам на теме пао!” изводи он закључак, истичући, из осећања правичности, своју довитљивост. Сматрамо да је последња примедба сувишна...

Уосталом, зашто да се задржавамо на ситницама! Изоставимо чак све ласкаве комплименте које је изговорио г. Булгарину граф Аракчејев, поредивши га, између осталога, чак са Цицероном (тако прича г. Булгарин)... и пређимо на овај факт. Граф је предложио да се пије за г. Булгариново здравље, а затим „просуле су се опет шале, међу којима сам ја (г. Булгарин) открио врло важну за мене околност, да сам био оклеветан пред графом, и то на најгнуснији начин, а на рачун мојега начина мисли”. Хитајући да се оправда, г. Булгарин је казао: „Свој начин мисли ја никад не скривам и до гроба га нећу скривати, не из сувишности благоразумности, већ по карактеру. Кад би ми се допао тип Северно-америчких држава, ја бих без заобилажења пошао у Америку и настанио бих се у њој...” (стр. 209).

Овде би се много што-шта могло казати, али ћемо само потсетити читаоце да је г. Булгарин написао читаве свеске о љубави према отаџбини... Затим је г. Булгарин почео да прича о својим војним походима, „од Лапландије до Гибралтарских стена", и није чудновато што је он свакога заинтересовао, — јер, као што је казао покојни Пољевој у „Литерарним новинама" (№ 1): „чије љубопитство не би пробудио живот човека (г. Булгарина) који се родио као Пољак, био васпитан у руској кадетској школи, после покорења Пољске био у руској служби, ратовао у руским редовима, био увучен касније судбином под Наполеонове заставе, тукао се под његовим орловима у Шпанији, и, кад су престали бојеви, заменио сабљу пером, постао најпре пољски, а затим руски књижевник!" и т. д.

Али доста је. Свима је познато да г. Булгарин стоји на стражи рускога језика, чија чистота је за њега најскупоценија. То се види и по овом чланку, где ћете, између осталога, на стр. 211, наћи и овакву реченицу: „У једном крају сале са десне стране, излазећи из трпезарије, стајао је сто" и т. д. Многим би се могло учинити чудновато на који начин је сто излазио из трпезарије, па још у то време и стајао, кад се не би из „Париских писама", који се штампају у „Северној пчели", видело да се г. Греч[1] налази сад у Паризу. Дакле, ништа више не остаје него захвалити г. Булгарину на усрдности, коју показује колико може... Руски књижевници

[1] Никола Ивановић Греч (1787—1867), познат у своје време као педагог и публициста. Уређивао је листове: „Син отаџбине" и „Северна пчела". — Прим. прев.

наизменице кваре руски језик, и кад не би било г. Булгарина, чистота рускога језика пропала би потпуно! А још се налазе људи који се усуђују да негирају г. Булгаринове заслуге! . . .

Две приповетке г. Гребенка: „Цртице из приватнога живота једнога буренцета" и „Поета" показале су нам се слабије од пређашњих приповедака истога писца, који без сумње има талента.

Чланак Пољевога „Књижареви записи" јесте сићушан одломак, који нема богзна какву вредност. У „Новосељу" има још и други чланак Пољевога, под називом „Тимон Атињанин", слободне цртице из драмске Шекспирове приповетке, у стиховима . . .

Стихови! Узгред да проговоримо о стиховима. У ‚Новосељу' има и стихова. Песници-прилагачи су ови: г. г. Бенедиктов, Хуберт, Дуров, Слепушкин, Струговшчиков и неко ко се скрио под три звездице и наштампао у „Новосељу" одломак из XXXIII песме Дантеова „Пакла". Стих превода је толико груб, да, што веле глумци, кад морају да декламују рђаве стихове, „језик се ломи". Мислимо да је боље не преводити Дантеа него га преводити таквим стиховима. Сем неколико Пушкинових подражавања Дантеу, не знамо на руском језику ничега што би давало и најмањи појам о Дантеовој поезији . . . Хубертови стихови били би изванредни кад се не би одликовали недостатком добре и оригиналне садржине, — а форма им је — чудновата. У једној песми („На туђем гробу") писац, не шалећи се, жали се на људе што они брзо заборављају умрле и не воле да посећују њихове гробове, приморава-

јући јадне покојнике да леже и труну у самоћи... То је заиста велик преступ!...

Ко спава у гробу, нека спава мирно,
Нека се користи животом ко живи!...

Једна песма г. Дурова („Кад трагичан глумац") не би била рђава, кад је не би кварила последња китица, која је сасвим сувишна и уз то још и рђава. Уосталом, она је већ била штампана у „Невском алманаху" и богзна зашто се овде јавља по други пут. Сви Слепушкинови стихови су забавни. Али оно на чему ће се поглавито зауставити пажња читаоца коме дође до руку „Новосеље", чим ће се он изненадити, бити побеђен, преврнут, уништен, — јест, неоспорно, песма г. Бенедиктова „Три искушења", која се због тога наводи овде са строгом тачношћу.

У дане ватрене младости, у пијанчењу бића,
Знао сам три погибије, — знао сам три предмета
Који све руше: то су ватрене очи,
И тамне витице, и пуне груди.
Те очи... у њима се јављало небо; али је оно
У две црне дуге обрва обавијено;
Сахранивши свој лазур и јарки сјај Данице
За облацима обрва, за иглама трепавица,
Под сводом гордога љиљанова чела —
Мршти се, љутито; тајна магла
По ћуди га је за трен ока покривала,
Лила је кишу и град и муње бацала.

Те црне витице... њих је страшно споменути се!
Витице те... цео свет би у њих могао да потоне,
Кад би оне с главе пале одједном просуте
И буром развејане; извијене, преплетене,
Као љуте змије, оне су се виле, црне,
Као сплетке мржње, као сотонине мисли.
Та црна коса, те витице густе,

Њени праменови, упредени и смолисти прстенови
Кад би се раскинули, чини се, могли би
Спутати, опколити, обавити целу земљину куглу,
И цела земља би изгледала као калуђерица
У дубокој жалости, покривена покајничком кошуљом.
Те младе груди... О! то је био диван крај,
Где су живели светлост и мрак, спајали се пакао и рај;
То је био метежни крај смутњи, ћуди, лукавства;
То је било бујно, узнемирено царство,
Где нису могли да сачувају ни снага, ни закон
Сумњиви венац и престо који се тресе;
То је била подривена обала над безданом океана,
Опасно покретана дисањем вулкана:
Али тропска врућина, али златна клима,
Али светли брежуљци забрањене земље,
Нудећи усхићење и негу неискусне љубави,
Мамили су младића к тајанственој обали.

Ето шта су стихови! ето шта је поезија!... Очи, — небо, обрве — дуга, очни капци — облаци, трепавице — игле, цело чело — свод неба повијен маглом из које струји киша и град и севају муње... А у витицама *цео свет* могао би да потоне. — ситница је рећи, цео свет!... Извијене, савијене *као љуте змије,* црне, као *сплетке мржње,* као *сотонине мисли.* И да ли су то... те витице... Али боље да поновимо: није грех и поновити!

Та црна коса, те витице густе,
Њени праменови, упредени, и смолисти прстенови
Кад би се раскинули, чини се, могли би
Спутати, опколити, обавити целу земљину куглу,
И цела земља јавила би се, као калуђерица,
У дубокој жалости, покривена покајничком кошуљом.

Шта велите? Шта може бити јаче, рељефније, грандиозније?... Али дозволите!... ја осећам нешто чу-

дновато! Осећам у себи страсну жељу, можда чак позив да опевам. . . шта мислите! . . . витице, витице, опеване од г. Бенедиктова. . . Наравно, дрскост је нечувена, али је већ доцкан да се мисли — ја ништа не чујем, ништа не видим. . . ја певам. . .

Те витице црне... кад би их отсекли,
Злочиначки ударивши на њихову непобедљивост,
Изаткали од њих навлаку, од конопца драгих —
У њој заковали бесних витица непрегледност,
И истресавши перину ту, у дужину и у ширину,
Преко жарких степа, преко мора сињег,
Преко планина и шума, прострли је по мору, —
Цело човечанство би могло на њима заспати;
У мирисном њиховом перју блажено потонути,
И поносно блискошћу и надзвезданом етиру,
Видети рајске чаробне снове
О витицама црним, као Сотонине мисли,
Као сплетке мржње, о ватреним очима,
О дузи обрва и пуним грудима...

Не! није то, ни близу није то! . . . Машта се одриче да измисли нешто грандиозније од слике целога света, спутанога само женском косом, који се због тога претворио у калуђерицу у дубокој жалости. . . Где ће тамо нова натуралистичка школа!... далеко је она од таквих слика! . . . Она уме само да преписује стварност, не трудећи се чак да је бар мало украси. . . Ето, ту је незамењива *стара реторска школа!* . . . Уопште, треба да се прочита III-а свеска „Новосеља", да би се човек могао убедити у превасходство *старе, реторске* школе над новом, натуралистичком!...

Сем тих чланака, у „Новосељу" је наштампана драма С. А. Гедеонова „Смрт Љапунова" и фламанска прошлост покојнога П. А. Корсакова „Нека живи

покојник!" Драма је изишла и у засебној књизи; зато ћемо и ми говорити о њој засебно, а о чланку „Нека живи покојник!" ништа нећемо да кажемо, према познатој изреци о покојницима: de mortuis aut bene, aut nihil...

„Отаџбински Записи", 1846 г., св. XLVI, од. VI.

III. Смрт Љапунова. Драма у пет чинова, у прози. Састав С. А. Гедеонова. Петроград, 1846. У штампарији Царске Академије наука. 8-на, стр. 115.

Ове године, у Великом позоришту, давали су оперу г-на Николаи „il Templario", која се доста допала публици, иако у њој нема ни трага стваралачке способности, самосталности, већ је сва — подражавање. — Писац је имао окретности, образованости, музичке начитаности, ако се може тако рећи; није учинио ни једну грубу грешку... Ето тим се одликује драма г-на Гедеонова, о којој смо обећали да проговоримо на доколици, дајући преглед треће свеске „Новосеља", где је она наштампана. Испуњавамо сад то обећање тим радије што се прошлога месеца јавило мало белетристичних састава на које би требало скренути нарочиту пажњу.

Драмска уметност, као и уопште све вештине и уметности, пренета је била у Русију са стране, али, захваљујући нашој благодатној земљи, примила се и пустила је корење. Сад је она већ утврдила стечене за себе симпатије и народну љубав; потреба посматрања сопственога живота пробуђена је код Руса — од виших до нижих друштвених кругова; али се досад није јавио таленат који би умео да дâ нашој

сцени неопходну ширину и пуноћу. Нећемо да понављамо већ више пута изражена на страницама „Отаџбинских записа” мишљења о Фонвизину, Грибоједову и Гогољу: читаоци знају зашто прва два нису могла да створе код нас позориште; што се пак тиче Гогоља, он је учинио све што може да уради оснивач, усамљени генијалан дар: он је прокрчио, он је показао пут по ком ће да пође у своје време наша драмска књижевност; али позориште је најнепосреднија творевина целога друштва, целога живота, а генијалан човек је, ипак, само један. Семена која је Гогољ посејао, — ми смо у то уверени, — нечујно сазревају сад у многим умовима, у многим талентима; доћи ће време — и млада шумица ће израсти око усамљенога храста... Десет година је прошло од појаве „Ревизора”; истина, у току тога времена ми на руској сцени нисмо видели ни једну творевину коју бисмо могли убројати у Гогољеву школу (иако је утицај Гогољев већ примећен код многих), али се десила необична промена од тога времена у нашем сазнању, у нашим потребама.

Историја уметности и књижевности код нас, у Русији, значајна је својим нарочитим двојственим развитком. Ми почињемо са подражавањем туђим обрасцима; људи са талентом чисто спољашњим, говорљиви и делатни, показују у својим саставима, лишеним сваке живе везе са народом, да су само одраз туђега таланта, туђе мисли, што им не смета да са задовољством говоре о оригиналности, о народности; њихови савременици, занети празном мишљу о слави, што им се лако опрашта, називају их великим писцима, великим уметницима, поређују

их са познатим именима. . . Тако, Сумарокова су називали руским Волтером! Међутим, нечујно и тихо врши се преврат у друштву; туђа начела се прерађују, претварају се у крв и сок; упечатљива руска природа, као да је очекивала тај утицај, развија се, не само сваким даном, већ и сваким часом, иде својим путем, — и са свом дирљивом простотом и моћном неопходношћу истине ниче одједном, посред бескориснога подражавања, таленат, народни, чисто-руски, као што ће временом нићи руски, разумни и дивни начин живота, и оправдати, најзад, поверење нашега великога Петра у неисцрпљиву животност Русије.

Али ако се у неким гранама уметности и извршио тако благотворан прелом, зато смо ми у другим засад приморани да се хранимо надама и да се стално сусрећемо са саставима од којих су најбољи добри само зато што нису рђави, — и да се боримо против рекламних мишљења људи, које би пре и разложније од сваке критике убедила појава правога талента. . . Најбољи приказ романа г. Булгарина јесу „Мртве душе"; сваки приказ још потсећа на састав о коме се пише, признаје, у крајњем случају, његово постојање; а „Мртве душе" примորале су да се мирно забораве господа Вижигини и другови. Морално-сатирични и историјски романи старога кроја убијени су; али историјска драма животари. . . И зато треба да се позабавимо „Смрћу Љапунова" г-на Гедеонова.

Историјски роман, историјска драма. . . Ако свакога од нас тако јако занима тачно оцртавање

развитка најобичнијега човека,[1] онда какав утисак треба да учини на нас оцртавање развитка нашега рођенога народа, његове физиономије, његова срдачнога, његова духовнога начина живота, његове судбине, његових великих дела? — Сетите се драматизованих Шекспирових хроника, „Геца фон Берлихингена", романа Валтера Скота, најзад, чак Витеа и Меримеа. Ко се решава да, не понизно и трпељиво исприча судбину свога народа, угледајући се на савремене описе народнога живота, већ да у живим сликама и лицима претстави своје претке, да избегне хладну алегорију и да не падне у сув реализам хронике, да заиста претстави некадашњи стваран живот, — томе је мало чак да има велики таленат: ако у срцу његовом не ври руска крв, ако му народ није близак и није разумљив непосредно, без икаквих расуђивања, боље је да се не дотакне свете старине... Али велика дела се тим и одликују од малих, што се чине лака за све, иако су заиста лака за веома малобројне; због тога се код нас такво мноштво људи и прима писања историјских драма.

То је разумљиво и са друге стране. Коме није драг успех, ко не жели да му се пљеска? У срцу Руса живи таква ватрена љубав према отаџбини, да само њено свештено име, изговорено пред публиком, изазива клицање од одобравања и саосећања. Али би канда било време да се замене патриотски усклици стварним драмским интересовањем и да се не приписује

[1] Покојни Пољевој говори у својим „Записима руског књижара", да се „на руском језику јавило мало записа"; али, који су се јавили, сви су се готово „распродали добро и спадали су у најбоље читане књиге".

личном таленту изражавање осећања која није он изазвао.

Љапунов је већ више пута удостојен двосмислене части да буде јунак руске историјске драме. У оцртавању његова карактера досад су поступали по примеру Карамзинову. При пуном поштовању према познатом историчару усуђујемо се мислити, да је он од Љапунова, као и од лица Грознога, направио лице фантастично. Љапунов је био значајан човек, частољубив и страстан, бујан и непокоран; рђави и добри полети са једнаком снагом потресали су његову душу; он је био познат са разбојницима, убијао је и пљачкао — и ишао је да спасава Москву, сам је за њу погинуо. Такви људи се јављају у метежна, тешка времена народних бедâ као на споредним плановима; као споредни људи, они ишчезавају пред часном врлином, јасним и светлим разумом истинитих вођа; али њихова двојна, страсна природа привлачи драмске писце... Шекспир је волео да слика такве људе. Зато избор Љапунова, као главнога лица драме, нама се увек чинио повољан; више пута смо маштали о тој јаркој, покретној слици, коју би способан писац умео да проведе испред наших очију... Место досадне једноликости, или извештаченога и још досаднијега шаренила, вештачких ефеката, он би нам дао, најзад, могућност да чујемо глас истине, која је још више дирљива и потресна у прошлости него у садашњости...

Пређимо на драму г. Гедеонова. Г-н С. А. Гедеонов је човек образован и доста је читао, у том нема сумње. Да је он доста читао, сведочи мноштво позајмљивања, којима је он обогатио свој састав.

Слог његов је течан и чист — слог образованога руского човека. Као човек са укусом и образовањем, он није учинио ни једну грубу и очевидну грешку; план „Љапуновљеве смрти" баш је такав какав би требало и очекивати. Једном речју, као састав еклектичан, драма г. Гедеонова показује колико се, при образованости и начитаности, може радити и без талента.

Прави таленат ствара школу; али до појаве тога талента, обично се у области књижевности, која очекује слично обнављање, образује читава лажна врста, која у њој постоји, поред све унутрашње лажљивости. У нашој књижевности утврдила се баш такве врсте драма, захваљујући старањима покојнога Пољевога, гг. Кукољника и Ободовског. Г-н Гедеонов није изишао из колосека који су провели његови претходници; али се он одликује од њих потпуном отсутношћу самосталности. У „Љапуновљевој смрти" лако је наћи и показати трагове утицаја Шекспира, Загоскина, Шилера, најновијих француских мелодрама, Гетеа, Гогоља, Кукољника и т. д. Ова мозаичност чини, у исти мах, недостатак и добру страну драме г. Гедеонова: недостатак — због тога што нас само живо занима, а све што је механички састављено, мртво је; добру страну — због тога што је неспособно подражавање ипак боље него рђава самосталност, већ због тога боље што не може да изврши никакав утицај.

Пређимо на излагање садржине „Љапуновљеве смрти". Први чин се почиње у кући Заруцкога. Козаци пију.

„Како! — говори први вођа, — да се поштени козаци покоре московској сељачини? — Не био ја Остап Кукубенко...

Заварзин. Е-е, умири се, ђавољи сине! Мени од тога није лакше! погинуо је хроми Наливајко!

I-и вођа. Хроми Наливајко је био добар козак!

Заварзин. Како да не! ишао је са мном у Турчанију, бивао је у Натолији; поједе Пољака, закуси Татарина; под Дубном му је стрела око извадила; био је славан козак.

Заварзин (пије). Погинули су још Тарасенко и Вертихвист..."

Тарас Буљба је изванредна творевина, није ли истина, читаоче?... Козаци, разгоропађени самовлашћем Љапунова, куну се да ће га погубити.. Заруцки саопштава своје планове своме најближем сараднику. Јавља се гласник с извешћем о доласку Марине. Сва ова сцена написана је слогом „мало сељачким", слободним, као што доликује тадашњим козацима; али у наредној сцени Марина ево како говори: „Москва! Москва! како је тужно и пријатно гледати на тебе!" А њен сапутник, заљубљени у њу младић, Симеон Волински, нешто средње између Макса из „Валенштајна" и Франца из „Геца фон Берлихингена", одговара јој: „Зар час твојега виђења са Москвом није страшни час нашега вечнога растанка?.." „О, ко ће ми предати Коломну, ко ће ми вратити оних дванаест светлих дана мога живота?" Марина тражи од њега да је он помири са Љапуновим. Симеон је уверава да би то било за њега не земаљска, већ рајска срећа! Марина га назива дететом, а он кличе: „О, зашто те

он (Љапунов) не види, зашто те не чује, чаробнице! Која се гвоздена врата не би отворила пред моћном речју тих румених уста? какав лед се не би истопио од лучезарних твојих очију? Марина! мој разум постаје нем пред твојом вољом!..."

Марина. Симоне, ја ћу те волети!

Симеон. Ти, ти ћеш бити царица, ти ћеш ме заборавити!

Марина. Дете... Иди, Симеоне!

Симеон (одлази и враћа се). Марина! ти не волиш Заруцкога?

Марина. Ја га презирем!

Симеон. О! ја те волим (одлази на побочна врата).

Марина (сама). Тебе волети! не, Симеоне! Марина те не воли, и неће те волети! Бедни, ништавни човече!... Циљ твојега живота, твојега делања је пољубац женин; истина, та жена је царица. а та царица сам ја!"

Нама се поглавито допада та околност што заљубљенога младића називају Симеон! То је словенско, у обичном разговору неупотребљиво име, и то име даје вам могућност да осетите да се налазите у области замишљенога, и да се о истини овде уопште не ради. Долази Олесницки, посланик Гонсевског, и Заруцки. Олесницски говори са висине, Марина такође; после одласка посланикова, Заруцки скида маску и „припрема" Марину.

Марина. Не знам шта значи: избавити се? (од Љапунова).

Заруцки. Зна се (показује знак убиства).

Како си постала неразумљива! А кад нам Љапунов надене петљу на врат?

Марина (смешкајући се и ухвативши се обема рукама за врат). Мој врат није створен за петљу џелата!

Заруцки. Знамо, створен је за јеврејске загрљаје...

Марина. Заруцки!

Заруцки (узима је за руку). Де, де, умири се, безумна!

Заруцки одлази, Марина, виче: „О, вечно правосуђе! Љапунов пада од Заруцкога! Љапунов, та висока божанствена снага, то спајање свега дивнога и великога..." и после објављује да је „Заруцки у праву. Даље, сажаљење, одлази, доброчинство! Нека делује провиђење: ја му нисам сметња."

Први чин се завршава.

Ове сцене толико потсећају на слог, манир, на све покрете оних историјских драма које су се на туцета јављале на сцени Porte St. Martin и Gaîté, да се чине као превод. Краљица Маргарита у „Tour de Nesle" г. Гаљардеа јест рођена сестра Марине г. Гедеонова.

Други чин почиње са дугачком причом Ржевскога његовом блиском пријатељу о том како га је Љапунов увредио и како он намерава да му се освети. На велико изненађење гледаоца, Ржевски се одједном после овога јавља као најватренији обожавалац Љапунова, и чак гине заједно са њим. За овим се прикупљају козаци и руски војници; јавља се писар Литкин, „шибани", говори складно, грди Љапунова; Љапуновци хоће да га бију, Трубецкога при-

сталице бране га... Једном речју, читаоци, сетите се појаве капуцина у „Логору Валенштајна". Долази Заруцки, држи говор, почиње овако: „Ево, у тумачењу тога сад је реч" (Тарас Буљба — дивна је творевина...). Помало цео народ он привлачи на своју страну. „Ја, господо, држим овај говор", понавља он, „не ради тога да нечим увредим Прокопија Петровића Љапунова; он је наш војвода, каквих се не може наћи у целом свету"... And Brutus is an honourable man.[1] Али les beaux esprits se rencontrent... (сродне душе се сусрећу). Гомила, коју подбада Заруцки, јури к Љапуновљевој кући. Он излази... све, разуме се, заћути и дрхти. Љапунов им каже разне непријатне истине и одлази. Сцена је ефектна.

Други чин се завршава.

У трећем чину опет видимо Марину, али не већ са Симеоном, него са блиском пријатељицом. Марина јој каже: „Сећаш ли се, Јузефо, Самбора са његовим зеленим, са његовим тамним, раскошним парковима, са његовим алејама од кестена, где се тако често чуо пријатан смех двеју безбрижних и срећних лепотица? Сећаш ли се оних наглих прелаза од дечјега смеха ка необјашњивој чудноватој тузи, кад се наша прса узбуђивала од непознатих жеља, и кад је лице било зајапурено?" Ето, кад је слог, баш је слог! „А после, кад је цела Пољска бацила своје пакосне младиће пред ноге Сендомирскога бисера! Сви су читали судбину своју у тим очима, у осмеху тих ватрених уста!... И ја сам се

[1] И Брут је поштен човек (Из говора Антонијева, у Шекспирову „Јулију Цезару".)

играла љубављу!" Јузефа јој одговара да „у човечјем срцу постоје друге жице." Долази слуга и јавља да је Љапунов побегао. Марина се разочара, али долази Заруцки, објашњава целу ствар као своју срамоту и Љапуновљеву част, — и Марина у почетку објављује Заруцком да је он роб њене воље, на што Заруцки одговара да ће поћи кући и попити ракије, али одлази Љапунову. „Јест," каже она, „постоје такве природе! у њима све ћути, у њима тиња скривен пламен — докле (о, докле! како је то „докле" добро!) га не оживи и пробуди туђе дисање! Марина вреди половину престола! Решено је! ја идем, идем за капом Мономаха".[1]

Ми смо у Љапуновљевој кући. Он беседује са старцем Аврамијем, обећава му да ће ослободити Гермогена, спасти Москву. Старац се чуди. „Шта је", каже Љапунов, „наша војничка храброст при поређењу са мирном истрајношћу тога мужа? Летимо у борбу на брзим коњима, покривеним челиком . . . Звуци труба, дим барута, црвена крв . . . све пуни душу одважношћу. . . а он!" Поводом овога дугачкога говора не можемо да не приметимо да се такозвана општа места деле на истрцана и неистрцана. Јављају се бојари; почиње се спор, као што је и требало очекивати; кнежеви понижавају Љапунова; један му чак предлаже да изиђе са њима на мегдан, по старом руском обичају; све се

[1] Владимир Всеволодовић Мономах, кијевски кнез од 1113 до 1125, који је прекинуо кнежевске размирице и ујединио их све под својом влашћу; зато је и добио надимак Мономах. Руси и данас кажу кад се личност прими за неки тежак посао: „Тешка је Мономахова капа". — Прим. прев.

ипак доводи у ред, и војводе се разилазе као другови. Љапунов се моли. Улази Марина. „Сам, и моли се!" каже она, „ја то не волим". Почиње се између њих разговор. Марина правда своје понашање. Љапунов јој нешто не верује, али је дирнут њеном судбином. Марина тежи да га саблазни, обећава му венац, каже му: „Остави убиствену сумњу"... „Змијо, змијо", шапуће за себе Љапунов, „ја те разумем"... Марина наставља са појачаним заносом: „Јеси ли волео кад, Љапунове? Јеси ли чуо кад објашњење у страсној, моћној љубави из уста жене која није без осећања, која није намазана лутка, као што су ваше руске жене, већ жене обдарене умом и мишљу? Шта би било кад би се нашла таква жена, и кад би те узела за снажну руку, погледала у твоје светле очи и казала ти: друже, волим те!" Поред тога Марина предлаже Љапунову престо, а сина свога хоће да удаљи... Љапунов негодује и засипа Марину проклетством и укорима. „Ако си ти дошла овамо да тражиш себи мужа, каже јој он, одушевљен Шекспиром, имам ја слугу Татарина, ја ћу га, можда, уступити теби; можда ће пристати да буде твој муж." Марина вади нож и виче: „О, Боже!" и пада на земљу. Љапунов је у почетку потсмешљиво гледа, а затим одлази.

Трећи чин се свршава.

У логору смо Руса. Војници седе у живописном нереду и спремају се за наступање. Стари војник учи младога да се не боји непријатеља. Али ето се јавља Симеон и говори врло испрекидано. Његов савез са Љапуновим је прекинут! „Јест, узвикује

он, да ниси ти мој Љапунов... убио бих те, мој Прокопе, и назвао бих Марину својом!" Јавља се Љапунов; он познаје, à la Валенштајн, старога војника, остаје насамо са Симеоном и коначно се обраћа у Валенштајна: „Ти стојиш поред мене као моја младост", каже он Симеону; „er stand neben mir wie meine Jugend", каже Валенштајн о Максу. Pereant qui ante nos nostra dixerunt! Љапунов пита Симеона о узроку његове туге, дознаје да овај воли туђинку, и престаје да буде Валенштајн; каже да се код Немаца жене са нагим грудима одају ђаволъему весељу и заморском неморалу; за овим прелази на Марину и објављује своју намеру да је удави сопственим рукама. Симеон, чувши ове речи, маша се једном руком за нож, другом додирује Љапуновљева прса: „Прокопе Петровићу, ти си већ у панцирној кошуљи?" — Љапунов одлази. Симеон хита к Марини.

Долазимо у Маринин стан.

Марина тумачи Заруцком своју намеру да пошаље лажно писмо од Љапунова Гонсевском, преко Волинскога. У том писму Љапунов издаје своју отаџбину; Волински пада у ропство; Гонсевски ће га отпустити, а Волински ће се са писмом вратити у бојарску скупштину, оптужиће Љапунова, — због чега Љапунов неминовно мора да погине. Истина, читалац не разуме на који начин Волински може нагло да постане такав неваљалац и зашто ће Гонсевски да преда писмо Љапуновљево Симеону, али у познатим драмама г. Бушардија бивају још и веће несаобразности! Заруцки сумња у могућност да задобије Волинскога. „Он мене воли", одговара

Марина; Заруцки још није уверен; „он мене воли". понавља Марина и подвлачи реч: мене! Заруцки више не сумња и одлази... Марина остаје сама... Али није могућно да целу наредну сцену не испишемо.

Марина (сама; код ње нема никакве животне снаге.[1] Она говори глувим, предсмртним, али тврдим гласом): „К мени, к мени, паклене змије! К мени, црна освето!

„Извршава се нечувено дело! дело тамно и крваво, од којега Божји анђели окрећу своје главе!

„Ти си сам крив, Прокопе Петровићу! Ја сам пошла к теби са љубављу, са надом и молитвом! Ти си ме одгурнуо, ти си скинуо своју руку са Марине! Ти си могао и ниси хтео да је извучеш из бездна срамоте и злочина!

„Како је он био диван у својој љутњи! Како је био племенит! Како сам осећала да могу да волим! Али он не зна за жалост! Неће ни њега нико да сажаљева. Убиство и смрт триумфују! Све дивно гине. Без добра нема зла, ни зла без добра!

„Показаћу ти ја, умем ли да се светим за увреде! Ти си имао друга, ти си га нежно волео; тебе ће твој друг да прода; пашћеш од његова ножа! Ти

[1] Ова пишчева примедба о Марининном душевном стању потсећа на примедбе писца друге историске драме, која се одликује високим комичним особинама. Нажалост, заборавили смо назив драме. Јунак баца из руке у руку главу својега противника, а писац у примедби примећује: „Страшно!" — У истој драми, место где бива радња једне сцене описано је овако: „С десне стране грменови и пољана; с леве стране велики кнез у скупоценом оделу". . и у делу г. Гедеонова нема ничега комичнога.

волиш своју Русију, страсно је волиш! Рус ће те назвати издајником, и доцнији летописци проклеће твоје име! Зар није истина да ја умем да се светим? Ја га чујем! Он иде! К мени, змије паклене, к мени, црна освето!

Симеон. Марина!

Марина. То си ти! Хвала ти што си дошао! Не бој се! Ја сам те позвала ради крваве освете! Јучерашње увреде су заборављене! Хтела сам да видим још једном, још последњи пут, онога који ме је волео...

Симеон. О, Боже! ми се растајемо?

Марина. Заувек! Ја путујем далеко, Симеоне!

Симеон. Нећу да те разумем, али ми је страшно!

Марина. Јеси ли могао да мислиш да ћу пристати да будем играчка Љапуновљева? Да ћу очајањем и сузама да повећам његову свечаност? Јеси ли могао да помислиш да ћу да понесем на срамно губилиште преступника моју крунисану главу? Ја имам отров, Симеоне!

Симеон. Ти нећеш умрети!

Марина. Ти си ме волео! Испуни моју последњу вољу! Кад се на кулама у Кремљу разлегне руско ура, и кад поносан вођа уђе у царске палате, неће ме више бити! Мој син је у Коломни! Спаси га, сакри га! Не дај томе непријатељу да се напије невине крви детенцета!

Симеон. Ти нећеш умрети!

Марина. Дете! зар ти да ме спасеш? Веруј ми, све је свршено; ја се покоравам својој судбини. Заруцки ме оставља! Он ми је сувише скупо прода-

вао своју заштиту: он је тражио ову руку! Ја сам појурила к Љапунову; Љапунов ме одгурнуо! Ти видиш, добри друже, ја морам да умрем!

Симеон. О, Боже мој!

Марина. Куда да бежим? Од кога да очекујем спасења? Љапунов се клео да ће ме погубити; а ти знаш, уме ли он да одржи своје заклетве?

Симеон. Ја ћу га убити!

Марина. О, Симеоне! он је твој друг...

Симеон. Ја га мрзим!

Марина. Он је спасилац, нада твоје Русије...

Симеон. Шта значи за ме Русија, шта значи другарство, шта ли цео свет, при поређењу са твојим погледом! Ја живим тобом! дишем тобом! нека све гине, све се руши око мене, само да се ти, моја царице, осмехнеш своме робу! (Пада на колена).

Марина (узима га за руку). О, Боже мој! Овај живот је тако диван! Да будем тако вољена и да умрем!

Симеон. Ја ћу те спасти! Ја ћу овим ножем извадити његово срце из прсију! Ја ћу те спасти, чујеш ли?

Марина. Волински, ти ме из гроба зовеш у живот! Не заборави шта радиш! Не заборави чега се ти примаш!

Симеон. Ја ћу одржати своју реч!

Марина. Још није доцкан, ти можеш да се вратиш. Моја је судбина тешка! Тешко оном ко хоће да је са мном дели!

Симеон. Ја сам се решио!

Марина. Памти да ја тражим потпуну, слепу послушност! Памти да за онога ко воли Марину

не постоји ни друг, ни отаџбина, ни вера! Он треба да је мој, сав мој! Он треба да живи мојим животом, да мисли мојом мишљу, да воли мојим срцем!

Симеон. Ради тебе ћу да убијем рођенога оца.

Марина. Добро је. (Свечано.) Отсад си ти мој роб, слеп извршилац моје воље.

Симеон. Царице, заповедај!

Марина. Слушај-дер! Ја нећу да Москва буде заузета ове ноћи!

Симеон. Ја могу да издам!

Марина. Ево писмо: метни на њега печат Љапуновљев. Узми га собом кад пођеш на јуриш. Ти водиш предњу чету. Пољаци ће поћи у напад; предај се у ропство оном ко ти каже моје име. Сутра ћеш бити слободан; сутра ћеш то писмо предати бојарима.

Симеон. Ово писмо...

Марина. Ти видиш да га је писао Љапунов; он јавља Гонсевском да ће се предати Пољацима; он је само заборавио да га својим печатом запечати! Ти се колебаш? Ти бледиш? Дај ми писмо! Ја ћу га поцепати!

Симеон. Остави! Љапунов је проживео свој век.

Марина (наслањајући се на Симеоново раме и готово грлећи га). Ја ћу те чекати. Дођи сутра; кажи ми: ти си слободна; немаш више кога да се бојиш... И ти ћеш добити пристојну награду. (Љуби га и бежи.)

Симеон. О, да ли ћу ја доживети до сутра?..."

Од смешнога до великога такође је један корак, као и од великога до смешнога. Аделхајда у „Гецу фон Берлихингену" говори Францу на растанку: „und der schönste Lohn wartet dein . . .";[1] а Франц одговара: „O, werd' ich bis zum Morgen leben! . . ."[2]

Ко је говорио да Гете није знао руски?. . .

Чин пети.

Љапунов је у очајању, напад није успео; Симеон је ишчезао без трага. Долази Ржевски и саопштава Љапунову о Симеоновој издаји. Љапунов је опет у очајању. Јављају се бојари. Они зову Љапунова на суд. Он иде. Писац нас преноси мислима на трг пред кућом Масалскога. Народ говори о Љапуновљевој издаји. Приметимо узгред, да готово сви наши писци старе школе, почињући од срећне Загоскинове руке, приморавају руски народ да говори неким нарочитим језиком са шалама и пошалицама. Рус говори тако, али не увек и не свуда; његов обичан говор је необично прост и јасан. То нас потсећа на Пушкинову причу о том како је он на Кавказу сусрео персијскога посланика, почео да говори са њим по источном обичају, и како је био застиђен чувши његов прост и учтив одговор.

Дакле, народ тумачи, јавља се „божји човек", — то чудновато лице без којега не бива ниједна руска драма, — и, како је уобичајено, песмицама и ружним речима претсказује и предосећа беду. Као

[1] И најлепша слава те чека. — Прим. прев.

[2] О, кад бих могао да живим до сутра! — Прим. прев.

„украс, пријатан у саставу", ово лице је већ сувише банално; тежња да се „божји човек" претстави као биће које све зна, поред његова безумља, доказује чудновату увереност у превасходство бесвеснога надахнућа над простим и здравим разумом. У руским бајкама Иванушка-глупавац, којему све испада за руком, нимало није глуп.

Долази Марина, „нерасположена", хоће да уђе у савет, вуче за собом „божјег човека"... излази Љапунов, смртно рањен. Марина се каје пред њим. Љапунов јој се захваљује и опрашта јој. „А ја те проклињем!" виче „божји човек" и бежи. Симеон се „пробија кроз гомилу" и зове Марину да пође са њим, моли Љапунова да јој каже да је он његов син, и да га је он заклао. Он је полудео, као уопште у операма што полуде примадоне и тенори у тешким тренутцима...

Ово лудило је врло подесно за ограничене композиторе. Али Моцарт не приморава дону Ану да се у присуству убијенога оца сети дана из детињства итд., као што то чине оперни лудаци. — Марина сама себе осуђује у присуству народа; народ наваљује на њу са виком... Љапунов се спасава, претсказује Пожарскога и умире.

Из наведенога прегледа г. Гедеонове драме читалац може да види да ли је правично наше мишљење о овоме саставу. Понављамо: образованом човеку врло је лако написати такву драму; али qu'est ce que cela prouve? (шта то значи?), како је говорио д'Аламбер. Да ли је она обогатила нашу душу бар једном живом и топлом речју, да ли нас је упозна-

ла са новим, необичним погледом талентованога човека на руски живот, руско срце и на руску старину? Лако је оцртавати ваљане вође, „спајање свега лепога и великога”, лукаве и частољубиве жене које зову „црне змије”, заљубљене младиће Симеоне итд.; лако је приморавати ова бездушна и бескрвна лица да говоре језиком најновије француске мелодраме... ma per chè? (али зашто?), како је питао граф Алмавива. Ми смо се бунили и бунимо се против злоупотребе патриотских израза, који се тако просипају из уста јунака наших историјских драма, бунили смо се и бунимо се због тога што бисмо желели да нађемо у нама више правога патриотизма, рођенога смисла, разумевања народнога живота, саосећања према животу предака... па, ако хоћете, и према народноме поносу... То сваки може да осећа, али сваки не може да изрази. Обрасцима такве врсте драме могу да послуже Шекспирови „Хенрихи” и „Ричарди”. „Стара Енглеска” (Old England) живи и дише у тим бесмртним творевинама... Ко ће нам учинити задовољство да погледамо на нашу стару Русију? Зар се, најзад, неће јавити таленат који ће се примити да обради бар ову двојицу рјазанских племића — Прокопа и Захара Љапунове, и да нам покаже, најзад, руске живе људе, — који говоре руским језиком, а не слогом, — место оних чудноватих бића која под историјским и измишљеним именима тако давно и тако неутешно пролазе испред наших очију! Или, као pendant Малорусу Тарасу Буљби, ми сви још треба да се задовољимо руским Чичиковим?

Јест, руска старина нам је мила, милија него што други мисле. Ми тежимо да је разумемо јасно и просто; ми је не обрћемо у систем; не увлачимо у полемику; ми је волимо не фантастички спољашњо лепом, старачком љубављу: ми је изучавамо у живој вези са стварношћу, са нашом садашњошћу и будућношћу, која никако није тако одвојена од наше прошлости, како опет мисле други. Али, понављамо: нека прави таленат, ма каква била његова теоријска, историјска убеђења, претстави нам нашу старину... наша пљескања неће изостати. Што се пак тиче „Љапуновљеве смрти" г. Геодеонова, ево наша последња реч о тој драми: нисмо је бадава у почетку чланка поредили са опером: она није ништа друго до оперско либрето.

„Отаџ. Записи" 1846 год., бр. 8.

IV. „Генерал-поручник Паткуљ". Трагедија у пет чинова, у стиховима. Петроград. Састав Нестора Кукољника

„Генерал-поручник Паткуљ" назван је од писца трагедијом, а не историјском драмом, вероватно не без узрока. Реч трагедија, иако је изгубила свој првобитан, стари смисао, ипак преноси читаоца у ону идеалну сферу уметности где се лица јављају као претставници великих питања, великих човечјих догађаја, где се води борба између два основна начела живота, и где, према томе, трагичар има право да жртвује факта спољашњој вероватно-

сти.[1] У г. Кукољникову саставу једно лице, Паткуљ, испуњава целу сцену; патос — (ми бисмо веома желели да заменимо ову реч другом, да учинимо по вољи оним потсмешљивим и злојезичним људима којима се она не допада, али не налазимо друге), његов патос, то је Петрова величина, Русија која се јавља, ново царство, нови народ... Остала лица — Август, Карл, љубавници и Августови министри — служе само као оквир за слику. Нама се чини да је писац злоупотребио признато му право да мења догађаје: цела његова трагедија је испуњена анахронизмом, на који ћемо указати ниже; у сваком случају није требало приморавати Паткуља (на стр. 84) да говори о Молијеру као о живом човеку после тридесет три године од његове смрти. Али пре него што приступимо прегледу г. Кукољникова састава, хтели бисмо да кажемо о самом Паткуљу, као о историјском лицу.

Графица Кенигсмарк[2] каже код г. Кукољника да

Цара Петра велико лице
Уплашеној Европи претставља
Велики Паткуљ.

[1] „Уколико трагичар може да отступи од историске истине? У свему што се не тиче карактера лица које игра улогу, — и коликогод хоће. — Али карактери морају бити за њега свети. — Најмања стварна измена, свака унутарња противуречност уништава узрок по којему је изабрано баш то историјско лице; а нама се не може допасти оно чему не налазимо узрока". Лесинг, Хамб. драм., део I, стр. 105.

[2] Код г. Кукољника графица Кенигсмарк 1706 године добива опатију Кведлинбург, коју је, према историји, она добила 1698 год.

а бар тада, за три године до Полтавскога боја, Европа се није могла „плашити" Петра, — али мисао да противупостави младу Русију старој Европи, да покаже претставника нашега великога цара усред сјајнога и неморалнога Августова двора, та мисао заиста би могла да послужи као основа важнога песничкога дела. Како ју је остварио Кукољник, видећемо даље, али сад смо дужни да кажемо да, по нашему мишљењу, Паткуљ не заслужује ту почаст да буде такав Петров претставник. Рођен са ватреним и племенитим срцем, са умом довитљивим и тананим, он је у младости својој храбро устао за права своје отаџбине — и пострадао је за своју одважност; осуђен на срамну казну, ако се није покајао за своју грешку, бар је на сваки начин тежио да изглади њене рђаве последице, молио је, писао је молбена писма; раздражен отказом, узалудним понижавањем, старао се да се освети шведској влади најпре својим творевинама, а затим делима;[1] живео је несталнo и немирно док га Флеминг није заврбовао у саксонску службу; одушевљен Петровом величином и, можда, патриотском жељом да утврди судбину своје отаџбине, ступио је у број службеника рускога цара, не прекидајући уосталом везе са саксонским двором; интриговао је, заплетао и расплетао дела, стално је путовао, ступао је у односе са владама аустријском, пруском, данском, а при ступању на престо младога Карла молио је за помиловање. Паткуљ припада броју оних путујућих дипломата, космо-

[1] Одговор шведске владе на манифест 1702 г. био је јавно спаљен у Москви по наговору Паткуљеву.

полита-државника, каквих је тада много било у Европи. Такав је био познати Херц, такав је био славни Алберони, његови савременици. Али Паткуљу је далеко од њих, „као до небеске звезде". Страшна, мученичка Паткуљева смрт пробудила је правично према њему сажаљење историчара — и, можда, то само га је извело из мрака, обесмртило његово име. Он је био одан Петру зато што је осећао његово превасходство и предвиђао његову моћност; служио му је усрдно, ватрено али дејствовао једино из побуда личне користи. Јунак он није био, иако је више пута бацао своју главу на коцку — c'était le mauvais coté du metier (то је била рђава страна занимања), како кажу Французи.[1] Читаоци могу да посумњају у правичност кашега мишљења; ми ћемо им претставити необориве доказе: сопствена Паткуљева признања. Капелан хјелмскога пука, код којега се налазио заробљени Паткуљ, Лаврентије Хаген, — а не Јагар, како га назива г. Кукољник, — оставио је необично дирљив опис последњега дана јаднога Паткуља, који изненађује својом истином, Паткуља, чији је он био исповедник. Читање овога дакумента, писанога на други дан после његове смрти, тако јако је деловало на нас да се решавамо да поделимо наше утиске са читаоцем. Овај документ необично је интересантан и у психолошком смислу:

[1] Познато је да су Херца казнили смрћу (са много већом неправичношћу него Паткуља) после Карлове смрти. „Mors regis, fides in regem mors mea", — казао је за себе Херц. Он је умро са необичном чврстином карактера, што се не може рећи за Паткуља.

читајући просто излагање уваженога пастора, ми као да присуствујемо предсмртним мукама страснога човека, који је много преживео, не слабога, али не јакога, паметнога, али не необичнога, какав је био Паткуљ... Такви су људи ближи и разумљивији нама, много више им саосећамо. Ево тога излагања (пастор говори о себи у трећем лицу).

„Пуковник је у поверењу казао пастору да ће Паткуља да казне смрћу идућега дана, и поручио му је да то каже заробљенику и да припреми несрећнога на хришћанску смрт. По овој наредби, капелан је пошао Паткуљу у трећем часу дана и нашао га је где лежи на постељи. Поклонивши му се, пастор га је замолио да га не осуди за неочекивану посету, тим пре што он (пастор) не сумња у то да су му у јадном његовом стању неопходни савети и утехе божанствене речи. „Врло ми је мило”, одговорио је Паткуљ, — „и врло сам вам захвалан; верујте, господине пасторе, да ми ни једна посета није могла бити пријатнија. Дакле, додао је он, шта има ново?” — Капелан је одговорио да он мора да му нешто каже кад буду насамо; Паткуљ је устао и обратио се дежурном официру... Капелан је такође пришао официру и шапатом му саопштио пуковникову наредбу. Чим је овај изишао, Паткуљ је узео пастора за руку... „Ох, г-н пасторе, почео је он необично узбуђеним гласом, шта хоћете да ми саопштите?” — Поштовани господине, — одговорио је пастор, — ја долазим к вама са поруком Језекије, ја треба да вам кажем шта је Исаија казао свом цару (Исаије XXXVIII, 1): „Побрини се о твом дому, јер ти умиреш, и не-

ћеш живети!" Чувши ове речи, Паткуљ је поново легао и сузе су потекле из његових очију. Пастор је почео да га теши и казао му је да, пошто је он искусан у свим наукама, вероватно је добро упознат и са најглавнијом од свих наука, са религијом, и да због тога не треба да прима са таквим болом и са таквим узбуђењем саопштење које је, уз то, требао да очекује. „Ох", казао је Паткуљ, „ја знам стару обавезу људи — да ће једанпут умрети; али ова смрт ми је сувише тешка". И он је тужно заплакао. Желећи да га поткрепи, пастор му је казао да још није познато којом смрћу ће бити кажњен, али да ће она бити утолико спасоноснија за његову душу што буде страшнија за тело. Тада се Паткуљ придигао на постељи и, склопивши руке, ускликнуо је: „Господе Исусе, пошаљи ми правичну смрт". За овим, обративши се к зиду, наставио је: „Ах! редукција[1] у Шведској и Ливонији била је узрок свим мојим невољама". Капелан га је замолио да остави све земаљске мисли, које, иначе, не могу да му не буду непријатне, и да мисли на небо и вечност. — „Нажалост, добри господине пасторе, — одговорио је он, — моја душа је стара рана, напуњена гнојем; дозволите ми да пре свега избацим све што ми је на срцу; све то треба да изиђе напоље. Ова редукција, која је упропастила толико људи, — наставио је он, —

[1] Ова „редукција" састојала се у конфисковању многих државних имања која је племство присвојило за себе или добило као поклон пре више од сто година. Огромне земље, између осталога, 10 грофовија и 50 баронија, подвргле су се овом конфисковању.

ова редукција је узрок свим мојим несрећама. Покојни краљ куцнуо ме је по рамену и казао ми је: Паткуље, браните права ваше отаџбине како доликује поштену човеку. Шта да радим? Али рђави људи све су растумачили у рђавом смислу. Нека Бог опрости Гастеру. Он је много допринео мојој несрећи. Најпре ме домамио, затим сасвим ослепио, за овим је постао мој непријатељ и почео је да ме прогања. Убрзо ћу те видети заједно са мојим другим тужиоцима пред престолом Вечнога Судије. Боргхајм ми је такође много нанео штете; али је он бар радио по наредби. Шведска! Шведска! нисам те ја напустио са смехом и игром, Бог нека буде сведок! Али куд сам могао да се денем? Нисам могао да се сакријем у гробу, заједно са мртвима! Ја нисам хтео да пођем у манастир: то ми не дозвољава моја религија; у савезним државама нисам био у безопасности. Мени веле: ти си пошао к нашим непријатељима; према томе, ти си узрок овога рата. Али како је лажан закључак! Ја сам дошао к њима као несрећан изгнаник, а не као зао саветник и бунтовник. Тада нико није сматрао да сам способан за такво дело, и заиста ја за то нисам био способан. Кад сам дошао у Саксонију, све је већ било урађено, и конвенција са Москвом је била потписана пре него сам ја нешто значио. . ."

Пастор му је поново саветовао да се не упушта сувише у свакидашња дела, али Паткуљ га је узео за руку и казао: „Дозволите ми да се опростим са њима, с тим да више никад о њима не говорим. Које сте ви народности, г-не пасторе?" — Ја сам

Швеђанин, одговорио је овај, родом сам из Штокхолма. „Тим боље", — казао је Паткуљ, — „ја бих врло желео да Швеђани дознају истину о мени. Господине пасторе, у мени је увек било шведско срце, иако му нису хтели веровати, — али Бог је томе сведок. Може се судити о мом расположењу према Швеђанима по томе како сам чинио услуге неким главним од њих. Ове услуге су такве врсте, рећи ћу без хвалисања, да се сем мене нико не би на њих одлучио. Често су желели да ме награде новцем, али ја нисам пристајао на то; ја сам молио бар једну препоручљиву реч при шведском двору, да бих поново био у милости. На жалост, за мене, бедну заблуделу овцу, стално су била затворена врата кротости. Ја међутим нисам престајао са напрезањем свих снага, и са тим циљем отпутујем у Москву, кад су били тамо наши посланици. Ви сте, сигурно, о томе чули, — додао је он, обраћајући се к пастору. — Да, одговорио је овај; чак сам имао част да у то време будем капелан при посланству; видео сам вас тамо. — „А! ви сте били тамо! зато сам и хтео да пре свега кажем да сам вас негде видео. Да, г-не пасторе, — наставио је он, — старао сам се да дођем у милост преко цара. Али кад сам дознао да је краљевским посланицима било наређено да ме пронађу и да траже моје издавање, приморан сам био да се кријем и да живим инкогнито. Тада су пустили глас да сам ја наговорио цара да не склапа мир. Али то је учинио Н.; креатура Н.[1], а учествовали су у том и дру-

[1] Тешко се досетити на кога је Паткуљ мислио. Да није на Мењшикова?

ги, које ја знам. Ја, пак, саветовао сам да пристане на мир, колико сам могао да саветујем; и прве године сам довео ствар до тога да је шведски краљ требао да добије Курљандију, пољску Литванију и већи део Самогитије, кад би он пристао на мир. Мислили су да цар неће хтети да потпише такве услове; али, насупрот томе, кад сам му предложио свој пројекат, он се врло обрадовао, загрлио ме и захвалио ми се на том. Међутим шведски краљ није пристао. Јадни заробљени Швеђани, којих је тада било у Москви неколико стотина, могли би такође да сведоче у моју корист. Ја могу рећи да сам потрошио више од сто хиљада талира да бих понова дошао у милост шведскога краља. Ох, кад бих се ја исто тако старао да заслужим Божје милосрђе!"

Он је поново заплакао. Пастор је опет почео да га теши, уверавајући да још није доцкан, али да не треба оклевати, и да су врата Божје благости још отворена за њега. — „У том и јесу моје наде", одговорио је он: — „Ти си мој Бог, Ти ниси човек, јер љутња Твоја није вечна... Али срце моје пуца при мисли да сам лепше служио људима него Богу..." Додао је још неколико речи и, завршавајући, рекао је: potentes potenter tormenta patientur (силни ће бити кажњени силно). „Али, г-не пасторе, — наставио је он, — ја вас можда задржавам својим досадним речима. Сад, ако вам треба да нешто урадите... ја бих желео да останем насамо. Замолите такође, молим вас, г-на пуковника, да ме не прекидају... ја ћу то сматрати као милост." Па-

стор је обећао да ће испунити његову молбу и удаљио се.

Кад се он вратио к заробљенику, у вече у 7 часова, Паткуљ, весео и задовољан, казао му је: „Изволите, господине пасторе; ја гледам на вас као на небескога анђела. Сад, захваљујући Богу, свалио ми се са срца тежак камен, ја осећам велику промену у својој савести. Ја се радујем што морам да умрем. Боље је умрети него се дуго мучити у тамници! Ох, кад би само та смрт била сношљива! Знате ли ви како ја треба да умрем?" Капелан му је одговорио да не зна; али да ће, вероватно, све бити свршено без галаме, јер досад у пуку нико о том није знао, сем пуковника и њега (пастора). „И то је милост", — казао је Паткуљ. „Али зар нисте видели моју пресуду? Зар ће ме казнити смрћу, не саслушавши ме и чак не саопштивши ми пресуду?" Пастор му је одговорио да, вероватно, постоји пресуда, али запечаћена, и њу ће отворити само на месту. — „Можда", казао је Паткуљ, — „само да ме дуго не муче." Пастор га је охрабрио колико је могао, — а и он сам се старао да се утеши речима Светога Писма. Између осталога он је казао на грчком стих из Апостолских дела (XIV, 22): „Са многим болом доликује нам да уђемо у царство Божје," и из Посланице Римљанима (VIII, 18): „Јер не знам какве ће се рђаве страсти садашњега времена, жељни славе, јавити у нама." Затим је упитао, може ли добити хартије и мастила. Кад му је пастор казао да може, он га је замолио за дозволу да му издиктира ово:

З а в е ш т а њ е или последња моја воља, коју хоћу да испуне после моје смрти.

Прво, да моји рођаци, који су у шведској војсци, добију суме које ми се дугују, према облигацијама што постоје, и да његово величанство шведски краљ буде милостив да им помогне у добивању...

Издиктиравши ове редове, он је казао пастору: „Задржимо се овде, биће ми пријатније, и с времена на време молићемо се"; — То су и учинили. — „Сад", — изговорио је он, — „Хвала Богу, ја се осећам све боље и боље. Ах! само да ме дуго не муче! Како бих ја радо дао сву своју крв, до последње капи, кад бих могао њом да откупим своје грехове! Није ли истина да је краљ милосрдан господар?" — Да, одговорио му је капелан, ми треба да захвалимо Богу што нам је дао милосрднога и благочестивога краља. — „То је главно", казао је Паткуљ, — „где је Божји страх, тамо су и друга доброчинства... Истину каже Давид, да је страх Божји почетак премудрости. Да ли је он опкољен поштеним људима?" — настављао је он, говорећи о краљу. Капелан је одговорио позитивно. — „А први министар, граф Пипер — шта? — је ли он велможа који се боји Бога?" На то му је капелан одговорио да је граф више пута доказао своју побожност. — „Хвала Богу", наставио је Паткуљ, — „са мном ће, према томе, поступити правично. Срећна је та царевина где влада благост и правосуђе!" Он је почео да испитује капелана о Шведској, о универзитетима, о научницима, о богословским радовима доктора Мајера. Затим

је почео разговор о Галеу, а поглавито о професору Франку и доктору Брајтхаупту, питајући га за његово мишљење о њима, као и о том где се он учио. — „Да”, казао је он, најзад, са дубоким уздахом, — „да, да! имам ја тамо и амо другова који ће ме жалити и заплакати за мном, сазнавши о мојој смрти! Шта ће рећи обудовела курфирстка и фрајлина Љеволде и, поглавито, моја јадна вереница? (Паткуљ је био верен са једном саксонском дамом, по имену Ајнзидлен). О! какво ће то бити тужно за њу саопштење! Добри мој г-не пасторе, — додао је он, стиснувши му руку, — „могу ли вас узнемирити једном својом молбом?” — Драге воље, — одговорио му је пастор, — ако сам само у могућности да вам учиним неку услугу. — Будите тако добри, напишите јадној госпођи Ајнзидлен, мојој вереници; поздравите је од мене последњи пут и кажите јој да је моја смрт, ма како била срамотна, ипак срећна и спасоносна за мене. То ће је много утешити, нарочито ако она добије писмо од онога који је био код мене у последњем тренутку мојега живота. Помислите о мојој верној љубави. Моја вереница је сад слободна и ничим није везана, а ја умирем, предан и захвалан њој”...

Пастор је обећао да ће испунити његову жељу. Паткуљ је извадио новчаник и поделио је свој новац на три дела. — „Сутра”, казао је он, — „ако је угодно Богу, — нећу се бавити ничим свакидашњим”. — Он је понудио пастору један од ових завежљаја, у ком је било сто златника. Кад је овај почео да се нећка, говорећи да он то не заслужује, Паткуљ је узвикнуо: „Ох, г-не пасторе,

ја сам често давао по хиљаду златника за привремену услугу; ви ми сад причињавате неоцењиво расположење и пријатност, и ја бих био рад да сам у стању да вас боље наградим! Уосталом, г-не пасторе, ја хоћу да вам поклоним најскупоценије моје благо — грчки Нови Завет са коментарима Арија Монтана. Ова књига је била непрекидно са мном за време мојега изгнанства; она је сада у мајора Грутхузена; ви можете послати по њу". Пастор му се захвалио и обећао да ће је чувати целога живота из љубави према њему. Паткуљ је замолио пастора да поздрави мајора у његово име и да му изрази захвалност за све учињене снисходљивости. За овим је узео другу књигу и казао: „Ово сам ја написао. Узмите ову књигу, г-не пасторе, за успомену о мени. Она ће вам доказати моју веру. Ја бих јако желео да ова књига некако дође до краља". Пастор је казао Паткуљу да ће је он предати пуковнику, с тим да је он уручи краљу. — „Ох, како би то било добро!" узвикнуо је Паткуљ. „Мила књиго, желим да ти будеш срећнија од мене. Ја ти говорим оно што је Овидије говорио својим „Tristes" (Жалопојкама), шаљући их к Августу из места својега прогонства: „Иди, моја књиго, и издејствуј ми оно што ја сам нисам могао да издејствујем." За овим је он замолио пастора да му прочита предсмртне молитве, нарочито ону која се почиње овако: „Вечном Богу дајем моју душу"... Он ју је сам поновио са највећом пажњом и одмах започео разговор о сујети света. — „Бог ми је сведок", казао је он, — „да се посред свих земаљских блага моје срце сажимало, и да

сам ја сад, кад знам да треба сутра да умрем, мирнији и веселији него кад сам био на великим гозбама. Munde immunde vale, т.ј. збогом, нечисти свете! Г-не пасторе, уверавам вас да сам се често, поглавито у последње време, старао да се ослободим од света, али нисам могао. Сувише сам био везан. О, Исусе! буди заувек благословен, Ти, који кидаш ђавољске мреже! Мреже су искидане, моја душа је слободна, то је дело руку моћнога Карла. Хвала ти, Боже!... Истину је казао Свети Павле (посл. Рим. VIII, 27): „Знамо да сви који воле Бога напредују у благости". Господине пасторе, наставио је он, — ја вас задржавам: већ је касно, ви сте заморени." Пастор је одговорио да није, молио се Богу још са њиме и завршио је вечерњом молитвом. — „Посаветујте ме, г-не пасторе, упитао је Паткуљ, да ли ја треба да се одморим мало? Ја врло дуго нисам спавао... врло сам слаб. Данас нисам јео ништа и попио сам само неколико гутљаја воде." Пастор му је саветовао да се одмори. „Дакле", наставио је он, „моје тело може сад да се смири на неко време... Сутра су ми потребне све моје снаге. Ја сам дужан и хоћу сутра да поткрепим своју душу светим причешћем". Тада је он погледао на свом часовнику колико је сати, легао на кревет, и пастор се удаљио.

Сутра дан, 30-ог датума,[1] око 4 часа у јутро, капелан је поново дошао к њему. Паткуљ је одмах чуо његов долазак, устао је и захвалио је Богу за добро проведену ноћ. „Већ одавно, казао је он, нисам тако добро спавао". Они су оба почели да се

[1] 30/19 септембра 1707 год. — Прим. прев.

моле Богу, и писац овога излагања признаје да мора искрено да похвали његову побожност. Око 6 часова Паткуљ је казао пастору: „У име Исуса, да приступимо свеистином делању, док се дневна бука није повећала и омела нас." Он је пао на колена и исповедио се са великим самопонижењем. Почетак његове исповеди нарочито је био значајан тим што је навео стих из Битија XLIV, 16: „Шта да одговоримо господину или шта да кажемо, или чим да се оправдавамо? Бог је видео неистину слугу својих". Затим се причестио — и, причестивши се, замолио је пастора да му чита захвалне молитве, а сам их је понављао за њим. Нарочито се одушевио при стиху: „Поткрепи ме духом Твоје радости", — који је, по његовим речима, био увек његова омиљена изрека.

Сунце је почело да излази. Он је погледао кроз прозор и казао: „Salve festa dies! ти си дан мојега брака. Надао сам се да ћу празновати у ово време другу свадбу: али је овај брак срећнији. Данас ће моја душа бити уведена у припремљени дворац, к предвечном свом веренику, Исусу Христу. Како се радујем! С каквом нестрпљивошћу сам очекивао овај дан!" — Тада је он по други пут упитао пастора каквом смрћу му је суђено да умре. Кад му је овај опет казао да он о том ништа не зна, он га је замолио да га не напушта, ма како би смрт била ужасна. „Изговарајте ми гласно свето име Исусово", — поновио је он, — „то ће ми олакшати моје муке." Погледавши кроз прозор усикликнуо је: „Ох, г-не пасторе, ено већ упрежу кола... Слава Богу, они се журе: додијало ми је да

живим. . ." За овим, погледавши на хартију, где је капелан почео био да пише његово завештање, — „све ће ово испунити", — казао је он. Пастор га је упитао, хоће ли он да се потпише, — „не, изговорио је он са уздахом, — ја не могу да напишем то омрзнуто име. Моји рођаци ће и без тога наћи шта сам им оставио. Све је у реду, г-не пасторе, поздравите их кад их видите." — Он је поново почео да се моли, док није дошао по њега дежурни потпоручник. Тада је казао, обраћајући се пастору: „Ето и потврде ваше тужне поруке; — хајдемо", — додао је, — „време је", — и обукао је плашт. „Ви седите са мном", казао је пастору, — „не напуштајте ме". Сео је на кола и приморао капелана да се смести позади. Он га је грлио и љубио, молио је да не заборави да преда поздрав вереници, захвалио му се . . .

На тај начин су дошли на место извршења смртне пресуде, које је било опкољено са три стотине војника-пешака. Кад је Паткуљ видео већ спремљена копља и точкове, он се страшно уплашио, пао је на прса капеланова и зајецао: „Ох, г-не пасторе, молите Бога да не паднем у очајање". Пастор га је тешио, потсећајући га на разапетога Христа. . . За овим су га узели, и, док су са њега скидали ланце, он је читао молитву.

„О, Јагње Божје, Ти, који си, иако невин, био на крсту принесен на жртву". . .

Кад су га довели до самога места мучења, капетан хијелмскога пука одржао је јаким гласом овај говор: „Нека буде познато свим и сваком, да по нарочитој наредби његова величанства, нашега

свемилосрдногa господара и краља, овај човек, који је издао своју отаџбину, за одмазду за његове преступе и за пример другима, мора бити изломљен точком и растргнут на четворо. Нека се сваки боји издаје и нека верно служи своме краљу." При речима „издао је своју отаџбину" Паткуљ је слегао раменима и погледао на небо. За овим је упитао: „Где треба да станем?" И кад му је џелат показао место руком, он је сео на земљу, и, док су га раздевали, викнуо је капелану: „Молите Бога да ме поткрепи у овом тренутку"... Пастор се молио и, обративши се народу, казао је: „Мила моја децо, читајмо „Оче наш" за овога јаднога човека!" — „Јест, ох, јест", казао је Паткуљ, — молите се."

У тај минут џелат га је ударио први пут. Паткуљ је викнуо из свега гласа: „Сажали се нада мном, Исусе!" Међутим он је добио 14 до 15 удараца. Пао је у руке неискуснога џелата, и мучења су његова била жестока и трајала су дуже. За све време мучења он је викао продирућим гласом, стално зовући Христа Спаситеља. „К мени, к мени, Исусе", викао је он: „дајем дух мој у твоје руке." Кад су га два пута ударили по стомаку, он више није викао, али је казао испрекиданим гласом: „отсеците главу"... — и како је џелат оклевао, он ју је сам метнуо на губилиште. Само са четвртим ударцем су му је отсекли... затим га растргнули на четворо и наболи на копља."

Нећемо давати никакав коментар овом приповедању, јер оно само говори за себе. Ако нам кажу да је капелан намерно нетачно навео Паткуљеве речи, онда ћемо се позвати, пре свега, на осећање свакога

читаоца, затим, приметићемо да је Швеђанин, који је желео да оправда свога краља, требао да метне у уста заробљеника сасвим друге речи. Нама ће рећи да је Паткуљ говорио под утицајем блиске смрти. Са тиме ћемо се потпуно сложити, јер ми смо само и желели да докажемо да Паткуљ није био јунак. Да су Августови министри и сам Август поступили са њим незаконито, нечовечно, несавесно, према оном што се тада називало тананом политиком, дипломатском науком, да их је Паткуљ својом одважношћу, старањем и делањем увредио и уплашио, — у то нема никакве сумње. Али он није страдао само за своју одважност. Читаоци ће нам дозволити да саопштимо неколико историјских података који се тичу Паткуљева затварања. Познато је да је Паткуљ, кад је био благајник руске војске, која се налазила у Пољској, генерал-поручник руске службе и посланик, у исто време служио и краљу Августу, и овај га је, између осталога, у октобру 1704 године (на годину и нешто више пре његова затварања) послао заједно са генералом Грантом и дванаест хиљада војске да освоји Познањ. Опсада му није испала за руком; он је отступио. Непријатељи су искористили овај неуспех и, вероватно, још тада га оцрнили код краља. Поред тога, Август, из разумљивих разлога, није веровао у савесност и спреман је био да сумња у све и у свакога: човек суди о другим по самом себи. У децембру 1705 г. Август се састао у Гродну са Петром, и баш из Гродна је послао у Дрезден наредбу да затворе Паткуља у Зоненшајнску тврђаву (после су га преместили у Кенигштајн), — у

оно исто време кад је, чинило се, он коначно склапао савез са руским царем. Овај макијавелски начин делања био је уосталом потпуно у духу Августове политике. Тада су се појавила различна тумачења узрока ове наредбе. Саксонски двор оптужио је Паткуља да је он склопио тајни уговор са немачким царем (што је чак доста вероватно), — да је желео да раздвоји савезникс (Пстра и Августа), да се увредљиво изражавао о Августу. Али под овим јавним оптужбама скривале су се друге, неизражене оптужбе. Тешко је продрети у ову маглу, расплести мреже свих тих дипломатских интрига, личних непријатности, издаја и поткупљивања, али, вероватно, Паткуљ, који је видео Августову дволичност и несигурност и хтео, можда, да загладн пређашње кривице, покушао је да удеси оно што је после десет година испало за руком Гецу, т.ј. да зближи Петра са Карлом; — а Август, са своје стране, предосећајући неизбежан крај рата са шведским краљем и потстакнут од стране својих дошаптивача, Паткуљевих непријатеља, желео је да се обезбеди, тим пре што једва да је и сам Паткуљ бирао средства. Затворивши у тамницу посланика рускога цара, он се подвргавао (и заиста се подвргнуо) Петровој љутњи; али, вероватно, он је успео, ако не да сасвим оцрни Паткуља у очима монарха, а оно бар да оправда његово затварање привремено, јер иако је у почетку Мењшиков пошао из Пољске натраг у Русију, ипак ни Петар није хтео да дâ никакав одговор кујавском епископу, којег му је послао Август, док не ослободе Паткуља. Међутим у септембру 1706 г. (т.ј. девет месеци

после Паткуљева затварања у тамницу) ми опет видимо Мењшикова и Шереметјева на расположењу Августу пред Калишем. Петар никако није могао очекивати срамну предају Паткуља Карлу; сазнавши о њој, узбудио се од негодовања, употребио је сва средства за спасавање својега посланика, старао се у току целе године (Паткуљ је био предат у септембру 1706 године, а кажњен смрћу крајем септембра 1707), али при познатом тврдоглавству и гордости Карловој никакве претставке нису могле да помогну. Ништа не баца толико светлости на Августов карактер као његово понашање под Калишем. Алт-Ранштатски уговор био је већ потписан, а он је, истина нехотице, напао на Мардефелда, (кога г. Кукољник упорно назива Мардофелдом), дао му испод руке на знање да му прети опасност, и није смео да саопшти Мењшикову да је већ склопљен мир. Август није био рђав човек, али је, чини ми се, савест у њему ћутала стално. Дволичност његова испољава се, између осталога, у наредби, датој такође испод руке кенигштајнском команданту, да ослободи Паткуља; Петрова љутња плашила је Августа... Кад су Паткуља, из неспоразума, из тврдоглавства или из користољубља, предали Швеђанима, команданту су тајно отсекли главу...

Из свега изложенога долазимо до закључка да је Паткуљ био човек паметан, окретан, можда сувише окретан, искусан дипломата и добар Петров слуга. Својом страшном смрћу он је искупио све пређашње грехове и правично заслужује наше сажаљење и саосећање... Паткуљ није могао да не

презире Августа, његов двор, његове главне службенике; он је осећао да се Петар није смео ослонити на таквога лакомисленога и невернога човека, и старао се да за сваки случај задобије за себе нове савезнике; уздајући се у своју посланичку неодговорност, он се пустио у сувише одважне и сувише многобројне интриге, и сам се заплео у својој мрежи. Ми ћемо се, на згодном месту, постарати да оценимо такође права Карла, Паткуљиног судије, а сад пређимо на сам г. Кукољников састав.

Већ давно (и врло благоразумно) примљено је као правило да критичар нема права да пита писца зашто је он изабрао такав предмет, зашто се придржава овога или онога мишљења? — јер он треба пре свега сам да појми какав је поставио себи задатак писац, а затим да прегледа како га је он решио. Ако је г. Кукољнику било потребно да од Паткуља направи надахнутога пророка величине Русије, претставника Петровске мисли и снаге, ми можемо да протестујемо у име историјске истине; али ми најпре треба да докажемо да са стваралачкога гледишта писац није остварио сопствену намеру, да бисмо имали право да осудимо његов састав. Приступам прегледу дела г. Кукољника.

Чин први. Радња се дешава око Калиша. Улазе граф Шулембург,[1] саксонски генерал, познат са свога незаслуженога пораза при Фрауштату (год. 1706), и са познате заштите Крфа од Турака 1716 год., у својству фелдмаршала венецијанске војске, — и Смигељски, пољски генерал. —

[1] Неумесно Август код г. Кукољника назива Шулембурга старцем: Шулембургу је било 1706 год. 45 година; он се родио 1661.

Смигељски, ухвативши копију уговора о миру, послатога Августу, прети да ће предати „ове хартије” Паткуљу (који, приметимо узгред, већ око годину дана седи у тврђави); Шулембург хоће да га затвори, али Смигељски одлази са претњама. Улази Август са свитом. Краљ с нестрпљивошћу очекује договор, стално меша француске речи,[1] ради „couleur locale”; велики хетман крунски, Сињавски, кори га за оклевање, и меша латинске речи. Ми налазимо да је писац могао да искусније прикаже пољске магнате, који су тада опкољавали Августа (тим пре што се они већ не јављају на сцени), — али ствар није у том. Сви се старају да наговоре Августа да ступи у бој; Август се колеба. Јавља се Паткуљ; убеђује краља, даје му новаца у банкнотама. Треба „променити”; долази Јеврејин Лемељ; Август купује у њега за сав новац разне поклоне дамама. Смигељски долази са извешћем о поразу Швеђана. Август полази да спасава њихове остатке.

Појава друга. Роза, Паткуљева вереница, шета са својом слушкињом. Швеђани нападају на њих. Август стиже у помоћ, спасава Розу, очаран је њеном лепотом, трчи за њом и предлаже јој да отпутује у Дрезден. Роза дознаје ко је он, „бу-

[1] Узгред да приметимо, да готово сви наши стихотворци, употребљавајући француске речи у својим стиховима, не сматрају да је e muet самогласник. Тако и г. Кукољник у comme c'est beau! место четири (com-me c'est beau) види три слога (ком се бо) — у bonjour, comtesse, четири (бон-жур-кон-тес) место пет (bon-jour-com-tes-se). Истина, последње речи изговара кнегиња Тешен расејано, толико расејано да каже contesse.

ни се" и сматра већ себе као жртву. Август јој између осталога каже:

Посута вечерњом зором,
Ви ћете бити . . .

Роза одговара: „ја ћу спавати"... Они одлазе. — Зар, мислили смо по завршетку ове сцене, љубавник друге руке, овај врећасти, добри човек да буде Август, онај раскошни, изванредни, фини Август, најуспелији подражавалац Луја XIV, онај крунисани властелин, о ком нам говори историја? Зар је Август икад изговарао овакве речи:

Инкогнито спасоносан покров,
Гледај, Фирстенберже, не дати!
En homme privé учинићемо conquête...
С таквим grâces ишле су ваше руке...
Au doux plaisir de revoir, ma Rose!'

Писац нас преноси у калишки замак и упознаје са Августовим љубавницама: графицом Естерле, кнегињом Тешен, графицом Кенигсмарк, иако ми, признајемо, нисмо сасвим задовољни са тим познанством, памтећи стихове:

Не дај вам, Боже, срести се на балу
Са богословом . . .

Графица Естерле „забавља се засад са Пољкињом (кнегињом Тешен). „Испрескакала сам је прописно, памтиће ме!" прича она другој дами у присуству кнегиње; потом одлази. Кнегиња Тешен саопштава г-ђи Кенигсмарк да она више не воли Августа и да је заљубљена у Паткуља. Одједном дотрчи графица Естерле, саопштава да су јој од

влажнога ваздуха помодриле руке и лице и да је допутовао Август. Август се враћа као победник, раздаје своје поклоне. Јавља се Паткуљ — и шта ту треба? шта ту треба, читаоци? зна се шта: обична грдња à la Rue Blas, јевтин несумњив coup de théâtre, неопходан закључак првога чина. Август, као искусан, са свима нитима драмских претстава упознат глумац, слуша до краја Паткуљеву речитост. Али Паткуља није лако задовољити. — „Ја", каже он, „разумем ваш положај; вама је срамота да од ових дама одузмете поклоне; не брините: ја ћу сам све да учиним". Кнегиња Тешен и графица Кенигсмарк покоравају се добровољно, од графице Естерле, која се одликује чудноватом тврдоглавошћу да говори неправилно на француском језику, Паткуљ отима футролу са брилијантима — и први чин се завршава.

Други чин. Ми смо у кабинету краља Августа. Флеминг моли графицу Кенигсмарк да води интригу са Розом Ајнзидлен у његову (Флемингову) корист. Графица пристаје. Каква искусна алузија на дворску „галантност"! Улази Август. Флеминг га убеђује да нареди да се што „брже сакрије" Паткуљ и поводом тога два пута назива себе „лисицом". Уопште, наивност је једна од главних особина трагедије г. Кукољника. Сва лица која играју улогу одмах верују једно другом, сви гласно изражавају своје мишљење. По тој наивности графица Кенигсмарк одмах издаје Августу тајну љубави кнегиње Тешен, и Август јој одмах верује и љубоморан је.

Платиће и Паткуљ и кнегиња (узвикнуо је Август)
Данас на балу поднеђу оставку . . . (кнегињи)
А Паткуља . . .

Улазе Имхоф и Пфингстен (којега г. Кукољник, не зна се због чега, назвао Фингштајн) и доносе уговор Алт - Ранштатски. Август на све пристаје; али у засебној тачки тражи да му се изда Паткуљ. . . Узгред да приметимо, не у засебној, већ у II тачки уговора; свих тачака је било 22 и 1 засебна, у којој је, насупрот, речено да, ако чак све гаранције од стране краља Августа не буду ипак пружене, уговор остаје на пуној снази. Август не пристаје. Флеминг скрива уговор у недра, боји се да се „жене"[1] не избрбљају. Почиње бал. Кнегиња Тешен механички пружа руку и каже: „У мало што нисам заборавила на церемонијал". Али Август кличе: Pardon, madame! и одлази са другом дамом; кнегиња Тешен остаје сама и каже: „Дајте ми невиност. Част ми дајте! Стид мужевљев!" Јавља се Паткуљ.

Ох (каже она) вашу руку, племенити Паткуље!
Сад ми је потребна тврда рука,
Да сиђем са клизаве висине,
На коју ме насиље извукло . . .

и т. д., држећи се стално слога васпитаника старинских духовних школа. Они обоје иду на бал.

У „великој пролазној соби" Август разговара са графицом Кенигсмарк о својем тешком стању

[1] У броју тих „жена" налази се позната Кенигсмарк, названа од Волтера најзначајнијом женом двају векова!! И то каже човек Августова двора!!!

Стварно, изгубити све због Паткуља непријатно је. Али ето се и он сам јавља са кнегињом Тешен, која обећава да ће га причекати на тераси. Паткуљ опет прилази краљу... нису све скупоцености предате: нема украса за главу, који је Август поклонио Рози. — Краљ изражава негодовање. Али Паткуљ не тражи само то. Где је Алт-Ранштатски уговор? И, без и једне ружне речи, спушта руку у Флемингов џеп, вади уговор, „и већ сад није шала!" седа и чита! Флеминг „тихо" саветује Августу да затвори Паткуља у тамницу. Али Паткуљ скаче „од љутње". „Не", каже он, — „и прохтело ми се, и имам вољу за борбу... Ви сте, господине, са мном играли pas de deux"... (удвоје). Међутим се одједном јавља Роза са украсима на глави. Паткуљ виче: бранисимо, пљеска у дланове и дивље се кикоће. „Рогове нећу носити" (наставља он):

Код сваких врата биће два Арапа,
А код постеље пас медиолански!
Сан, шта ће ми сан? У вашој соби за спавање, Розо,
Ставићу свој сто за писање; целу ноћ
Не може се писати и нема се шта; зато ћу перо
Чистити ја; по брачној постељи
Разбацићу књиге, писма и земљописне карте...
Ви спавајте, Розо, спавајте, одмарајте се!...
Форнарина Рафаелова...
Те груди сломи надвоје"...

Ах, опростите, читаоче, то је из „Доминикина"... Роза одговара: „Жане, тако ти Бога, Жане!" Жан је пита: „Јеси ли ти невина?" — Роза: „Бог ме је одбранио". Жан: „Ћути!" За овим је Жан претстав-

ља Августу као своју вереницу, а краљ, пун љубоморе, даје Флемингу кључ од Кенигштатске куле.

Чин трећи. У Паткуљевој смо кући, у Дрездену. У првој сцени он се опрашта са руским пуковником, коме између осталога саопштава да он има две руке и два ува. За овим се јавља Роза, отац и њена мати (без речи, како је речено у списку лица која играју улогу). Отац у брзини благосиља своју кћер, мати је такође благосиља без речи, и сви, сем Паткуља, одлазе у цркву. — Паткуљ остаје сам. Улазе Флеминг, Фирстенберг, tutti quanti. Они су дошли да одведу Паткуља у затвор. Паткуљ даје Флемингу цедуљу Карлову, коју је, како сâм каже, купио „за незнатну суму". Флеминг види из цедуље да и њему спремају погибију Имхоф и Фингштајн (о чему, разуме се, историја не каже ни речи; насупрот томе, Флеминг је њих погубио, пошто их је искористио), — и веран систему наивности, који је проведен кроз целу драму, постаје бесан и предлаже Паткуљу да отпутује са њим у Данциг. Али Паткуљ не пристаје ни на какве предлоге, позива своје људе. Они излазе иза тајних врата, за којима се виде три шпијунска леша. Видите ли, каже он, ја сам слободан!

> Мој стан је препун тајни...
> ...Кад хоћу... поћи ћу у тамницу,
> Кад имам вољу — отпутоваћу к Петру поштанским колима...
>
> Пред мојим испрсканим колима
> Ви ћете буктиње мирно понети...

И, вероватно из делитантизма, одлази у тамницу. Боже мој! опет смо помислили, завршивши и ову

сцену, зар овај маркиз Фанфарон, овај нови капетан Пистољ, овај господин што сувише галами и који стално говори „in King Cambyses' vein"[1] — зар је то Паткуљ, чак онај Паткуљ каквим га је претставио г. Кукољник?

А ево вам и навике à la Шекспир:

Ми ћемо по старешинству
На Карла прскати нашом крвљу,
Свет ће искусити са мрљама грозницу:
Ал' да ли ће бит' корисно пуштање крви?
Оронула Европа неће ослабити,
Наспаваће се, и опет на старом месту
Отвориће стару своју берберницу...
Наместо, Имхоф! (виче Паткуљ)
По преварама у комисији сте ви први,
По старешинству шести... Седите мирно...
Имам ја пилуле и за вас!
— — — — — — —
Зар ви, лутке слабе и мршаве,
Да водите у затвор мене...

Знај наше!

У наредној сцени Август потписује мировни уговор, добива од рускога цара курира — шаље к њему посланика. Улази Роза. Она моли за Паткуља и после неколико тренутака приморана је да каже: „Ја вас не разумем, Господару." У томе и јесте ствар, одговара Август.

И ја нисам разумео
Шта је хтео Шарл од мене...
А кад је стиснуо... мимо воље сам се досетио!

[1] „Краљ Камбиз" је једна од енглеских трагедија пре Шекспира. Тамо један од јунака између осталога каже: „Удавићу све планете таласима моје крви"...

Роза остаје као залога Паткуљеве слободе.

Сличне сцене писале су се хиљаду пута и увек једнако... Зато се, чини ми се, на њима не треба задржавати.

Преносимо се у Паткуљеву тамницу. Он се спрема да пише своје белешке, потом говори о својим заслугама. И овде на сваком кораку непријатно делују на читаоца извештачене или нетачне речи. Долази командант и предлаже Паткуљу да купи себи слободу. Паткуљ му одговара говором, ишараним речима: „Нисам имао јаку вољу да се показујем као плашљивац”... одриче се, даје му новаца и остаје сам. Паткуљ помиње Петра, који га је, види се, заборавио. Наједанпут улази Роза. Опет обична у таквим случајевима сцена (Види, рецимо, Marion de Lorme од В. Ига). Али Иго не приморава Дидиа да хвата Мариону за грло и да отима од ње из недара (као у Флеминга) писмо. У том писму (које је украла Роза од Августа) Петар пише:

Док Паткуљ слободу не добије,
Петар са Августом неће да има посла ...

Паткуљ виче: „Ура! нисам заборављен!” — Овај усклик је могао бити тачан и дирљив, кад г. Кукољник не би одмах приморао Паткуља да дода:

И ланац — мој венац, и стид — моја порфира,
Срам у зраке величине пресуо се... итд.

И мимо воље слажеш се са примедбом једнога оштроумнога руског критичара, да је слаба страна руске књижевности укус и (додаћемо ми) осећање мере. Док Паткуљ виче и декламује, улазе Шве-

ђани и узимају га. Роза пада у несвест. Паткуљ се опрашта са њом; али читалац није дирнут; ко је Паткуља приморавао да декламује! Трећи чин се завршава.

Чин четврти.

Ми смо у Алтранштату, у Пиперову стану. Код њега су у гостима посланици свих држава.

(Приметићемо, између осталога, да је херцог Марлборуг био послат Карлу у августу 1707 год., а не у септембру 1706 г., кад је био потписан уговор о миру. Али то још није тако велика историјска грешка; код г. Кукољника Паткуљ шета на слободи у Калишу у оно време кад он, према историји, већ годину дана седи у Кенигштајну. Али зашто се потрзало тако велико лице као Марлборуг, ако се сва његова улога ограничава овим речима: „Отпутовао је!" затим после неколико страница: „Себе, несрећни Паткуље, поштедите!" — и више ништа).

Јавља се Карло и...

Никако се не можемо сложити са погледом г. Кукољника на Карла. Шведски Александар претстављен је у његовом саставу као некакав лудак и крвопија грубијан, који само говори о мучењу свих и свакога помоћу точка... „Ох, Пипере", почиње он, „стално су гости код тебе!..."

Луност из костију изгнаћу ја точком...
Потсмешљива осмеха
Ја не опраштам... ове генерале (аустријске)
Да пошљу к мени... А! Безанвале,
Седиш као Јеврејин...

Код те одвратне девојчуре Кенигсмарк?...
Ја ћу вас, причекајте!
Најпре ћу точком свршити са претседником,
А затим ћу и чланове тајнога савеза!... (саксонске).

Карла моле за Паткуља... А он „виче, лупнувши ногом": „Сви (између осталима и Марлборуг) кућама! У противном ја ћу вам одредити друге станове"...

Карло XII[1] био је самољубив, охол и надувен, али усредсређен и хладнокрван. Кад се љутио, он је само мрштио обрве и бледео. Уосталом, он је био побожан, једноставан, друштвен, строго је одржавао дату реч, волео је истину и није трпео ласкања, говорио је мало, проводио је живот уздржљив или правилан, одликовао се бескорисношћу и дарежљивошћу. Тешко је решити шта је у њему више запрепашћивало — храброст или хладнокрвност. Он је сав и увек био стиснут и миран (иако се смејао често и радо); страшна тврдоглавост изражавала се у његовој ћутљивој одлучности. И овај човек, који је у часовима кад је био расположен говорио својим блиским људима: „maledicamus de rege" (дајте да клеветамо краља), чији поход на Русију чак није тако безрасудан како многи уверавају по Волтеровим речима, — тај човек код г. Кукољника јавља се као некакав полупијан џелат, разјарен биво, полудео сељак... Бар да се писац сети разумнога Аристотелова савета, да не показује у трагедији човека који је потпуно рђав или потпуно добар. Одвратност није трагичан утисак.

[1] Позивамо се на Норберга, Де-Лимие, Адлерфелда, Волтера — на све историчаре.

— А Карло XII код г. Кукољника изазива баш то осећање.

Да се област спали

каже Карло Августу, који је тек допутовао

Није тако пријатно, као Петрова посланика
Разбити на комаде, као стакло, точком...

За овим, свакако ради couleur locale, приморава га да говори са Августом о својим чизмама, међутим из историје је познато да га је примио свечано и срдачно и да је сам отпутовао к њему у Лајпциг, а затим у Дрезден. Ми такође не мислимо да се умни и фини кнез Д. М. Голицин изражавао тако несносно незграпно како га је приморао да говори г. Кукољник.

А ти куда ћеш, Навуходоносоре!...
Пилићи ласкају, а ти се још кочопериш:
Па нисмо ми твоје кокошке...

Чудновата ствар! Сва су лица г. Кукољникове трагедије врло слична једно другом: сва су некако тешка, незграпна и доста груба. Зашто се г. писац решио да им дâ једнаку боју, ми бисмо, можда, и могли да растумачимо, али боље да кажемо коју о Паткуљевој смрти. Наша душа негодује при мисли о мученичкој његовој смрти, али тада није само Карло уништавао точком своје побуњенике. Са правнога гледишта, Карло се никако не може оптужити. Паткуљ је био осуђен на смрт од стране његова оца; није се јавио кад су издате биле адвокаторије за време ступања новога краља на шведски престо; — као поданик Карлов, јавно је устао против њега,

водио је рат против њега. . ., према томе издао је свога господара. Са своје стране Паткуљ је био у праву; он је желео, како смо казали, да утврди судбину Лифландије; — али мало ли је спорова у којима су обе стране у праву? Кад би Карло наредио да се одмах убије Паткуљ, историја не би имала права да га жигоше неизгладивом мрљом. Много већега сажаљења, у ствари, заслужује Лифландац Пајкуљ, који је око тога времена осуђен на смрт. Пајкуљ (генерал краља Августа) доказао је да је он већ у 15-ој години својега живота са својим родитељима напустио Лифландију, никад није био у служби Швеђана; за 11 година пре рата продао је своје имање у Лифландији, — па ипак је био осуђен на смрт (у Шведској, 1707 год.). Али баш то узајамно право (Карла и Паткуља) могло би да дâ трагедији истинит значај. Место тога г. Кукољник завршава четврти чин овом сценом: Паткуљ стоји насред логора, прикован за дирек. Долази Карло и исмејава га. Паткуљ моли Карла да нареди да га не муче, већ да га убију. Карло одговара: „хвала на савету — помиловање нећеш добити". Паткуљ се одушевљава и сликованим стиховима претсказује му пропаст . . . Карло, у почетку, „бесан" виче: „доста! завежите му уста!" За овим лупа ногом — вапије: „Грофе, пушке пуните! где су џелати?" Најзад пуца из топа, јури к бубњу, зове на узбуну. . .

Тешко и непријатно осећање обузима читаоца... као да је цео оркестар засвирао у нереду. . . Страшно громко и страшно погрешно.

У петом чину најпре видимо Августа са Флемингом, затим се јавља цео његов двор (међу осталим и кнез Голицин). Август свечано лишава своје милости Имхофа и Финкштајна и шаље их у тврђаву.

(По историји, Имхоф, као већи кривац, платио је 40.000 талира, и седео је до 1714 г., Пфингстен — до своје смрти, до 1733 год.). Али кнез Голицин није задовољан и тражи посланичка акта... Одједном се јавља Роза. Ми преписујемо сву ову сцену:

Роза (пруживши Августу руку)

Изволите на цркву, Господару!
Тамо је цео брежуљак попрскан његовом крвљу;
Паткуљев крик је на тргу, као ветар.
Диже се и, молећи за пријем, иде од куће до куће,
Плаши децу. Треба га умирити,
Сакупити разбацане његове кости,
Метнути у сандук и сахранити с почашћу
И цркву над гробом треба подићи!
Над гробом метнути натпис: Salve festa dies!
Он је тим речима поздравио сунце смрти...
Прилог изволите дати на цркву, Господару!...

Август (тихо)

Не смем да се осврнем, да позовем
Кога било...

Роза

Диреци, точкови, губилиште,
Разноврсна оруђа мучења...
Ја их памтим, видим их, гледајте:
На тргу она стоје, као звери,
Цврче, гвозденим ноктима воде...
Народ радосно посматра, и ја такође...
Смеју се, ја се смејем, и ви се смејете...

Зар није забавно и смешно?...
Где је Паткуљ? Ето иде у плашту, без капе.
Гледајте, моли се, и ја се молим,
И ви се молите! Salve festa dies!
Бах! у прса ударац! И небо је потамнело..
Позеленео је и заструјао ваздух,
Ноћна птица је ужасним гласом
Изговорила свето божје име!
Два, три, четири, пет, шест, седам удараца!
(Плачући)

Сва сам истучена, погледајте ожиљке,
И у глави и у срцу; ја сам оглувела;
Страшно боли! И сама не знам
Како сам издржала... Страшно боли! (равно, гласно, али испрекидано).

Петнаест! Сва је природа задрхтала,
Сва осећања, као деца, разбежала су се;
Врећа са костима остала је, и виче
Овако, страшно: „Главу отсеци!"

Кнегиња Тешен

Небески оче!

Голицин

Господе, помилуј...

Роза

А ту су се размилели зверови...
Замахнуо је точак, и високо је
Огромна рука задрхтала!
Гледајте... ено другу је откинуо...
Нога, нога... још нога! Мрачно је! (Иде и нешто тражи).

Осветли, Жероме, осветли! поправи фењер!
Наћи ћеш траву попрскану крвљу,
Сам не чупај, кажи, почупаћу и сакрићу...
(Заустављају се)

Шта? прст, само прст! и са прстеном,
Са мојим прстеном! А леш? Леш су птице
развеле!
Тражи га, Жероме, тражи!
Све се свршило!
(Павши на колена)

Прилог молим на цркву, Господару!

Ова сцена може послужити као пример такозване лажне природности, игре и генијалности, напрезања снага уображеног таланта, који је долеко од тога да може да оправда веру у своју способност. Јавља се Фирстенберг са извешћем о доласку Петра... Голицин каже Августу: „На одговорност, господару, зову на одговорност...” Роза трчи цару у сусрет и пада на прагу главних врата.

Велики (каже она)
И правични судијо, суди нас!

Завеса пада.

Нисмо сасвим задовољни овим завршетком, прво због тога што очекивања које је он пробудио нису оправдана историјом, а друго, због тога што улога таквога Deus ex machina једва ли доликује великом руском реформатору.

Не греши само расплетом ова трагедија. И у њој, као и у многим другим саставима руске сцене, карактеристика, уметност вођења дијалога, претстављање гледаоцима игре страсти и користи, — све је принесено на жртву декламацији, која је неки пут доста успела, каткад надувена, увек неприродна и једнолика. Низар је некад назвао најновију француску књижевност littérature facile (лака књежевност); ми

бисмо хтели то исто да кажемо о драмским саставима сличним „Паткуљу”. Зар је тако тешко да се место живих људи, „ondoyants et divers” (променљивих и различитих), како каже Montaigne, који су потпуно одани једном великом циљу, или побеђени сопственим страстима, али живих, делатних, који се боре и гину, претстављају фигуре измишљене, уосталом, удешене према извесним позоришним ефектима, које противурече самим себи, као што неуспело извршење противуречи промишљеној намери? Ко може да ужива у књижевним или уметничким творевинама, не обзирући се на то што је осећање истине у њему повређено, тај, разуме се, неће се са нама сложити; али ми не пишемо за њега. Узалуд ћете ви тражити у свим овим дугачким чиновима „Паткуља” нешто предвиђено, мимо воље потресно, какав било далек одјек оних „простих и слатких звукова” којима је тако богат Шекспир... Опет Шекспир, упитаћете ви? Да, опет Шекспир, и увек Шекспир — и не само он, већ и Корнеј, и чак Расин и Шилер... Неће умрети ови песници, јер су они народни, и разумљиви из живота својега народа... А док се код нас не јаве такви људи, нећемо престати да указујемо на та велика имена, не ради тога да им подражавају, већ да пробудимо поштено такмичење и да оправдамо нашу критику. Разумљиво је због чега су Руси у време детињства наше књижевности говорили о својим Молијерима и Волтерима; али ми смо сад сазрели; — и, са поносом посматрајући на своју прошлост, с поверењем на будућност, ми можемо, у нади на сопствене снаге, да признамо у чему смо још сиромашни... Код

нас нема још драмске књижевности и нема још драмских писаца... Ова жила у њиви наше народности још није одебљала тако да избије снажним и обилатим извором, а невешто скривено подражавање у стању је да радује само оне који се у души слажу са г-ђом Стал, да la littérature en Russie est l'amusement de quelques gentilshommes (литература у Русији је забава неколицине племића), — и сасвим су задовољни таквом невином забавом.

1846 год.

V. Приповетке, бајке и приче козака Луганскога. Петроград 1846. Четири дела.

Читаоцима „Отаџбинских Записа" можда ће се у своје време дати подробна и по могућству пуна оцена творевина В. И. Даља; сад пак намеравамо да се ограничимо општом карактеристиком овога значајнога и оригиналнога талента. Памтим да је неки рђав стихотворац ускликнуо једном да, кад би му небо дозволило да изабере своју судбину, он би желео да постане не прави државни саветник, не милионар, већ баш народни писац. Небо увек не чује молитве обичних смртних; оно је оставило стихотворца при његовим сликовима, а козаку Луганском, вероватно, без икакве са његове стране молбе, одредило да буде писац доиста народни. Ми највише ценимо у таленту јединство и заобљеност: није онај мајстор коме је много дато, а он својим богатством не може да управља, већ онај

ко има све своје при руци. А г-ну Даљу дато је много, и влада он вешто својим талентом, поглавито тамо где је он као код своје куће.

Назвали смо г. Даља народним писцем и треба да оправдамо тај назив. Код нас још влада лажно мишљење да је тобож онај народни писац који говори народним језиком, подражава руским пошалицама, често изражава у својим делима ватрену љубав према отаџбини и дубоко презрење према туђину... Али ми не схватамо тако реч „народан". У нашим очима заслужује тај назив онај ко или по нарочитом дару природе, или због сувише немирнога и разноликога живота, као да је поново постао Рус, прожео се сав суштином својега народа, његовим језиком, његовим начином живота. Ми употребљавамо овде реч „народан" не у оном смислу у ком она може бити примењена на Пушкина и Гогоља, — већ у њеном искључиво ограниченом значењу. Да би се заслужио назив народнога писца у овом искључивом значењу речи, потребан је не толико личан, својеобразан таленат, колико саосећање према народу, родбинско према њему расположење, потребан је наиван и добродушан дар посматрања. У том смислу нико, потпуно нико у руској књижевности не може да се пореди са г. Даљем. Он зна Руса као свој џеп, као својих пет прстију. Кад су се пре десет година појавиле прве приче козака Луганскога, оне су обратиле на себе свеопшту пажњу читалаца руским складом ума и речи, необичним богатством чисто руских изрека и израза. Нису се у њима могле признати нарочите уметничке добре стране у смислу садржине, али

својом неизвештаченом и свежом бојом оне су се оштро одвајале од баналнога ћаскања непризнатих народних писаца. Као први покушаји снажнога талента, ове приче су особито добре, али такве врсте састави још немају истинито-књижевнога значаја... И писац се није ограничио њима: козак Лугански постао је Даљ. Г-н Даљ је сад у самом расцвету својега талента, и најлепше његове творевине појавиле су се ових последњих година.

Постараћемо се да одредимо саставне елементе његова талента. Г-н Даљ је врло паметан, — у том нема сумње; али он је још више разборит, разборит руском разборитошћу. У свом животу он је, можда, видео и промислио много. У њега је мало хумора, али рускога бујнога оштроумља он има бездну. Он што говори, претходно проводи све кроз свој ум, показује се као најневинији човек и најдобродушнији стваралац у свету; одједном осећате да су вас ухватили за ћубу, пустили у вас добро заоштрене канџе; ви се осврћете, — пред пред вама је писац, који као да ни у чему није учествовао... „Ја, каже, ту сам са краја, а ви како сте?" — Русу је он доста причинио бола, али га Рус воли, јер и сам Даљ воли Руса, воли чувара куће са његовим утирачем за јело и са прљавом четком, на коју у недоумици наслања своју браду. Слог Даљев је чисто руски, мало незграпан, мало немаран (и нама се необично допада ова незграпност и немарност), али је језгровит, жив и складан. Козак Лугански (није бадава козак!) не подиже се на смучкама, не говори вам: „Ја ћу, господо, да вам испричам ово или оно; ја сам сасвим рђав, врло па-

метан и невероватно насмешљив човек"... Ни спомена! Кад га слушате, он је нижи од траве, тиши од воде. Али у његовим приповеткама стално се сусрећу стварчице од којих се јавља жеља да се потскочи, а у делима оних научника и слаткоречиве господе свега има сем непредвиђенога... А нас, грешне људе, бубалице, само непредвиђено и весели. Други пут се чак јавља код читаоца и неко осећање увреде: зашто је Рус дат у шаке овоме козаку? Али шта да се ради!... Каткад, истина, козак помало и ћаска, поноси се „речима"... али ко је безгрешан! Треба такође признати да г. Даљу нису увек успеле веће приповетке; свезати и размрсити узао, оцртати игру страсти, развити логично цео карактер — све то није његова ствар; у сваком случају овде он не спада у прве мајсторе; али где причање не прелази границу „физиологије", где писац снима с природе, он ставља пред вас или трбушастога трговца, или руског сељака на узвишици пред кућом, чувара куће, посилнога, спахију — угоститеља, чиновника средње руке, — и ви не можете да не дођете у одушевљење... Преведена г. Даљева дела једва ли би сс допала странцима, јер у њима има сувише рускога духа, она су искључиво народна, али ми уживамо у њима не због тога што је, рецимо, тачно оцртано ово или оно лице, већ због тога што је Русу све руско пријатно, ма колико оно било каткад и смешно. Ми, грешни људи, признајемо, налазимо нарочиту лепоту у том што сељаци на Ускршњу недељу нису узорали земљу, не обзирући се на своје разумне речи, и у том што посилни дели

цео свет на две половине — на своје и несвоје, па се тако и понаша према њима... У Русу се таји и сазрева зрно будућих великих дела, великога народнога напретка.

Г-н Даљ је, вероватно, провео неке године својега живота на југу и на истоку Русије... Уосталом, где он није бивао! Молдовани, Јевреји, Цигани, Бугари, Киргизи — све су то њему познати народи. Њихов начин живота, обичаје, градове и насеобине, разнолику природу наше Русије он оцртава мајсторски, не многим, али тачним потезима. У г. Даља много више је памћења него маште, али тако верно и брзо памћење може да замени ма какву машту. Спремни смо, међутим, да се сложимо с тим да, кад би г. Даљ сав свој век провео у једној вароши, његов таленат се не би развио ни за половину од тога што је показао; али зар је мало људи који су пропутовали сву руску државу уздуж и попреко, и ништа нису видели, ништа нису чули и ништа не памте, или памте само ситнице. Зар није таленат — способност да се при једном погледу примете карактерне особине једнога краја, народнога насеља, да се ухвате најмањи изрази разних, да речемо високим слогом, личности, и да се, сред сваке врсте сплетака и ситних брига, сачува непромењена, непринуђена веселост? Значајније што је г. Даљ, вероватно, свестан своје сопствене, јако изражене оригиналности, не даје јој да се сувише затрчи, и ретко прелази у манир, не толико, колико, на пример, г. Велтман, са којим он, уосталом, има доста заједничких особина. Једно му није сасвим успело, као и готово свим нашим писцима,

чак ни Гогољу, — оцртавање жена... Некипут бисмо желели да нађемо код г. Даља више укуса; не би требало да тако богат таленат, као што је његов, тражи тако сиромашне шале, као, например, ове натписе изнад глава Вакха Сидоровића Чајкина: „Од метле са фењером и до самога пуковника и даље"... „Од кувара Неирова све до девојака Кољухиних"...

Али свакако не можемо а да искрено не честитамо руској публици на појави творевина В. И. Даља. Нека њихов успех пробуди у њему вољу да нам поклони још више приповедака сличних „Колбасникову и брадачима", „Посилном", „Сељаку", и нека се он растане са својим бајкама у сликовној прози, као са играма не сасвим још зреле младости, поглавито са саставима сличним „Ноћи на раскрсници", која, поред мноштва успелих појединости, потсећа на Шекспиров „Сан летње ноћи", што није у корист даровитога писца. Г-н Даљ је већ заузео једно од најпочаснијих места у нашој књижевности: нека он потпуно потврди то место за себе.

„Отаџб. Записи" 1846, свеска I, од. VI.

VI. Неколико речи о новој комедији г. Островскога: „Сиромашна удавача".

Ми ретко дајемо, у рубрици критике, преглед оних творевина које се јављају у штампи не у засебној књизи; али смо хтели да, с једне стране, покажемо своју пажњу младом писцу кога тако високо цене московски критичари, и који је доиста знача-

јан и даровит; с друге стране, желели смо да, по могућству, загладимо нашу кривицу пред њим, — кривицу, да приметимо узгред, заједничку целој нашој новинарској сабраћи, а која се састоји у том што о првој познатој комедији Островскога није било речено ни речи. Ми и сад нећемо о њој да говоримо, задржавајући за себе право да то учинимо касније, јер се о њој не може говорити површно и укратко. Поделићемо сад са читаоцима утисак који је учинила на нас „Сиромашна невеста".

Плод нашега читања био је овај: таленат г. Островски има, и то ванредан, — чак смо спремни да се не одричемо од наших нада, пробуђених у нама првом творевином г. Острогoвскога, на његов значај у будућности; али да би се оне могле оправдати, неопходно је да г. Островски, — и ми молимо г. Островскога да у нашим речима види израз нашег искреног убеђења, — неопходно је да се одрече лажнога манира, који он као да додаје себи и који није био запажен у „Својим људима"...

Али пре него што објаснимо у чему се, по нашему мишљењу, састоји лажан манир, неопходно је да укратко изложимо саму садржину „Сиромашне невесте".

Садржина је врло проста. Ана Петровна, удова сиромашнога чиновника, има кћер, Марију Андрејевну, удавачу. Мати се стара на све начине да је удоми; у тој ствари помаже јој стари друг њенога мужа, неки г. Добротворски. Марији Андрејевној удварају се млади људи: Милашин и Мерић; она сама заљубљена је у Мерића; у њу пак заљубљен је неки Хорков. Мати Хоркова, такође удовица, гра-

ђанка, врло се брине о свом сину. Међутим г. Добротворски препоручује Беневоленскога, чиновника; овај чиновник може да добро помогне Ани Петровној у парници која прети целој њеној имовини; овај се заљубљује у Марију Андрејевну и предлаже јој своју руку. Удовица пристаје и почиње да убеђује Марију Андрејевну, која је мало пре имала прво објашњење у љубави са Мерићем. Марија Андрејевна моли за тродневно одлагање, у нади на својега драгана; али се показује да овај није имућан, боји се брака, мисли само како да се срећно ослободи, и Марија Андрејевна решава да се уда за Беневоленскога.

Не можемо рећи да смо изложили читаоцима садржину комедије г. Островскога: ово једва ако су њене основне мисли; али, пошто ће њу, вероватно, сви прочитати, нама није потребно да се упуштамо у веће потанкости. Желели смо само да означимо главне тачке на нашему путу.

Прво што треба да приметимо у комедији г. Островскога, чему са задовољством одајемо потпуно признање, — јесте истинитост свих лица уведених у комедију, — свих, сем главнога лица — сиромашне удаваче. Заиста су сва лица жива, несумњиво жива и истинита, иако ни једно од њих није доведено до оне победе песничке истине кад лик, узет од стране уметника из недара стварности, излази из његова пера као тип, и кад сам назив, као, например, назив Хлестакова, губи своју случајност и постаје опште име — надимак. Такву судбину неће дочекати ни једно лице г. Островскога. Међутим, он је додирнуо једну жицу која је до

данас давала у области уметности само слабе звуке, а то је жица наивности, једноставности, неке дечје отворености у егоизму. Сва су лица комедије г. Остроговскога егоисте, наивне егоисте, изузевши сиромашну удавачу Хоркову (о којој ћемо говорити у даљим редовима), и још, можда, старца Добротворскога; али се поглавито изразио овај егоизам код младих људи Милашина и Мерића и код сасвим грубога материјалисте г. Беневоленскога. Ова три лица су врло добро оцртана, поглавито Милашин, — младић завидљив, ситан, досадан, прилепљив, који стално кука, опрашта се, не одлази и мирно изражава злобу и чуди се зашто к њему не прелази свака туђа срећа, — и тврдоглави, снажни, рачунџија и вредан човек Беневоленски. Мерић, предмет љубави бедне удаваче, такође је добро оцртан; он се одликује од Милашина тим што, будући да није ружан, мање завиди и изражава злобу, него се, напротив, поноси својим победама и уопште је велики зорлија, иако је плашљив и опрезан до крајности. Егоизам се и код њега испољава јако; например, он улази к Марији Андрејевној. „Како ми је драго, како сам те очекивала, Владимире!", усхићено каже она. — „Јесмо ли сами?" пита он. — „Сами смо". И он је лагано љуби; уопште, у присуству Марије Андрејевне он само и мисли на једно — да је што пре пољуби. Треба признати да су ниског и егоизам у спрези са младошћу необично добро и тачно схваћени од стране г. Островскога. Али се нама чини да сцена у којој се Мерић објашњава у љубави Марији Андрејевној није г. Островском испала за руком. Разумемо пишчеву

намеру кад ставља у уста књишке речи; али ове речи у самој својој безначајности — безначајне су. Очевидно, не даје се сваком тајна да и ниској уздигне до „бисера створења"... Али о односима Мерића према Марији Андрејевној говорићемо касније, као и о карактеру ове сиромашне удаваче. Хтели бисмо сад да кажемо неколико речи о њеној мајци — Ани Петровној, а такође и о мајци Хоркова. У оцртавању баш ова два карактера нарочито се јасно изражава онај лажан манир који смо мало пре поменули. Овај лажан манир састоји се у подробном оцртавању свих посебних особина и ситница свакога засебнога карактера у танчинама до крајности, у некој лажној психолошкој анализи, која се обично свршава тим што свако лице стално понавља једне те исте речи, у којима се, по пишчевом мишљењу, изражава његова особина. Нећемо тим да кажемо да су те речи нетачне, али уметност није дужна да само понавља живот, и у свим тим бескрајно малим цртицама губи се она одређеност, строгост нацрта, које тражи унутрашње осећање чак и оног читаоца који има најјаче пробуђену и одважну машту. Не може се изборојати колико пута Ана Петровна говори о себи да је она жена слаба, сузна, да се не може без мушкарца у кући, и т. д. Рецимо да њено вечито плакање доликује њеној џандрљивој, млитавој и, поред све доброте, дубоко себичној природи; али треба свему знати и меру. Овај исти начин, који се састоји из бескрајнога понављања успелога или комичнога израза, г. Островски употребљава стално, ма о каквим лицима говорио. Г-ђа Хоркова понавља непрестано да је

она, наравно, жена необразована, а син њен — образован, али да је ипак уважава. Слушкиња Дарја ни једном не изиђе на сцену без једнога истога усклика; г. Добротворски ни речи не може да каже без понављања да је он знао оца Марије Андрејевне од детињства; и т. д. Зашто, питамо се, човек са талентом г. Островскога да лепи својим јунацима такве натписе, који потсећају на свитке са речима које излазе из уста фигура на средњевековним сликама! Чак најбоља оцртана лица, као г. г. Беневоленски и Милашин, нису избегли ову судбину. Не говорећи већ о том да из тога излазе досадне дужине, да весео смех, пробуђен у читаоцу првом појавом комичне фразе, уступа, најзад, место осећању непријатнога раздражења при двадесетом њеном понављању, — ми смо спремни да тврдимо да је такве врсте ситничарска разрада карактера неистинита, уметнички неистинита, поред све своје спољашње вероватности, и нама се чини да баш ову замерку треба да осети г. Островски јаче него све остале, при јавној тежњи његова талента ка једноставности и истини. Шта би г. Островски казао пејзажисти који би решио да дотерује најмања влакна у листићима, најситнија зрнца песка на првим плановима својих слика? Сећамо се да смо једном у Риму срели живописца који је предлагао својим посетиоцима микроскоп ради бољега расматрања ситнога разрађивања његових слика; али г. Островски не треба да завиди лукавој и ситничарској вештини ове мозаичне израде, није то потребно писцу „Својих људи”, ове значајне драме, значајне поглавито са ширине и слободе манира.

Г-н Островски зна боље него ми да се Денер, познати сликар старачких лица, пушта у кабинете љубитеља као куриозум, а ми се надамо да г. Островски тражи за себе почасније место, на које му уосталом његов таленат даје пуно право.

Из свега изложенога види се да ми замерамо г. Островскому не само то што он стално понавља: ми му замерамо што он сувише ситни карактере, — ситни толико да сваки засебан делић ишчезава, најзад, за читаоца, као што сувише ситни предмети ишчезавају за вид. Г-н Островски, у нашим очима, да се тако изразимо, увлачи се у душу свакога лица, од њега створенога; али ћемо му приметити да ова неоспорно корисна операција треба да се врши од стране писца претходно. Лица треба да су у пуној његовој власти кад их он изводи пред нас. То је психологија, казаће нам се; можда, али психолог треба да ишчезне у уметнику, као што ишчезава испред очију костур под живим и топлим телом, коме он служи као тврд, али невидљив ослонац. Не би било рђаво да ово примете и неки наши критичари, који сматрају за дужност да почињу сваки свој чланак аЪ ovo, као да и у критици његова убеђења, његова основна правила не треба да пређу у тело и у крв, и он је сваки пут приморан да их истиче пред себе и пред читаоце, као некакве диреке са ознаком километара, да се не би скренуло с пута. Уз то овај ситан манир неумесан је поглавито у драмским делима, где он успорава и охлађује ход радње, и где су нам најскупоценији прости, нагли покрети, у којима се звучно испољава човечја душа, — слични, напри-

мер, овој цртици коју узимамо од самога г. Островскога: Марија Андрејевна спрема се да каже Мерићу своју тугу, — тражење њене руке од омрзнутога г. Беневоленскога. Мерић је прекида примедбом да су јој тако дивне очи да се код њега јавља жеља да је пољуби. Марија Андрејевна, чија се судбина решава у тај тренутак, узвикује најзад: „Та саслушај, тако ти Бога".

Мерић. Добро, добро; слушам.

Марија Андрејевна. Нисам стигла ни да се приберем од твојега пољупца (крије очи рукама; Мерић је љуби), кад допутова тај Беневоленски; он је груб, необразован, просто ужас.

Мерић. Мери, па то је досадна материја.

У тим неколиким речима, у нехотичном Маријином покрету, у Мерићевом поступку открива нам се дубљи поглед у суштину карактера и односа између Марије и Мерића него у пажљиво дотераним, тако званим психолошким анализама. Сав други чин, одакле смо узели наведене речи, изврстан је од почетка до краја, пун је хумора и мање него сви остали има обележје рада, мање од свих осталих има мирис Диогенове лампе. (Трећи чин, насупрот, врло је слаб, и тешко се чита без некаквога осећања досаде; као да су се у њему спојили сви недостатци г-на Островскога). У другом чину све су сцене добре: разговор Марије Андрејевне са Хорковом, у ком она, не мислећи да је он у њу заљубљен, пара његово срце полупризнањем своје љубави према Мерићу; наредни разговор између Хоркова и Милашина, где се овај млади човек јавља у пуној светлости; најзад, појава г-на Беневолен-

скога, његова објашњења са Аном Петровном, његово неочекивано питање Марији Андрејевној, у коју је већ стигао да се заљуби: какве она воли бонбоне? — све је ово одлично. Али време је да проговоримо о Марији Андрејевној. Пре свега смо дужни да кажемо да се примедбе које смо малочас учинили г. Островском не односе на карактер Марије Андрејевне. Стварајући лик ове младе девојке, он се мање одавао својој обичној наклоности к ситној анализи, он је јасно тражио велике потезе, простор; Марија Андрејевна готово ништа не понавља, а међутим њен карактер је најмање успео: види се да наши недостаци расту на једној њиви са добрим особинама, и тешко је ишчупати једне, поштедевши друге. Марија Андрејевна сасвим није живо лице: она је сва направљена; утисак који она оставља нејасан је, и, боље рећи, сам писац то осећа. Као доказ тачности наше мисли служе, између осталога, речи уметнуте од стране г. Островскога у уста сиромашне удаваче, са јавном намером да се њима објасни њен карактер. Кад, например, Марија Андрејевна, у петом чину, решивши се да се уда за Беневоленскога, каже: „страсност душе, која ме умало није погубила, сад ми је потребна: за њу ће бити племенита употреба" (она се спрема да исправи мужа), ми, променивши заменицу првога лица на треће, врло добро разумемо да писац тако о њој мисли, и жели да и ми будемо таквога мишљења о њој; али никако не можемо да верујемо да је Марија Андрејевна доиста могла да изговори те речи. Ово је Скрибово лукавство, поглавито у његовим либретима, кад приморава људе да говоре не оно

што треба да кажу, него што о њима мисли у то време гледалац; и ако се г. Островски, при свој својој, понављамо, несумњивој тежњи за истином, решио да прибегне истом маниру — значи да је он сам осећао нејасност карактера који је створио, као и неопходност коментара. Ова нејасност, ово колебање прате Марију Андрејевну у продужењу целе комедије. Неопходности, животне неопходности у њеном лику нема. Писац савесно и брижљиво јури за њом — за том несхватљивом цртицом живота, и не достиже до ње до краја драме. Из математике нам је познато да преломљена на најмање углове права линија може само бескрајно да се приближи линија круга, али се никад не може спојити са њим. Тачно тако и ум, рад, пажња повлаче само, ако се тако можемо изразити, праве линије. Само песништву је дата она „таласаста линија лепоте", о којој је говорио Хогарт. Нарочито су неуспели, између осталога, невелики монолози разјашњења, којима се завршава готово свака сцена Марије Андрејевне. На пример, после првога објашњења у љубави, у ком су она и Мерић нешто брзо прешли при разговору на т и, — она, оставши сама, изговара ове речи: „Отишао је... Да ли сам добро урадила?... Срамота ме је, и весело ми је... Шта, ако је то само шала од његове стране? Боже мој, како ме савест гризе! А ако ме он стварно воли? Он је увек тако замишљен, тужан! Ох, како бих хтела да знам да ли ме он воли!" и т. д. Од ове невелике тираде стално веје извештачена позоришна атмосфера. Ми се не чудимо што се Марија Андрејевна заљубила у Мерића, овога сасвим

ње недостојнога младога човека: знамо да у извесним годинама девојке воле омиљеника не по сили неких нарочитих заслуга, већ због тога што им је дошло време да воле; али се сва њена љубав веже и развија некако натегнуто и књишки. Она воли зато што је писцу неопходно да је примора да заволи, да би на њеном осећању према Мерићу могао да заснује интересовање за драму, затим да уведе обичну борбу, коју завршава, најзад, обична жртва; међутим читалац не верује ни у ову љубав, ни у ову борбу, — у само постојање Марије Андрејевне он не верује; а њена жртва не побуђује у њему ни сажаљења, ни негодовања: жртва њена пролази неоцењена, једва запажена... Коначно пак умирење остаје сасвим неразумљиво. Спремни смо чак да се сложимо с тиме да читалац који је постао искусан у читању, читалац који је пропратио већу количину тих нереалних женских лица којима је тако богата наша књижевност, пропратио њихове такозване патње и радости, „пропратиће”, ваљда, и ово лице, и чак са изразом саучешћа. Али на свежега човека ово лице једва ли ће учинити дубок утисак, и, сем две-три топле речи, сем последњега опраштања Марије Андрејевне са Мерићем, где овај, одрекавши се њене руке и добивши од ње опроштај, каже да је све дивно, — понављамо, сем ове сцене, и наредне са Милашиним, у којој она, с муком задржавајући сузе, игра са њиме „дурака”, — једва ли ће ту од нечега да заигра срце у свежега човека. Али нарочито ће се показати натегнут, или, да кажем песничким слогом, „измишљен, вештачки”, завршетак, где Марија

Андрејевна неочекивано баца поглед на себе са гледишта корисности, спремајући да почне исправљати Беневоленскога. Једном речју, фигура Марије Андрејевне, као госпођице, потпуно ишчезава пред лицем неке кћери начелника градске полиције у Гогољевом „Ревизору"; као девојка, она час изазива у нама сажаљење, час нас одбија, као, например, у оној сцени где она сама захтева од Мерића да је узме за жену; љупкости у ње такође нема и она пролази кроз нашу душу као гост кога нисмо разумели, — можда због тога што у њему и није било ништа за разумевање. Види се да је г. Островски хтео да у лицу Марије Андрејевне дâ значајан тип. . . али наше поштовање према његовом таленту приморава нас да признамо да лик сиромашне удаваче није успео.

Обећали смо да кажемо неколико речи о Хоркову. Он се јавља само у две сцене. У првој он у почетку дознаје да га не воле, а затим учи Милашина како да нашкоди Мерићу, и чак, поред својих племенитих осећања, нуди Милашину похватана писма својега срећнога противника; а у другој — он долази доста загрејан од пића, моли за опроштај за непријатности причињене Ани Петровној од стране његове мајке, и плаче за Маријом, која се већ решила да се уда за Беневоленскога. Ово лице је г. Островски оцртао уметнички, што показује у њему изврстан драмски инстинкт; штета што га није развио.

Из споредних лица добро су такође оцртане проводаџике — једна убрађена марамом, а друга — са капицом на глави. За жаљење је што оне су-

више потсећају на лице познате проводаџике у „Женидби".

Сад нам остаје да кажемо неколико последњих речи о комедији г-на Островскога уопште. Општа боја њена је тачна, иако сува; њени недостатци, колико се нама чини, извиру делимично од недостатка снаге, делимично од лажнога правца који је дат снази. Приметићемо још да карактери, које је извео пред нас г. Островски, при свој тачности у оцртавању стварности, показују нам се тачно толико колико је то потребно ходу радње. Код првостепених мајстора то је друкчије. Ми врло добро знамо какав је Хлестаков за сценом и у свим положајима у животу. Унутрашња, драмска, патетична страна „Сиромашне удаваче" чини нам се да нимало није продубена; драма је заиста паметно промишљена, могла би да буде дирљива, буди осећање поштовања према таленту, према пишчевом уму — и само то. Уосталом, и то је довољно. Ниједна сцена нове творевине г-на Островскога не може се поредити са познатом завршном сценом „Својих људи". Господин Островски нас је приморао својом „Удавачом" да заборавимо његове неуспеле скице; али он је све још задужен код својих читалаца: он је почео необично — и читалац очекује од њега необичнога. Са свим тим, ми искрено поздрављамо комедију г-на Островскога, желимо му да иде даље, да расте, да очврсне, — желимо му нарочито да се ослободи од оних мрежа које је он сам метнуо на свој таленат... Нека се остваре у њему наше наде!

1851 год.

VII. „Записи пушчанога ловца Оренбуршке губерније. С. А-ва. Москва 1852 г.” Писмо једном од издавача „Савременика”.

У току овога лета више пута сте ме потсећали, љубазни Николају Алексејевићу (Некрасове), на моје обећање да проговорим подробније у вашем часопису о дивној књизи С. Аксакова; до данас нисам могао да испуним своје обећање: као прави ловац — ловац душом и телом, ја готово за све ово време нисам испуштао пушку из руку, а перо нисам ни додирнуо.

Али сад је код нас зима; другога октобра ударио је први мраз, а трећега октобра ујутро подигла се снежна вејавица и досад не престаје; поља су одједном побелела; дуго ловити нема могућности; изван куће, говорећи речима руске песме, савија, мути, сипа у очи; пре недељу дана ја сам још убијао на десетке шљука, а сад с муком убијем пар: „изгурала их је”, како се изражавају ловци, ова жестока рана хладноћа.

Увек је тежак и невесео долазак „чаробнице зиме”, али је нарочито тужна њена појава кад она бане тако рано, као ове године. Код нас није било јесени, — она ју је убила — јесен са свом њеном лепотом, с њеним „сјајним умирањем”... Страшно је помислити да је већ почетком октобра код нас почела зима... Истичући се јако на мртвој белини победнога снега, свеже, још не увенуло зеленило бреза, а нарочито топола, чини се као нека лаж и исмејавање. Седећи међу четири зида своје собе, сетио сам се свога обећања: ни-

сам могао да идем у лов, али су моје мисли све још биле заузете ловом; жудно сам се латио пера, и ево пишем за „Савременик" критику „Записа" оренбуршкога пушчаногa ловца, — књиге која ми се није мицала са стола од самога мога доласка у село.

Али, говорећи истину, ја не пишем критику, јер се у књизи г. А-а нема шта критиковати, или готово нема шта. Невелике нетачности, недоговорене речи, пропуштања која се каткад појаве у њој, већ су све, или готово све пребројане и примећене у 8-ој књизи „Москвићанина", у врло добром чланку, потписаном словима В. В. Ова иста слова налазе се у истом часопису под низом мањих причица о лову око Москве, причица које су одликују тачношћу тона, простотом излагања, и које показују да је писац страстан и искусан ловац. Главну грешку (о мери за мерење барута) сам г. А-в старао се да исправи у засебном чланку, наштампаном у „Московским ведомостима". Од себе ћемо додати само то, да „Записи" оренбуршкога ловца нису књига типа „Chasseur au chien d'arrêt" Елзеара Блаза, која се сматра класичним саставом за француски лов. „Записи" г. А-ва нису ловчева књига у строгом смислу, они не могу да служе као пуно руководство за ловца-почетника, иако се драгоцене примедбе и савети налазе готово на свакој страници; сам писац то осећа. Ево шта он каже у самом почетку своје књиге: „Мислио сам у почетку да говорим исцрпније у мојим записима уопште о пушчаном лову, т. ј. не само о гађању, о дивљачи, о њеним наравима и о местима живовања у

Оренбуршкој губернији, већ такође о ловачким псима, о пушкама, о разним стварима које спадају у ловљење и уопште о целом његовом техничком делу. Сад, примивши се тога посла, увидео сам да је, откад сам оставио пушку, технички део пушчанога лова веома напредовао, а да га ја не знам блиско и потанко у његовом садашњем стању".

Заиста, за 25 година које су протекле откад је уважени г. А-в престао да иде у лов, и пси, и пушка и пушчане принадлежности, — све се изменило: француски, курландски пси немају пређашње вредности; били су почели да се славе маркловски пси, али им је слава сасвим потамнела; енглески пси заузели су првенство, поглавито поинтери прави и полуправи; полуправи једва ли нису бољи за нашу климу. Што се тиче сетера, који су се у почетку допадали због брзог тражења, неуморности и одлучности, мишљења почињу да се деле. Енглеске пушке Мантонове, Мортимерове, Пордејеве замениле су не само Моргенротове и Штарбусове, већ чак и Лепажове; немачке, бечке и прашке пушке сасвим су изишле из употребе; остало је само њихово преимућство у смислу јевтиноће, уз доста истрајну израду; али ако не наше тулске, онда варшавске Бекерове стоје, наравно, изнад њих. Пре 25 година још се није јављало питање (признајем отворено, за мене самога још не сасвим решено) да ли треба сматрати проналазак пушака које се пуне позади (à la Ropert или Lefaucheux) као корак напред у вештини, или, насупрот, као празан неплодан покушај? Да ли им је суђено да истисну пушке које се пуне кроз грло,

или не? Много преимућства имају пушке à la Ropert, али и доста незгодности; о свему том ви ни речи нећете наћи у А-ва. Блаз је посветио целу главу овом питању. Он завршава тим што одбацује пушке à la Ropert; али граф Ланжел, писац књиге „Hygiène des chasseurs" (хигијена ловаца), хвали их. Даље, ко би од ловаца сад употребљавао неспретна, тешка танад место лепих и истрајних потпрашника и сачменица Диксонових и других енглеских мајстора, неиздржљиве набијаче место чистих и лепих чаура за метке! Што се тиче капсуља, то, иако писац никад није помоћу њих пуцао (вид. „З. Р. О.", стр. 222 — у наше време се то чини просто невероватно!), он ипак хвали њихове добре особине (прашнике и сачмаре он сматра као неподесне и придржава се старинске фишеклије); али он ни речи не говори и није могао да каже о најновијим усавршенствима по овој ствари; не помиње енглеске тамне покретне клинове, француске гравиране, са словом G (Gevelot), које, сем тога што никад не штроцају (енглеске, са дуплим дном, чак пред пуцањем могу се стављати у воду), и не раздвајају се, као аустријске, са словима S. B., познате фабрике Sellier и Bellot, или домаће са безименим поклопцима, које штроцају чак и у суво време и својим трескањем стално причињавају стрелцу ране на руци и на образу. Узгред да кажемо о капсли: дуго сам делио мишљење многих искусних ловаца о њој; доиста, све измишљене досад капсле показале су се као незадовољавајуће; најзад, прошле године јавила се једна машиница енглескога порекла, која потпуно постиже свој

циљ. Машиница ова налази се у малој округлој торбици од јухта на појасу, са таквим истим поклопцем на федеру; ви тражите капслу — поклопац се отвара од притиска ваших прстију и одмах се затвара сам, чим сте извадили капслу. Ово је необично подесно и врло просто, као Колумбово јаје, као Паскалова тачка.

Правила која предлаже писац за обучавање паса врло су тачна; пријатно нам је да видимо да чак пре 20 година г. А-в није одобравао хајку паса и друге ствари и начине немачкога обучавања, који су владали у то време. Заиста, код куће научите пса послушности, разумевању позива, речи: натраг! приморајте га, шалећи се, да вам даје хартију или рукавицу (али не камен или чак кључ, како саветује г. А-в) и пођите затим с њим у поље: ако је он од расе, а то је главно, ваш пас ће убрзо разумети шта ви од њега тражите. Ове године сам ја то проверио на делу: први пут сам повео у лов младо псето од полурасних енглеских (истина, кћи одличне мајке), које сам васпитавао код куће; и, поред тога што је оно, по плашљивости својега карактера, целих шест недеља се бојало звука од пуцња и само се искрадало издалека за мном, чим се оно решило једнога дивнога дана да нападне на црнића, убијенога на десет корака од њега, његови успеси су зачудили мене самога. После петнаест дана оно је већ радило као искусан пас, стојало је као мртво, давало одлично, — једном речју, потпуно ми је заменило своју, нажалост, остарелу мајку... Али да се вратимо на књигу г. А-ва. Из свега што сам казао, може се закључити да је њена

техничка страна слаба и непотпуна, — она је, изражавајући се високим слогом, заостала од савременога стања науке; али, понављам, сам писац то не одриче, и уз то, технички део његових записа има свега 34 странице, за које свакако љубитељи лова треба да су захвални г. А-ву, поглавито за одличне савете у погледу гађања, на стр. 31, 32, 33. Његово прво правило: „Никад не треба мислити о том да ћеш промашити циљ", потсећа ме на изреку једнога старога московскога ловца, давно већ умрлога, Л. И. Татаринова, којега сам познавао у раној младости: „Стрелци", говорио је он, „деле се на три разреда: бивају међу њима охачи, пуцачи и пљескачи. Охачи само охају кад скаче дивљач, пуцачи пуцају и не погађају, пљескачи пуцају. Од пуцача може још да изиђе пљескач; из охача — никад".

После ове 34 странице увода почиње се стварно књига. И каква је лепа ова књига! колико је у њој свежине, грације, запажања, разумевања и љубави према природи!... Али ја примећујем да се упуштам у узвике, а у критици то, говоре, не вреди. Почећу да расуђујем темељно.

Књига г-на А-ва може се расматрати са два гледишта: са гледишта ловца и са гледишта природњака. Почећу од првога.

Уверен сам да ће сваки ловац који прочила „Записе" г. А-ва бити нарочито привучен и усхићен искреном и ватреном љубављу писца према своме послу, према отменом занимању ловом, — савесношћу његове страсти. Казаће ми се да је, у ствари, лов

ситница, „тренутна" забава, и да не заслужује тако јаких израза; али, сем тога што, ја мислим, чак ни ситнице не испадају за руком без искрене оданости свом послу, могао бих да наведем запрепашћавајуће доказе за то да лов у човечјем животу, у историји човечанства, заузима не последње место. Свима је познато шта је значило право лова у европском свету, не само у току средњих векова, већ чак и до најкаснијих времена (укидање закона који су се тицали дивљачи — game laws — чинило је једну од најважнијих реформама које је провео граф Греј само 31 год.), и зато нећу говорити о решењима Хенриха IV, о том колики су познати људи били страсни ловци, и т. д., — приметићу само то да лов, ако хоћемо да будемо правични, треба сматрати као једно од најглавнијих човекових занимања. Не говорећи већ о библијском Немроду и другим царевима - ловцима, чији ликови су се сачували на остацима најстаријих двораца у храмова, — доста је потсетити на оно место у 11-ој песми „Одисеје", где Улис, у броју сенки старих јунака које је он позвао, по савету Цирцеје, из Аида, види митскога великана Ориона:

Поред њега (Миноса) и Ориона страшнога видео сам ја:
Гомиле дивљих зверова терао је он пред собом,
Које је сам он некад убио по пустим планинским врховима. . .
У рукама је држао буздован од несаломљивога гвожђа.

И Руси су од незапамћених времена волели лов. То потврђују наше песме, наше приче, сва наша предања. Где се може и ловити, ако не код нас: чини

се, има се где и има се шта ловити.[1] Витезови Владимирова времена убијали су беле лабудове и све патке на забрањеним ливадама. Мономах у свом завештању, оставио нам је опис својих бојева против дивљих бикова и медведа. Достојан отац великога сина, један од најмудријих руских царева, Алексије Михаиловић, страсно је волео лов. Сви знају о његовом „Сеоском полицијском старешини", или „Новом састављању и уређењу чина главнога управника ловаца сокола"; мање су позната његова писма једноме бојару, која је објавила Археографичка комисија. У њима му цар излаже своје „изласке". Уопште, лов је својствен Русу: дајте сељаку пушку, макар конопцем везану, и шаку барута, и он ће да лута у голим опанцима по мочварима и по шумама од јутра до увече. И не мислите да би он из ње гађао само патке, са истим оружјем ће он поћи да ишчекује медведа на „овсу", неће он у грлић да гурне тане, већ своје израде некако направљену коцкицу, и убиће медведа; а ако не убије, допустиће да га медвед изгребе, освестиће се и полужив ће се довући до куће и, ако оздрави, опет ће да пође на истога медведа са истом пушком. Истина, деси се каткад да га медвед опет изломи; али Рус је саставио пословицу: „ко се боји звера, нека не иде у шуму". Овој општој, свуда раширеној

[1] Истине ради треба рећи да се, нажалост, количина дивљачи код нас брзо умањује; узроци томе смањивању су двојаки: једни су утешни — исушавање мочвара и сл., други нису толико утешни: уништавање шума и навика наших ловаца да не штеде ни „маторе"; обичај да се зими крију патке такође је врло штетан.

страсти рускога народа, страсти чије најтајније корене, можда, треба тражити у самом његовом полуисточном пореклу и првобитним скитачким навикама, — најбоље одговара књига г. А-ва: она њом дише, сва је прожета њом. Сам ја, нисам био у Оренбуршкој губернији, али сам задовољан што је г. А-в баш тамо ловио, у тим величанственим и обилним дивљачи степама, које је он тако красно описао; оне су, чини ми се, и дале његовој страсти привлачну искреност и снагу, а његовој кичици — слободу и ширину.

Сад треба да, према обећању, кажем неколико речи о том како ће природњаци гледати на творевину г. А-ва. Сам ја, ви знате, немам част да припадам њиховом сталежу; али ја страсно волим природу, поглавито у њеним живим појавама, зато ћу допустити себи да кажем неколико речи о „Записима пушчанога ловца" и са тога гледишта. Човек не може да се не подаје природи, он је са њом везан хиљадом непрекидних нити: он је њен син; саосећање које узбуђује у души живот нижих бића, тако сличних човеку својим спољашњим изгледом, унутрашњим уређењем, органима осећања и чула, унеколико потсећа на оно живо интересовање које се код свакога од нас рађа у развоју сисанчета. Сви ми, тачно је, волимо природу, бар нико не може рећи да је он сасвим не воли; али и у овој љубави често бива много егоизма. И то: волимо природу у односу према нама; гледамо на њу као на наше подножје. Зато, између осталога, у такозваним описима природе стално или се налазе поређења са човечјим душевним покретима („и

сва неповређена, кикоће се стена"), или се просто и јасно оцртавање спољашњих појава замењује размишљањима поводом тих појава.[1]

Ако се само „преко љубави" може приближити природи, онда ова љубав треба да је бескорисна, као свако право осећање: волите природу не по сили тога што она значи у односу према вама, човеку, већ због тога што вам је она сама по себи мила и драга, — и ви ћете је разумети.

Враћајући се на књигу г. А-ва, у интересу правичности треба да речем да он гледа на природу (живу и неживу) не са некога искључивога гледишта, већ онако како на њу треба да се гледа: јасно, просто и са потпуним саосећањем; он не мудрује, не лукави, не подмеће јој задње намере и циљеве; он посматра паметно, савесно и танано; он само хоће да дозна, да види. И пред таквим погледом природа се открива и дозвољава му да „завири" у њу. Зато ћете се ви смејати, али вас уверавам да кад сам прочитао, например, чланак о тетребу, показало ми се, истину рећи, да се не може живети лепше него што живи тетреб... Кад би тетреб могао да прича о себи, он, уверен сам у то, не би ни речи додао ономе што нам је казао о њему г. А-в. То исто треба рећи о гуски, патки, шљуки..., једном речју о свим птичјим врстама са којима он нас упознаје. Немци сматрају да је гу-

[1] За такви пример такве поезије може послужити В. Иго (в. његове Orientales). Тешко је побројати колико је овај лажни манир нашао подражавалаца и обожаватеља, а међутим ниједан његов облик неће остати: свуд видите писца место природе; а човек је само и снажан онда кад се на њу наслања.

ска, ова паметна опрезна птица, глупа; Рус, насупрот, приметио је, да чак гром скреће на себе пажњу гускину; заиста, при сваком ударцу, она, искрививши главу, гледа на небо. Истина, она од тога нимало не постаје паметнија, али ову судбину она дели са многим философима. Говорећи без шале, ја не могу да се науживам довољно у птичјим „физиологијама" г. А-ва. Никако не намеравам да га поређујем са Бифоном и не усуђујем се да одричем велике заслуге „оца историје природине"; али треба да признам да такви сјајни реторски описи, као, например, свима нама од детињство познати опис коња: „коњ је најплеменитије човеково освајање" итд., у ствари мало нас упознају са оним животињама којима су они посвећени. Чини ми се, истину да кажем, да овакве врсте слаткоречиви нацрти много мање захтевају труда, него прави, топли и живи описи; исто тако, много лакше је казати горама да су оне „побегле од прашине к небесима", стени — да се она „кикоће", муњи — да је она „фосфорна змија", него піснички јасно оцртати величанственост стене над морем, мирну громадност гора или огромно наглу брзину муње... И разумљиво је: ништа није теже за човека него се одвојити од самога себе и удубити се у појаве природе. Грмите, не силазећи с места, свима громовима реторике: на то се неће много потрошити снаге; покушајте да разумете и да изразите оно што се дешава, макар у птици, која се ућути пред кишу, и ви ћете видети како то није лако.

Према свему изложеном, ја мислим да ће сваки природњак са истинитим уживањем прочитати

књигу г. А-ва. Покојни Одибон, мислим, био би њоме тронут. Знате ли ви, например, да се сматра да једна од највећих тешкоћа у историји природе јесте тачно оцртавање спољашњега изгледа и боје птица? Погледајте како је у свему том успео г. А-в. Тим више сам уверен у успех „Записа пушчанога ловца" међу природњацима, што је наука код нас за последње време узела правац више позитиван и практичан, или, говорећи тачније, правац уперен више на живо посматрање природе, него на састављање оних, некипут песничких и дубоких, али готово увек нејасних и неодређених хипотеза, којима је Шелинг завртео главе почетком овога века.

Казаћу још неколико речи о слогу „Записа" г. А-ва. Његов слог ми се необично допада. Ово је прави руски језик, добродушан, гибак и окретан. Нема ничега извештаченога и ничега сувишнога, ничега напрегнутога и ничега тромога — слобода и тачност израза једнако су изврсни. Ова књига је написана радо и радо се чита. Више пута сам приметио како г. А-в уме да мајсторски описује (неки одломци су били штампани у априлској свесци „Савременика"). Сад бих хтео да скренем вашу пажњу на ову околност: постоје танано развијене, нервозне, раздражљиво-песничке личности, које имају неки нарочит поглед на природу, нарочито осећање њених лепота; оне примећују многе сенке, многе, често готово неуловљиве делиће, и они успевају да их изразе изванредно срећно, тачно и грациозно; истина, велике линије слике њима или

измичу, или они немају довољно снаге да их ухвате и задрже. За њих се може рећи да им је најприступачнији мирис лепоте, и речи су њихове мирисаве. Делимично код њих добива на рачун општега утиска. У сличне личности не спада г. А-в, и ја се томе врло радујем. Он ту не лукави, он не примећује ничега необичнога, ничега таквога до чега се дочепавају „немноги"; али оно што он види, он види јасно, и тврдом руком, снажном кичицом пише дивну широку слику. Чини ми се да су ове врсте описи ближе стварности и тачнији су, јер у самој природи нема никаквога довијања и мудровања, она се никад ничим не поноси, не стара се да се допадне; у самим својим ћудима је она добродушна. Сви песници са истинитим и снажним талентом нису заузимали став допадања пред лицем природе; они се нису старали да, како се каже, прислушкују и докуче њене тајне; великим и простим речима оцртавали су они њену лепоту и величину; она их није раздражавала, она их је загревала; али у том пламену није било ничега болешљивога. Сетите се описа Пушкинових, Гогољевих или, макар оног познатог места у „Краљу Лиру", где Едгар описује слепом Глостеру стрму морску обалу, која тобоже пада стрмо код самих његових ногу:

Приђите, сер... Ево тог места. Станите. Како је страшно!
Како се врти глава! тако ниско бацати своје погледе!
Чавке и вране, које се вију тамо у ваздуху на средини
раздаљине,[1]

[1] ...that ving the midwau air... Непреводљиво.

Чини се једва да су велике као муве. На половини пута доле
Виси човек који купи морске траве... Ужасно занимање!...
Он ми се чини да није већи од своје главе.
Рибари који иду по обали
Тачно су као мишеви, а она висока лађа на ленгеру
Смањила се до величине свога чуна; њен чун
То је тачка која плови,
Као да је сувише мала за вид... Шумно ударање морских
таласа
Које ври и ропће на небројном камењу, —
Овде се не чује... сувише је високо...
Нећу више да гледам...

Свега две-три цртице: песник не жели ни да каже нешто необично, ни да нађе у слици, која се јавља његовим очима, нарочите, непримећене још црте; са тачним инстинктом генија придржава се он једнога главнога осећања, осећања висине са које гледа Едгар, и смањивања свих предмета, — а међутим, да ли се може још шта додати? Стари Грци су такође просто гледали на природу; могло би се навести мноштво доказа за то... Уосталом, они су имали велико преимућство над нама: у њиховим срећним устима песништво је први пут проговорило звучним и слатким језиком о човеку и природи. (Признајем да не умем саосећати књижевностима које су претходиле грчкој.) Зато се ништа не може поредити са бесмртном младошћу, са свежином и снагом првих утисака, којима одишу Омирове песме. Мало пре сам поменуо Пушкина: односи овога, по свом духу заиста класичног песника[1] према

[1] Пушкин заслужује назив песника „древнога по духу" много више него елегантни полу-Француз, уосталом талеп-

природи такође су прости, природни, као у старих и, при свој одважности песничких слика, потпуно здрави. Ко не зна његове „Облаке”? Нећу одрећи себи у задовољству да испишем целу ову песму:

Последњи облаче развејане буре,
Само ти се крећеш по јасном лазуру,
Само ти бацаш невеселу сенку,
Само ти жалостиш ликујући дан.
Недавно си небо покривао широм,
И муња те је обвијала грозно,
И грмео је из тебе тајанствени гром,
И жедну земљу појио си кишом,
Доста сад, сакриј се! Минуло је време,
Земља се освежила и бура је прошла.
И ветар, милујући листиће дрвећа,
Тебе са умирених тера небеса.

Красно! Једном речју, кад се описују појаве у природи, ствар је у том да кажете све што вам може доћи у главу: кажите оно што треба сваком да дође у главу, — али тако да ваше оцртавање буде једнако оном што ви оцртавате, и ни ви ни ми, слушаоци, не можемо ништа више да желимо.

Али наше задивљене симпатије према таквим сликама, према таквим звуцима, не треба да учине да будемо неправични према оним полуженским

тований Андре Шеније али поводом тога могао би се написати цео чланак. Такав чланак био би сад својевремен, кад се јавило мноштво подражавалаца Андреју Шенијеу класицима, — подражавалаца који се старају да протуре мршаву сиромаштину својега измишљања за строго осећање мере, које је својствено грчкој фантазији, плашљиву љубазност своје немоћи за мирну грацију античне снаге.

песничким личностима које сам малочас помињао, и срећне, умиљате песме Тјутчева или Фета наћи ће одјека у нашем срцу. Хтео сам само да кажем да г. А-в није пошао њиховим стопама, и, понављам, његов манир се изврсно слаже са добродушно-паметним, јасним и одлучним тоном целе књиге.

Писмо моје изишло је доста дугачко, а међутим колико бих желео још да вам кажем: да саопштим своја лична запажања, да говорим о такозваним ловачким „успесима и неуспесима”, и ловачком сујеверју, предању и о веровањима. Али се бојим да не заморим вашу пажњу и пажњу читалаца. Одложићу све то за друго писмо, које ћете добити убрзо. Ограничићу се сад изразом жеље да лов, ова разонода која нас зближава са природом, приучава нас трпљивости, а други пут и хладнокрвности пред опасношћу, даје нашему телу здравље и снагу, а духу — чилост и свежину; ова разонода која је веселила и наше прадедове на обалама широких руских река, и јунаке народних балада, стрелце Робин-Гуд, у веселим зеленим храстовим шумама старе Енглеске, и многе друге људе по целој земаљској кугли, — нека дуго још цвета у нашој отаџбини! Чаробан Оберонов рог неће престати да звучи за „оне што имају уво”, и Вебер неће бити онај последњи музичар којега ће одушевљавати поезија лова! Сад сам казао да нас лов зближава са природом: само ловац је види у свако време дана и ноћи, у свим њеним лепотама, у свим њеним ужасима. Кажимо искрено хвала г. А-ву за његову књигу и пожелимо да други пођу

његовим трагом и да нам изложе све оне разноврсне начине лов.љења којих се он није дотакао. Завршавам речима „Старешине сеоске полиције" Алексија Михаиловића: „Још више читајте ову књигу краснога и славнога лова, вредни и мудри ловци, да видите и разумете многе добре и разумне ствари. Ако разумно прочитате, наћи ћете свакога утешнога добра..." и још: „Ако сте ловци, забављајте се, веселите се овом добром разонодом, врло забавно и угодно и весело, да вас не савладају јадиковања и сваке туге".

P. S. Чуо сам да се спрема друго издање „Записа пушчанога ловца". Њихов успех предупредио је моје похвале: тим боље!

Село Спаскоје, октобар-новембар, 1852 год.

VIII. „Сестричина". Роман, састав Јевгеније Тур. 4 дела. Москва, 1851 г.

Било је време, пре неколико година, кад се у домаћој критици увела једне врсте ранглиста — деоба писаца, који су, према својим способностима, добивали различне степене, простога белетристичара, дагеротипичнога сликара обичаја, простога талента, уметничкога талента, генијалнога талента и, најзад, чак и генија. То време је сад прошло, између осталога и због доказане неспособности многих генијалних талената и генија; оно је прошло, и ми га нећемо исмејавати. У овој, по изгледу педантној, класификацији било је много више младости погледа, више вере у уметност и

њене раднике него у наше позитивно, суво и равнодушно време. Системи, уопште, стварају они... Нама, старцима, није сад до система. И зато нећемо употребљавати терминологију оних давно прошлих времена; нећемо узнемиравати њен прах; али ћемо замолити читаоце да нам дозволе да кажемо неколико несистематских речи о талентима уопште, о њиховим различним својствима, пре него приступимо оцењивању творевине г-ђе Тур. Читаоци се не морају узнемиравати: бићемо кратки; многоречивост младости прошла је код нас заједно са епохом о којој смо мало час говорили, а до старачке брбљивости још нисмо дошли.

Почећемо од свима познате истине. Постоје таленти двојаке врсте: таленти сами за себе, независни, као да су одвојени од личности самога писца, и таленти више мање тесно везани са том личношћу. Нећемо тим да кажемо да таленти које смо обележили као независне могу бити лишени сталне унутрашње везе уопште са животом, са овим вечним извором сваке уметности, а нарочито са личношћу писца. Не верујемо у тако зване објективне таленте, који тобоже падају бог зна одакле у нечију главу и седе тамо, цвркућући каткад, као птица у кавезу; али, с друге стране, не можемо не осећати да, например, Гогољева лица стоје, како се каже, на својим ногама, као жива, и да, ако постоји између њих и њихова ствараоца неопходна духовна веза, онда суштина ове везе остаје за нас тајна, решење које спада у област психологије, а не критике. У талентима другога степена, или, говорећи мање увредљивим језиком, у талентима

тима друге врсте, ову везу осећа читалац; творевине њихове, можда, такође могу да стоје на својим ножицама; али рука која их је поставила не одваја се од њих, њихов пулс долази не од сопствене крви, вера у њихово постојање везује се са неким напрезањем. Оне су живе не због тога што се у њима самостално усредсредило живо начело, већ због тога што их је пустио у обрт ипак жив човек; зато се ове творевине одликују обично искреношћу, срдачношћу и топлином; недостатак мајсторства и завршности откупљује се другим интересовањем. У њима је можда мање истине, али оне често изазивају више саосећања, поглавито ако у њима постоји оно без чега је све у уметности ништавно, ако у њима има личне истине. Разуме се да у нашој деоби нема ничега апсолутнога: било би смешно подводити бескрајну разноликост уметничких личности под неке непокретне рубрике; али општи смисао границе коју смо повукли чини нам се да је тачан и да одговара стварности.

Таленат г-ђе Тур спада баш у таленте овога, рецимо, другога реда, и ми се томе радујемо. Обично такозвани објективни таленти радије се усвајају и од самих писаца, и они ишчекују тај немачки епитет и траже га као најласкавији комлименат, а такође и од критичара. За читаоце то се не може рећи: они се не упуштају у такве апстрактности, и воле оно што их интересује. Али, понављамо, врло смо задовољни што је г-ђа Тур таква каква је; овом је узрок врло прост: г-ђа Тур је жена, Рускиња, и ма колико било наше поштовање према овој извиканој „објективности", —

мишљења, срце, глас руске жене, — све је то за нас скупоцено, све нам је блиско... и ово драго, ово блиско, једва ли није први пут проговорило у области уметности на уста г-ђе Тур. Књижевница је код нас, у Русији, било много; неке су од њих имале необичне способности; али од свих њих једна, — молимо живе за извињење, — која већ сад није жива, г-ђа Ган, могла би да оспори г-ђи Тур то преимућство први пут изражене речи, које смо малопре поменули. У те жене доиста је било и ватрено руско срце, и искуство живота женског, и страсност убеђења, — и није је оставила природа без оних „простих и слатких звукова" у којима се срећно изражава унутрашњи живот; али ју је писање уништило, књижевност (ма колико била чудновата ова реч, али је она тачна) јој је штетила; жеља да ствара завршила се код ње ужурбаном немоћи, и Марлински је коначно ставио на њу печат своје штетне слаткоречивости. Она је остала као красна, чак, можда, дирљива успомена у памћењу љубитеља лепога, али у правом живом песништву њој нема места. Срећа првога успешнога почетка припада г-ђи Тур, мада и у њеним творевинама, како ћемо видети даље, местимично се одразио утицај оне реторике у чијој плеви се, најзад, угушио красан таленат њене претходнице.

Г-ђа Тур јавила се први пут пред публиком пре не више од две године. Сви се сећају утиска који је произвела „Грешка", — утиска подржанога „Дужношћу" и потпуно утврђенога „Антонином", епизодом из романа о ком пишемо. (Не говоримо ни о „Првом априлу", неуспелом покушају у раду сасвим

туђем за г-ђу Тур, — раду драмском, ни о „Две сестре", приповетци штампаној у „Отаџбинским записима". Никакав таленат не би могао да савлада тешкоће које неизбежно извиру из лажне основне мисли ове творевине). Сјајне наде које је пробудила г-ђа Тур оправдале су се толико да су већ престале да буду наде и постале су својина наше књижевности: таленту г-ђе Тур, хвала Богу, није потребна похвала ради стварања, он може са чашћу да издржи најстрожију критику.

Не намеравамо да се упуштамо у исцрпнију анализу творевина г-ђе Тур које претходе „Сестричини". Таленат њен, по самој својој суштини, не може се одликовати већом разноликошћу, и пажљивом проматрању, што га са саосећањем прати, он се испољава сав у свакој њеној творевини. Приметићемо само да је „Грешка", при свој неновости садржине, немарности слога и неколико досадних дужина, зачудила све својом искреношћу, искреном јачином осећања, неким стремљењем убеђења и племенитом одважношћу душе,која је сачувала младост под ударцима бола и није подлегла болешљивој тузи. Поред тога, странице „Грешке" одисале су Москвом, московским друштвом. У „Дужности" се налазе места која опомињу на Жорж-Сандову, — места која дишу дубоком узбуном распаљене страсти. О „Антонини" сад нећемо говорити посебно, хитамо да пређемо на роман, чији наслов смо исписали у почетку нашега чланка.

Роман, роман у четири дела! Знате ли да, сем жене, нико у наше време у Русији не може да се реши на такав тежак, на такав, у сваком случају,

дугачак подвиг? И заиста, чим да се попуне четири свеске? Историјски роман, Валтер-Скотовски роман, та пространа, солидна грађевина, са својим неколебљивим фундаментом, укопаним у народну њиву, са својим опширним уводима у облику тремова, са својим парадним собама и мрачним ходницима ради лакшега саобраћаја, — тај роман је у наше време готово немогућ: он је преживео свој век, није савремен... Код нас, можда, његово време још није дошло; у сваком случају он се код нас није накалемио, чак ни испод Лажечникова пера. Романи „à la Dumas", са множином свезака ad libitum, код нас, истина је, постоје; али читалац нека нам дозволи да поред њих прођемо ћутке. Они су, додуше, факат, али не сва факта нешто значе. Остају још две врсте романа, која су ближа једна другој него што би се чинило по првом изгледу, — врсте романа које ћемо, да би се избегла разна и не свуда подесна тумачења, назвати по имену њихових главних претставника: Сандовски и Дикенсовски. „Ови романи су код нас могући и, чини се, примиће се; али сад се пита, да ли су се у толикој мери испољиле већ стихије нашега друштвенога живота, да би се могло захтевати од писца, који хоће да оцрта те стихије, да роман буде по размеру од четири свеске? Успех, у последње време, разних одломака, скица, чини ми се, доказује супротно. Засад чујемо у руском животу засебне звуке, на које поезија одговара таквим истим брзим одјецима. Пример Гогољев овде ништа не значи: прво, за такве људе као што је он, естетски закони нису писани, и он је без сваке охолости

могао да говори о упереним у њега очима целе Русије; а друго, у томе што је он своје „Мртве душе" назвао поемом, а не романом, — лежи дубок смисао. „Мртве душе" су доиста поема, додуше епскога карактера, а ми говоримо о романима".[1] Али, неко ће нас упитати, ако ми заиста не можемо лаке душе да признамо могућност, у књижевном смислу, романа у четири свеске, зашто мислимо да само жена може код нас да предузме и да доврши такву нечувену ствар? Баш због тога што за жену која „чак пише", не постоје те сметње, које би задржале писца на првом кораку. За њу није страшно да попуни целе десетке страница или непотребним расуђивањима, или причама, које се не односе на предмет, или просто брбљањем, — за њу није страшно да погреши. Она пише халапљиво, брзо, са некаквим мимовољним поштовањем према писању уопште, без литерарних навика и проналазака; и тешко жени која би се решила да пише друкче, тешко жени „ствараоцу"! Нека нико не помисли, међутим, да ми захтевамо од жене-књижевнице некаквога несвеснога инстиктивнога стварања. Мисао, са свим њеним патњама и радостима, живот са свим својим видљивим и невидљивим тајнама, приступачни су њој колико и мушкарцу. Ми само тврдимо да у женским талентима (и

[1] Редови означени знацима навода били су избачени од од стране цензора, који је био лично нерасположен према Гогољу. Овај сам факат безапелационе самовоље, мислим, лепше говори о тадашњем књижевном безакоњу, него рђаво прослављене анекдоте о „слободном духу" — „лажном пророку" и т. д.

ми не искључујемо највећега од њих — Жорж-Сандову) има нечега неправилнога и нелитерарнога, што бежи право из срца, непромишљенога, најзад, — једном речју нечега таквога без чега се оне на много не би одлучиле и, између осталога, на роман у четири свеске.

Приступимо сад њему, томе роману. Прегледајући његову садржину, надамо се да ћемо јасније изразити своје мишљење о таленту г-ђе Тур, који смо досад обележили само општим потезима.

Роман почиње не сасвим успешно; на четрдесет шест страница продужује се врста увода, из којега, истина, дознајемо положај главних лица, али који би се могао скратити већ и због тога што у ствари описи — нису јака страна г-ђе Тур; они већином излазе код ње слаби и троми; у њеном нацрту нема мирноће и јасности; она треба да је сама одушевљена да би могла одушевити друге, и њена лица, која играју улогу, постају, по могућству, жива само од онога тренутка кад она почну да дејствују. Јунакиња романа, Маша, сестричина, живи у селу своје тетке, каприциозне и досадне старе девојке. Машини родитељи су умрли давно, не оставивши јој никаквога наследства. У истој кући са њом живи њена баба, добра старица, која штити Машу од угњетавања њене жучне тетке. У овај породични круг, који је доста тачно, иако доста бледо оцртан од стране г-ђе Тур, уведен је један кућни пријатељ, син управитеља оближњега села, Машин учитељ, неки Иљмењев, плав младић, сав саткан од самоодрицања, неспретно-

сти, оданости, поштене туге и тајне љубави, једно од оних лица која, од срећне руке Ралфа у „Индијани”, стално налазимо у сваком роману најновијега времена.

Између њега и његове ученице Маше постоје необично нежни и уопште врло похвални односи, али не без неке тихе досадности за читаоца. Он је њен наставник, њен друг, њен васпитач. Он је врло воли, и она њега воли; али већ од првих страница романа осећате да се ова узајамна љубав неће одмах крунисати жељним успехом, да ће ову идиличну тишину нарушити бура, да је Машину срцу суђено да искуси осећање страсније и врелије него што је дечје расположење према своме скромном наставнику. И заиста ова бура настаје. Она се јавља у облику сјајнога кнеза Чељскога, владаоца баш онога села којим управља отац Иљмењевљев. Он није сам: њега прати неки г. Плетњејев, такође плав господин са тако бледом физиономијом да читаочево памћење од свих његових слабо видљивих цртица с муком уздржава једну, неку полудечју, полустарачку усхићеност и маштање. Кнез се јавља и, како је обичај, побеђује. Иљмењев, по обичају, такође се досећа, пати и ћути. Плетњејев, иако се мање досетио, ипак се заљубљује, пати и такође ћути. Односи кнежеви према Маши, у оцртавањима којих често се налазе црте истините, танане и нежне, — црте које само жена може да осети и да изговори, — односи ови нагло су прекинути грубим мешањем тетке, Варваре Петровне. Кнез одлази, добивши на последњем виђењу уверење о Машиној љубави. Маша неко време пати и тугу-

је; саучешће њенога верногa паладина Иљмењева помаже јој да издржи растанак... Али баба њена умире, препоручивши је опет истом Иљмењеву, и Маша одлази у Москву да тамо живи код друге своје тетке, кнегиње Беловодске. Одласком њеним из рођенога гнезда завршава се први део романа, и ми драге воље признајемо да је сва мука, сав бол последњега дана растанка, ово туговање од љубави ожалошћене душе, која се одваја од свега што јој је драго, и сва ова бескрајна, готово претсмртна туга, нигде није оцртана са већом топлином и истинитошћу него што је на страницама где видимо Машу, Машу заљубљену у другога, која последњи пут седи са другом својега детињства под кровом те куће, где је оно тако срећно прошло.

Пре него што пођемо даље, казаћемо неколико речи о овој првој свесци. Главни њен недостатак је несразмерна дужина. Не би он ништа изгубио, тврдимо одлучно, кад би га скратили на половину. Осећање мере недостаје г-ђи Тур. За брбљивим описима протежу се дијалози који ни у каквом облику и нипошто неће да се зауставе. Нарочито је нејасна средина овога првога дела, захваљујући упорном задржавању у њему Иљмењева и Плетњејева, али о свим тим недостатцима ми смо већ малопре говорили, као о више мање неизбежним својствима женскога писања. Зато и све дивно, све симпатично, све што ми тако волимо испод пера једне жене, налази се и код г-ђе Тур. Звуци, који час нехотице потресају, час дубоко дирају, често се налазе код ње посред безначајних страница. Карактера, у строгом

смислу ове речи, код ње нема, и најсувишнија места у роману г-ђе Тур јесу они описи помоћу којих се она стара да нам растумачи карактере својих јунака. Описи ови ништа не тумаче и чак каткад својом неодређеношћу, својим општим местима сметају утиску читаочеву. Најбоље је успео нацрт карактера Варваре Петровне, у разради којега смо са задовољством приметили неку тачну, чисто женску иронију. Понављамо, карактера нема у првом делу „Сестричине" (о кнезу Чељском говорићемо после), али има једно лице, Маша, којему се не може не саосећати искрено. Не може се рећи да је она оригинална; али младе девојке и у стварности ретко бивају оригиналне, и те опште особине, које се код свих њих понављају, заједничке им радости, наде, узбуђења, патње, — она њихова општа личност, ако се може тако рећи, дивно се показала у лику Машину. Нећемо да кажемо да и споредна лица које је изнела г-ђа Тур у овом првом делу, као што су баба, мати Иљмењева, отац његов и друга лица, међу којима је доста добро истакнут кнежев слуга, размажен и изломљен дечак, — нећемо да кажемо да су ова лица лажна: она су само бледа, лишена оне типичне вредности, оне животне испупчености, које саме не дају да се забораве. „Сестричину", уопште, неће убрзо заборавити, али ни једно лице из овога романа, изузев Антонине, неће остати у памћењу читалачке публике; усуђујемо се да то претскажемо... Али је време да се пређе на други део.

Прве главе овога другога дела спадају у најбоље у целом роману: у њима је показана породица

Беловодских, која се састоји од мајке, хладне и методичне, изванредно приличне и усавршене, али некако неприродно и сумњиво усавршене жене, и трију кћери, од којих старија, Мери, личи на мајку, друга — Ањута, пуста, светска девојка, а трећа — Соња — лукаво, паметно и већ покварено дете. Све ове фигуре, као и оне које им служе као штафажа, врло су успеле. Положај Маше у овој породици оцртан је јасно и тачно; причање је живо, просто, и готово се нигде не прекида ни сталним расуђивањима на пет страница и више о том што је сад или било или ће бити речено, ни оним благоглагољивим разговорима у којима се такође расуђује de omnibus rebus et de aliis quibusdam.[1] Истинитошћу, искреном, страсном истинитошћу дишу све ове странице. Читалац на сопственом срцу осећа притисак хладнога терета које дави Машу у кући кнегињиној. Први њени излази у свет врло су симпатично описани. Али од половине свеске интересовање слаби: прво, опет се јавља Плетњејев, ово сасвим непотребно у економији романа лице, и, по старом, шири око себе неки тужан притисак, који потсећа на утисак лакога тровања плином. Он се љути на Машу, која почиње да помало налази задовољство у расејаностима света, и, Боже мој, како опширно се љути! Заједно са њим ничу, као из магле, разна бледа лица: кнез Невалин, кнез Девин, кнез Габин, граф Запољски, барон Чернов, сјајна виртуоскиња Алина Ленска, — и сви ови кнежеви, графови, барони и дворани, више или мање врте се око Маше. Кнез Невалин чак је јако заљуб-

[1] О свему и свачему. — Прим. прев.

љен у њу. Најзад, јавља се сам jeune premier, јавља се кнез Чељски. Он је, по старом, заљубљен у Машу, али, да не би изазвао сумњу, кокетује с Мери, старијом кћери кнегиње Беловодске. Мери, то хладно, скривено, способно да влада собом биће, сама је у њега страсно заљубљена, и г-ђи Тур изврсно је испало за руком да изрази ову „суву", мучну и непривлачну страст. Кнез Чељски, најзад, изјашњава се у љубави Маши. Неке претходне сцене су изврсне и могла их је написати само жена, паметна жена, чији поглед, примећујући ситнице, не само што се не губи у њима, већ баш у тим ситницама узима општи покрет и правац живота и страсти. Зато су друге сцене нејасне и дугачке. Добротворни Иљмењев такође долази у Москву, пред завршетком расплета односа између кнеза и Маше. Читалац поздравља његову појаву чудноватим осећањем, сличним оном са којим често сусрећемо неке наше добре другове: нама је пријатно да их видимо, али нам није непријатно да се са њима растанемо, и за време њихове отсутности ми некако радије изражавамо своју сагласност са њиховим погледима. На крају књиге видимо Антонину, ону исту Антонину чије је име, захваљујући одломку наштампаном у „Комети", с правом постало готово популарно. Она нам се показује онаквом каква је била после њене приче са омрзнутим Миљкотом — и суровим, неиздржљивим објашњењем између њега и ње завршава се овај део романа.

Сад би требало да пређемо на расматрање трећега дела, али бисмо хтели да претходно кажемо неколико речи о избору Машинога срца, о кнезу Чељ-

ском. Кнез Чељски такође није живо лице. У њему се опет изразио општи тип, доста раширен у наше време, — тип за који, захваљујући једној приповетци, постоји заједнички надимак — тип Тамарина. Чељски је престонички Тамарин, као што је Тамарин — паланачки Чељски... Приметићемо узгред, да је Тамарин живље лице него Чељски, баш због тога што оваква господа уопште имају више могућности за постојање у провинцији. Чељски се мање претвара, са мањом добродушношћу ужива у својој личности, не дозвољава себи никакве фаталности у односима према другим, не претендује тако наивно на освајање невиних срдаца. Он је уопште лепше васпитан, више је видео него Тамарин, али суштина њихова је једна те иста: у обојице је исти немирно-педантан егоизам, иста празна претензија, исто помањкање свакога интересовања, иста сићушна способност и бесконачна самоувереност, исти дилетантизам самосазнања, иста сиромашна природа. Нисмо сасвим мишљења да овакво лице не треба оцртавати, насупрот, треба га показати док је још у развитку, али бисмо желели да оно, као свако комично лице, не излази испод ироничне власти својега ствараоца, испод бича сатире, или, ако је овај бич за такво биће сувише тешко оруђе, нека бар покаткад звецне изнад њега тресак веселога исмејавања. Међутим не сматрамо да је неколико јаких и строгих фраза, које писац каже на адресу свога јунака, довољна накнада за ону нехотичну нежност према њему, која се стално показује или јасно, или провирује између редова. Чак смо спремни да се сложимо с тим да кнежеви Чељски, поглавито у ро-

манима, лако освајају срца младих девојака, налазимо да је то обична ствар; али чиме они могу да очарају миран уметников поглед, према коме су они сами у обавези, јер их је он створио и увео у живот? Или можда на нас још делује она јевтина лепота самозадовољнога монденства, онај лажан аристократски сјај, и ми га штитимо, као унутрашње од њега очарани, као љубавници што штите једно друго? Због чега, почињући са осмехом хумора оцртавати ово лице, које није без освајалачких особина, али, понављамо, које је комично, и сићушно--комично, због чега одједном оловка затрепери у нашој руци, и ми нехотице час ублажавамо оштру црту, час додајемо погледу снагу и дубину, чију лажност осећамо сами, час живописно и широко покривамо мршав и немоћан стас? Истина, наше уметничко осећање протестује с времена на време, кажемо нашему идолу оштру, дрску, отворену реч, — и поново слабимо од љубави према њему... Због чега? Због чега је све то? На ово питање није тако лако одговорити...

Уз то, није једино то питање које се јавља у читаочевој глави. Због чега Иљмењев, овај добри Машин геније, ова одана, нежна природа која воли, — због чега он пошто пото мора да буде невешт, незграпан, ружан и ћутљив, — због чега се његова коса диже горе, у облику лишћа артишока? Да ли се то јавља из жеље да се он истакне као јака супротност фином кнезу, да ли је стваралац хтео да оцртавањем овога лица, код којега нема никакве спољашње лепоте и које је тако достојно љубави, да ли је он хтео да покара у самом себи и у чи-

таоцу оно осећање ропства пред лажним сјајем светских манира о којим смо малочас говорили, — у сваком случају, не можемо да не видимо одраза на самом Иљмењеву опет онога Чељскога: сваки од њих показује нам се као члан антитезе, оцртане већ хиљаду пута у романима, — антитезе сјајнога, хладнога и лажнога са истинитим карактером, топлим, али већ сувише тамним, и не можемо да не изразимо жаљење што је г-ђа Тур, са својим живим погледом на ствари, пошла овим, унеколико утрвеним путем.[1]

Време је, свакако, да пређемо на трећи део. У почетку овога дела кнез Чељски, већ Машин вереник, путује у Петроград, поводом теткине болести, и читалац дознаје да је Мери, старија кнегињина кћи, такође верена са графом Запољским, човеком зрелим и давнашњим породичним пријатељем. Мери је крила неко време своју љубав према кнезу, али не може да опрости Маши њену срећу. Већ пред свадбом она почиње да поткопава ову омрзнуту срећу. Читалац предосећа да ће, захваљујући њеном подмуклом старању, невино Машино девојачко другарство са Иљмењевим тужно одјекнути у животу младе жене — кнегиње Чељске. Мери сама помаже састанцима Мишиним са њиме и са Плетњејевим, који је заљубљен сад већ не у Машу, већ у Антонину, али по старом притискује читаоца својим присуством; она женским инстиктом предосећа баш

[1] Сетимо се између осталога Џорџа Седлеја и Осборна у „Вашару таштине", Леона Леони и Ханрија у Жорж-Сандове, и др. Г-ђа Тур је начитана; али начитаност није увек врлина код писца.

оно што ће у Машином карактеру морати да временом доведе до раскида између ње и њенога вереника, и са стрпљивошћу и предупредљивошћу паука она шири своје мреже. Она је паметна, али ради достизања свога циља њој и није потребан велик ум: доста је са̂м егоизам, хладно и скривено лукавство. Шта има заједничког између добре, лако усхићене, просте и отворене Маше и господина Чељскога? — Ничега. Њих везује сад само једно осећање, младо у Маши, и које се претвара да је младо у кнезу; али ће оно проћи и остаће само дубока разлика између две душе, које нису створене једна за другу. Мери је много сличнија кнезу, они су обоје — једнога поља јагоде; и читалац осећа да ће пре или касније они морати да буду у заједници, макар то било на рушевинама Машине среће. Трећи део се завршава двоструком свадбом — Машином и Мерином. Кнез је још пре свадбе потпао под Мерин утицај, почиње да сумња и да изражава љубомору, — једном речју, испољава сву сићушност своје душе. Али главно интересовање целога овога дела усредсређује се не на овим лицима, већ на Антонини Бертини, на њеном причању, у ком се пред нама јавља цео њен живот, и које заузима око две трећине овога трећега дела.

Изгледа да не треба да уверавамо наше читаоце у дубоке симпатије које је у нама изазвао таленат г-ђе Тур. С друге стране, они су могли да виде да те симпатије нису код нас слепе и да смо, без икаквог заобилажења, изразили своје мишљење о ономе што нам је изгледало мање успелим у њеној творевини; зато се надамо да они неће са

сумњом гледати на ватрене похвале које смо спремни да упутимо Антонининој причи, поглавито у првом делу причања. Ове странице, говоримо са тврдим убеђењем, остаће у руској књижевности. Оне ће, можда, стати у ред оних одабраних песничких слика које су постале наше домаће, о којима волимо да мислимо, према којима симпатије прелазе, најзад, у навику, тесну везану са свим што је најлепше у нашим успоменама. Садржина таквих срећних слика готово увек је проста: она је проста као и саме основе живота. Назвали смо ове слике срећним: срећа се њихова састоји не у новини или нечувености главне мисли, већ у том што им је живот успео, што им је он отворио своје изворе и радо је пошао по њима својим сјајним таласом. У том се и састоји цела њихова оригиналност, њихова реткост. Не одјекује живот на сваки позив; чаробна Аладинова лампа, пред којом се све отвара, даје се у руке не многим, чак и међу песницима. Боље рећи: она често долази у руке оним који немају тако великога талента; сетимо се Опата Превоа и његове Manon Lescaut, Бернардена де-Сен-Пјера и његова Павла и Виргиније. Доста је тешко одредити услове такве среће: они су везани са самим животом тих срећника. Али смо дужни да кажемо, да је неки доста јак одраз те среће, среће да се створи прост лик који није осуђен да умре, постао удео писца „Антонине". Хтели бисмо да верујемо да Антонину неће заборавити, — да неће заборавити прве године њене младости, њене љубави према Мишељу, са целом чаробном свежином и лепотом првих зближавања, са стидљивом победом неочекиванога бла-

женства, са раздирућим болом наглога растанка. Све је то написано просто, ватрено, немарљиво, као што уопште пише г-ђа Тур и као што је, приметићемо узгред, написана „Manon Lescaut". Али сама непажљивост ове форме у причању Антонине чини лепоту. Нагла искрена страст не тражи израза и не налази их: они јој сами трче у сусрет.

Крај причања, почињући од појаве г. Бертинија, Италијана са моћним темпераментом и мелодрамским наклоностима, нама се мање допада. Однос Антонинин према њему, не сасвим природан и напрегнут, некако непријатно квари склад утиска, добивенога од стране читаоца из прве половине причања.

Између трећега и четвртога дела постоји шестогодишњи размак. Ми уопште нисмо велике присталице таквих наглих скокова. Већином интересовање се задржава и умире на оном истом месту где се прекинула нит приповетке. Нећемо рећи, свакако, да су наше речи нашле потпуно оправдање у четвртом делу „Сестричине". У њему има дивних појединости. Развој догађаја проведен је чак са већом јасношћу нацрта него што смо очекивали од г-ђе Тур. Али читалац неизбежно предвиђа сав овај развој до најмањих танчина, од саме прве сцене, где нам писац претставља кнеза већ раздраженога, коме је досадна његова жена, и који је заљубљен у другу жену, у Мери, — Машу, одгурнуту, тужну, са тајном раном на срцу, и, најзад, саму Мери, која је по старом хладна, уверена у своју победу, у свој неограничен утицај на кнеза и спремна да се свети Маши до краја. Читалац, понавља-

мо, предвиђа све будуће прелазе ове драме, и, ако не предосећа какве ће баш врсте бити расплет, тужан или весео, ипак већ јасно види пут до њега и иде за писцем не са уживањем, већ са радозналошћу. Уосталом, нећемо да овом примедбом умањимо добре стране последњега дела романа, иако се у њему могу наћи неке непотребне дужине, не у појединостима самога хода радње, већ у расуђивањима поводом тога хода. Хитамо, ипак, да умиримо читаоце примедбом, да је у току ових шест година Плетњејев стигао, истина, донекле неочекивано, да се ожени Антонином и да отпутује у село, где га, најзад, писац „оставља, пожелевши му потпуну срећу”, што му и ми искрено желимо. Шта човек није способан да обећа на растанку! Са Иљмењевим Маша је готово прекинула познанство, он је, као и сви несрећни, али племенити љубавници, наденуо на себе маску лажне равнодушности и одважно ју је носио све док је Маша била или се показивала срећна, т. ј. до онога времена док му и није било потребно да скида маску. Али ево где почиње домаћа драма: очаравање је давно ишчезло, испољавају се последице страшне грешке: тешко је младој жени под притиском лажнога и понижавајућега положаја. . . Долази време да пријатељ крочи напред и да пружи руку у помоћ. Али примити ту руку није лако. Наступа обично crescendo завршетка. Почињу неспоразуми, сумњичења, увреде; са раздраженошћу кривих људи прогањају кнез и Мери невину Машу. Клевета се просипа као отров; тренутна враћања пређашњих осећања, нехотични прекори савести одмах се смењују новим

увредама. Немилосрдан егоизам, распаљен преступном страшћу, гази добродушну и сувише савесну слабост; покривши се непробојним оклопом приличја, он бије како хоће своју безаштитну жртву, која се час узалудно стара да умилостиви своје непријатеље, час још неуспешније покушава да се бори против њих. Поштеде она нема. Ослонац за ослонцем клизи из њених ослабелих руку; спољашње благостање такође се руши; она гине. . ., али ево јавља се спасилац у лицу ујака Чељскога, старца Очињина. Користећи се крајњим растројством ствари својега сестрића, овај добротворни deus ex machina откупљује од њега Машу, једва живу од свих удараца који су јој нанесени. Он је узима са собом. Иљмењев их прати и, после неког времена, дознајемо да граф Запољски, Мерин муж, убија на двобоју Чељскога, и, ма да нам писац не каже ништа о победи доброчинства, у праву смо да претпоставимо да осведочено Иљмењево другарство неће остати без награде.

То је садржина последњега дела „Сестричине". Испричали смо је укратко, али се надамо да смо казали довољно да би изазвали код читаоца најживље интересовање према њој.

Завршавајући преглед романа г-ђе Тур, намеравамо да у неколико речи поновимо и да саставимо у једну целину наше разбацане примедбе о њеном таленту. Али пре свега да поменемо о осећању са којим смо испустили из руку њену књигу. Ово осећање је било топло, симпатично: ова књига је написана срцем и говори срцу. Од ње одише неком племенитошћу, искреношћу, топлином. Сама за-

грејаност са којом се г-ђа Тур често упушта у сувишна и не нова расуђивања, — ова загрејаност, којој бисмо, признајемо, слабо поверовали кад би писац био мушкарац, једва ли не утиче на нас дирљиво са њене стране; ова расуђивања могу нам се показати као фразе, али не као фразерство.

Код ње, додуше, поводом истина, познатих свима, јавља се тон полуусхићен, полупоучан, као да их је она сама мало час открила; али то може да се деси. . . и то се може опростити. Запажа се код г-ђе Тур недостатак ироније, комичнога елемента. Многи ће да плачу, нико се неће насмејати, читајући „Сестричину". Талента, тога независнога елемента, о ком смо говорили у самом почетку нашега чланка, — талента, који песник као да свесно узима у руке, код г-ђе Тур или нема, или врло мало. Њен таленат, таленат лириски, нераздељен од ње, колико је способан да оцртава најмање покрете пишчеве душе, његово лично животно искуство, толико је неспособан да ствара самосталне карактере и типове. Слог г-ђе Тур, како смо казали мало час, непажљив је. Језик њен је брбљив, често је реч водњикава и уопште више музичка него живописна; али је у том нећемо прекоравати. То је њен недостатак, и то је њена врлина у једно исто време. Али нам је непријатно било да на неким страницама „Сестричине" нађемо реторику, каткад готово школску, нешто што одише „Збирком угледних састава", некакве претензије на састављање, на литерарне украсе. Ове претензије мање више су разумљиве или извињавајуће у оцртавању карактера,

али чим да се објасне, на пример, ових петнаест редака, којима се почиње шеста глава четвртога дела:

„Да ли вам се дешавало да видите миран и безбрижан простор мора, који се простире као провидан кристал? Ни једне струје, ни најмањега колебања, а изнад њега такође широк, такође безмеран лазур неба, нескривен ни једним облачком, ни најмањим облачком; у нечујним покретима мора одражава се небо и у свечаном спокојству гледају они један другога и, сливајући се на видокругу, чине једну целину. . . Какав је мир и како је он несигуран! Тишина, мир стихија само је тренутак неделања пред буром и вихором. Облак долеће са далекога видокруга, одмах се одражава и замрачи мирно дотле(!) огледало вода, за трен ока дели небо од мора и нарушава мир: ветар урличе, гони облак, подиже валове, и уједан тренутак тамо где је било огледало отварају се бездне, где је била лазура, састављају се облаци, и муња их пресеца, и гром страшном грмљавином довршава грозну слику. У човечјем животу дешава се то исто" и т. д.

Истрцаност поређења не откупљује се, као што видите,новином израза, тачношћу и свежином боја. Сличних мрља има много у роману г-ђе Тур, и остаје нам само да жалимо што искусна и пријатељска рука није прошла по њеним страницама пре него се он јавио у штампи.

Али поред свега тога ми срдачно поздрављамо његову појаву и надамо се да се г-ђа Тур, охрабрена успехом, који, несумњиво, очекује њену „Сестричину", неће тим ограничити на попришту, које је она красно започела. Надамо се такође да

нам она неће замерити што смо јој указали на оно шта нам се чини слабо у њеном роману. Добро у њему није нашло у нама равнодушног оцењивача, а право свакога истинитога талента, право на нелицемеран и савесан суд, чини нам се да је са наше стране потпуно поштовано.

„Савременик", 1852, бр. 1.

IX Неколико речи о песмама Ф. И. Тјутчева.

„Повратак поезији није могао бити непримећен, ако не у књижевности, оно у часописима". Ове речи су се доста често чуле у последње време. Мишљење у њима изражено тачно је, и спремни смо да се сложимо са њим, али са овом примедбом: ми не мислимо да поезије нема у нашој савременој књижевности, поред свих прекора у свакидашњости и бљутавости који се на њену адресу упућују; али разумемо жељу читалаца да уживају у складу стиха, у чару одмерене лирске речи; разумемо ову жељу, саосећамо јој и делимо је потпуно. Ето због чега нисмо могли да се искрено не обрадујемо скупљању у једну целину разбацаних досад песама једнога од најзначајнијих наших песника, кога као да нам је завештао поздравом и одобравањем Пушкин — Ф. И. Тјучева.

Казали смо сад, да је г. Тјутчев један од најзначајнијих руских песника: казаћемо више: у нашим очима, ма колико било увредљиво за савременике, г. Тјутчев, који припада претходном поколењу, стоји изнад све своје сабраће у Аполону. Лако је указати

на оне засебне каквоће по којима стоје изнад њега даровитији од садашњих наших песника: на чаробну, иако унеколико једнолику Фетову грацију, а на енергичну, често суву и тврду Некрасовљеву страсност, на правилни, каткад хладни, Мајковљев живопис; али на једном Тјутчеву лежи печат оне велике епохе којој он припада и која се тако јарко и снажно изразила у Пушкину; једино у њему запажа се сразмерност талента са самим собом, она подударност његова са животом пишчевим, — једном речју, бар део онога што у пуном свом развоју чини битну особину великих талената. Круг г. Тјутчева није широк — то је истина, али је он у њему као код своје куће. Таленат његов није састављен од невезано разбацаних елемената: он је затворен и влада собом; у њему нема других елемената, сем чисто лирских; али су ови елементи одређено јасни и срасли су са самом личношћу пишчевом; његови стихови немају карактер састава; они су сви, чини се, написани поводом извеснога случаја, као што је то хтео Гете, т. ј. они нису измишљени, већ су израсли сами, као плод на дрвету, и по тој скупоценој каквоћи познајемо, између осталога, утицај Пушкина, видимо у њима отсјај његова времена.

Рећи ће нам се да ми безразложно устајемо против састава у поезији, да се, без свеснога учешћа стваралачке фантазије, не може замислити ни једна уметничка творевина, сем, можда, некакве првобитне народне песме, да у свакога талента постоји спољашња страна, — страна заната, без које ни једна уметност не бива; све је то тако, и ми ниуколико то не одбацујемо: устајемо само против одвајања талента од оне

њиве која му једина и може да дâ сок и снагу, — против одвајања од живота оне личности којој је он дат на поклон, од општега народнога живота, коме, као јединица, припада та личност. Слично одвајање талента може имати своје предности: оно може да помаже најлакшу његову обраду, развој у њему виртуозности; али овај развој се увек свршава на рачун његове животне снаге. Од отсеченога сувога парчета дрвета може се направити каква год хоћете фигура; али већ на том сувом дрвету не може да расте свеж лист, неће се развити на њему мирисан цветак, ма колико га загревало пролећње сунце. Тешко писцу који хоће да направи од својега живога талента мртву играчку, којега саблажњава јевтин триумф виртуоза, јевтина власт његова на својим бљутавим надахнућем. Не, песникова творевина не треба да му се даје лако, и он треба да не убрзава њен развој у себи другим средствима. Давно већ и дивно је речено да он треба да је носи у своме срцу, као што мајка носи дете у утроби; лична његова крв треба да ври у његовој творевини, и ову животворну струју не може да замени ништа што је унето са стране: ни паметна расуђивања и тако звана искрена убеђења, па чак ни велике мисли, ако би се такве имале у залихи. . . И оне, и саме те велике мисли, ако су заиста велике, излазе не само из главе, већ и из срца, по дивном Вовенаргову изразу: „Les grandes pensées viennent du coeur".[1] Човек који жели да створи нешто цело треба да за то употреби цело своје биће.

[1] Велике мисли долазе из срца. — Прим. прев.

Начело „стварања", или, да се изразим правилније, састављања, реторике, тако јако развијено у нашој књижевности пре петнаест година, сад, наравно, веома је ослабило: ником сад неће одједном пасти напамет, богзна због чега, да сагради петочину фантазију поводом некаквога италијанскога сасвим споредногa живописца, који је оставио за собом две-три рђаве слике, скривене у мрачним кутовима трећостепених галерија; нико сад неће опевати, наглю потпавши под власт преувеличанога усхићења, натприродне коврџице неке девојке, која, можда, чак никад није ни постојала на свету; али, ипак, састављање није ишчезло из наше књижевности. Трагови његови, и то доста јаки, могу се запазити у делима многих наших писаца; али код Тјутчева га нема. Недостаци г. Тјутчева друге су врсте: код њега често наилазимо на застареле изразе, са бледим и тромим стиховима; каткад се чини као да не влада језиком; спољашња страна његова талента, она страна коју смо мало пре поменули, није, можда, у довољној мери развијена; али се све то надокнађује искреношћу његова надахнућа, оним песничким дахом којим одишу његове странице; под силаском тога надахнућа, сам језик г. Тјутчева често задивљује читаоца срећном одважношћу и готово пушкинском лепотом својих конструкција. Интересантно је такође посматрати како су се у пишчевој души рађале те, у ствари не многобројне песме (нема их више од стотине), којима је он завршио свој пређени пут. Ако се не варамо, свака његова жеља почињала се мишљу, али мишљу која се, као ватрена тачка, претварала у пламен, под утицајем дубокога осећања, или јакога ути-

ска; због тога, ако се тако можемо изразити, својства својега порекла, мисао г. Тјутчева се никад не јавља читаоцу нага или апстрактна, већ се увек спаја са ликом, узетим из света душе или природе, прожима се њим, и сама га прожима недељиво и непрекидно. Искључиво, готово тренутно лирско расположење поезије г. Тјутчева приморава га да се изражава сажето и кратко, као да би хтео да се опколи стидљиво женском и фином линијом; песнику треба да изрази једну мисао, једно осећање, сливено заједно, и он их већином изражава једним ликом, баш зато што он не мисли да се поноси својим осећањем пред другима, ни да игра њима пред собом. У том смислу поезија његова заслужује назив стварне, тј. искрене, озбиљне. Најкраће Тјутчевљеве песме готово су увек најуспелије. Осећање природе у њему је необично танано, живо и тачно; али он, говорећи језиком који није сасвим примљен у отменом друштву, не ј а ш е на њему, не пристаје да компонује и бојадише своје фигуре. Поређења човечјега света са родбинским му светом природе никад нису натегнута и хладна код г. Тјутчева, не одјекују наставним тоном, не старају се да служе као објашњења неке обичне мисли, која се јавила у пишчевој глави и коју је он схватио као сопствено откриће. Сем свега тога, у г. Тјутчеву је запажен танано фини укус, који је плод многостранога образовања, читања и богатога животнога искуства. Језик страсти, језик женскога срца, познат му је и он успева у њему. Песме г. Тјутчека које нису црпене из личнога, сопственога извора, као што су „Наполеон" и др., нама се допадају мање. У г. Тјутчевљевом таленту нема никаквих драмских

или епских начела, мада је ум његов, неоспорно, продро у све дубине савремених историјских питања.

Поред свега тога не претсказујемо г. Тјутчеву популарност, ону шумну, сумњиву популарност, коју, вероватно, г. Тјутчев и не тражи. Таленат његов, по самом својству свом, није окренут гомили и он од ње не очекује оцену и одобравање; да би се потпуно оценио г. Тјутчев, треба сам читалац да буде обдарен неком танчином разумевања, неком гипкошћу мисли, која не стоји сувише дуго празна. Љубичица својим мирисом не додирује на двадесет корака око себе; треба јој се примаћи, да би се осетио њен пријатан мирис. Понављамо, не претсказујемо популарност г. Тјутчеву; али претсказујемо дубоко и топло саосећање свих оних којим је драга руска поезија, а такве песме као што су:

Пошљи Господе своју утеху...

и друге, поћи ће из једнога краја Русије у други и наџивеће много у савременој књижевности што се сад чини дуговечно и има шуман успех. Г. Тјутчев може да каже за себе да је он, по речима једнога песника, створио речи којима није суђено да умру; а за правога уметника нема веће награде од сличнога сазнања.

„Савременик”, 1854, бр. 4.

X Предговор роману Ауербаха „Летњиковац на Рајни”.

Новом роману писца који располаже талентом као што је таленат Бертолда Ауербаха, исто тако је мало

потребна препорука руској публици, као и сопственој, немачкој публици. Слава његова је утврђена, а име његово је постало драго код нас, као и у Енглеској, у Америци, у Француској. Али нека ми се допусти, као старом пишчевом пријатељу, да се користим појавом његове последње творевине у руском преводу, да бацим летимичан поглед на његово прошло делање.

Досад се није изгладио у Немачкој утисак учињен његовим познатим приповеткама из швајцарскога сеоскога живота („Schwarzwälder Dorfgeschichten"), које су се појавиле почетком четрдесетих година. Обраћање књижевности народном животу запажа се око тога истога времена у свим европским земљама (сетимо се Жорж-Сандове — la Mare au Diable, la petite Fadette и т. д., а такође и онога што се десило код нас, у Русији), али част почетка припада Ауербаху. Покушаји да се искористи недирнута њива народнога живота, где се још не осећа задах трулежи од „отрова рефлексија", и да се тим самим да ослабљеној књижевности нов живот и здрави сокови, — слични покушаји сретају се још пре Ауербаха: у Немачкој досад није заборављен онај део Имермановога романа „Минхаузен", где је са онаквом песничком истином оцртан начин живота вестфалских сељака; фигуре „сеоскога старешине" (Oberschulze) и „плаве Лизбете" постале су трајна својина књижевности; али сам роман, лажан, извештачен, беживотно фантастичан, као и све творевине немачке романтичарске школе двадесетих година, гута својим мутним таласима красну оазу вестфалске идиле. Сама ова идила јавила

се у „Минхаузену" као споредна епизода, и Имерман јој није ни давао другога значења. Ауербах је поступно друкче. Вративши се у мирно пристаниште родних шварцвалдских долина, он је оставио иза њих сву своју наученост и образовање, све што је до тога времена њега узбуђивало и интересовало; није оставио само таленат песничкога посматрања, и његово осетљиво срце које воли остало је у њему. Ауербах није саставио идилу: он се потпуно загњурио у народну „суштину". Није танано развијен човек, са нехотичним сазнањем својега превасходства, снисходљиво ступио у однос са новим и интересантним начином живота, посећивао сељачке породице, изучавао њихове нарави, њихове животне навике и чудноватости; у њихов круг је продро песник који је сам био син ових долина, родио се сам у сељачкој породици: са синовљом нежношћу и „пиететом" враћао се он у свет са којим су га спајале крвне везе. Он је налазио у њему оно што му нису давале оне класе среднега и вишега градскога сталежа у којима се он до тога времена налазио: просте човечје односе, целе, нескрхане карактере, једнострано тврда морална убеђења — и, као поставку за целу слику, ону изванредну и величанствену и пријатну шварцвалдску природу, од које одише поткрепљивом свежином борових шума и планинских врхова.

Није без основа казао Гете: „Кад не би било око у облику сунца, зар би оно могло да види сунце"?[1] И

[1] Wär' nicht das Auge sonnenhaft, wie könnt' die Sonne es erblicken?

Ауербах, поред све снаге својега талента, не би могао тако органски да завлада свим тајнама тога, дотле готово затвореногa живота, кад би му он сам био туђ. Овај факат тумачи, између осталога, и оно преимућство које је сачувао Ауербах пред свим својим следбеницима и подражаваоцима. У његовим речима се чује звук ничим незамењен. Исто тако, ако је допуштено поређивати мало са великим, и код нас, у „Савушки", несрећнога, недавно погинулога И. Т. Кокорева, осећа се, поред све сиромашне садржине и неумешности оцртавања, својеобразан топао млаз, који се јавља само као плод нарочите блискости писца начинима живота и наравима које он описује. Кокорев је био, као што је познато, син малога грађанина. Ауербахова колевка стајала је у сиромашној сеоској кућици у Нордштетену (родио се 1812); од малена и са свих страна, око домаћега огњишта, у школи, на улици, у шумама и долинама, окруживао га је сељачки начин живота. Радник његова оца, добродушни Наги, причао му је, идући за плугом, старинске бајке и легенде, чобанин му је певао песме које је сачувало живо предање, девојке су их понављале на скуповима за преслицама, — и цело ово песничко богатство заувек је падало неизгладивим цртицама на његово срце. Била је још једна склоност која је дала његовом развитку нарочит правац, његовом уму — нарочиту боју. Ауербах је Јеврејин, и од детињства је знао невољу. Његов отац се бавио трговином стоке, поред земљорадње, и, оптерећен многобројном породицом, једва је излазио на крај. Заједно са песничким талентом Ауербах је насле-

дио и ону оштрину расуђивања, ону јасну појмљивост, ону издржљиву снагу стрпљивости, једном речју оне особине које чине засебне знаке јеврејскога рода. Ове особине су му биле корисне — најпре при изучавању Талмуда (од дванаестогодишњега узраста био је одређен за звање рабинера); он их је касније развио јаче, кад је, као студент у Минхену и Хајделбергу, заменио своја пређашња занимања чисто спекулативном философијом. Песник и философ и Јеврејин испољавали су се у Ауербаху у самом избору првога његова научнога рада и првога песничкога дела. Предмет и једнога и другога рада било је једно исто лице, блиско по духу и по пореклу и као родбинско Ауербаху: Спиноза. Целокупно издање творевина великога јеврејскога мислиоца у немачком преводу и роман који носи његово име појавили су се у једно исто време, 1837 године. Романи који су се за овим јавили: „Песник и трговац", „Мили људи", „Шта је срећа?", иако су дали писцу почасно место у тадашњој немачкој књижевности, могу нас сад интересовати само као сведочанство поштенога и савеснога тражења пута који би одговарао рођеним талентима. Пут овај се, најзад, открио њему код куће, у тишини швајцарских долина. Са појавом првога зборника „Сеоских приповедака" (1843 г. Ауербах је превалио 31 годину свога живота), које су створиле литерарни *жанр,* он је већ знао свој циљ и ишао је к њему право.

Рекли смо да је Ауербах оставио за границом своје отаџбине целокупну своју нагомилану образованост: овај израз захтева некојега ограничења.

Не може се сасвим одбацити утицај културе, па и не треба одбацивати. Поред тога, она особина његова ума која га је упутила изучавању Спинозе није га оставила ни у сељачкој колиби, коју је он посетио и опевао. Нацртавши необично тачним, тананим, иако покаткад унеколико ситним цртицама своје фигуре, он се неки пут не одриче задовољства да се позабави философијом на њихов рачун; он са свом вештином искуснога мајстора скреће читаоцу пажњу на њихов тајни значај, на оно символично које лежи у основи свакога непосреднога живота, и изражава се други пут, изгледа, најбезначајнијим речима и поступцима . . . Приповетка његова каткад прелази у алегорију. Зато није ни чудновато што се он дуго није задовољавао оцртавањем оних простих човечјих односа, оне вечне историје љубави, њених туга и радости, којим су искључиво посвећене његове прве приповетке: он је почео да постепено уноси најновије дисонансе у патријархалан склад села. Тим више је он имао права да то учини, што у наше време борба великих интереса и питања која узбуђују друштво продире у најсакривеније кутове. Обративши се народу ради лечења сопствених недуга, он је свршио тим што је открио присутност тих истих недуга, под другим формама, у народу. Уметникова пажња почела је да се усредсређује поглавито на оним лицима одобренога од његове стране света, која се сама увлаче у ову борбу, подлежу јаком утицају друштвених питања. Ауербах се примио да оцртава (у „Луциферу" и другим романима) час сукоб независнога, слободнога духа и

јакога карактера против освајачкога ауторитета римско-католичке курије; час све последице наглога преноса дивне женске душе у сложене услове дворскога, престоничкога, вештачкога живота... Читаоци, вероватно, нису заборавили роман на који мислимо — „Професорова жена”, једна од најпоетичнијих Ауербахових творевина. У овом делу он се такође први пут дотакао питања које га од тога времена све више и више привлачи, у које он тежи да продре што дубље, — а то је питање брака у свој његовој важности и потпуности, са свим његовим готово нерешивим противуречностима — и сталном тежњом за решењем и умирењем. И Ауербах је покушао да претстави ово решавање, ово умирење — најпре у најскромнијој, доњој сфери (у „Еделвајсу”), а затим на самим врховима друштвене грађевине, у највишим круговима европске културе. Читалац разуме да је реч о роману „На висини”, добро познатом и руској публици. Дубина погледа на свет, снага психолошке анализе, усавршено мајсторство језика, све сталне особине Ауербахова талента никад се нису сјајније јавиле него у овој изврсној творевини; али се не може не признати да се песничко стварање каткад удаљава на други план, испољава се у појединостима и сувише јасно иступа рад довитљивога расуђивања. Нарочито пада у очи при оцртавању тих, сличних лавиринту путева, по којим красна дворска дама и њен царски пријатељ, опијени страшћу, теже да изиђу на ону слободну висину где после покајања и патње долази победа коначнога умирења. Све је то врло паметно, танано, занимљиво

(Ирмин дневник, например, испуњен је најинтересантнијим подробностима), али се може у свему том пожелети више животнога и оне сентименталности која, као и у Дикенса, иако у другом облику, чини Ахилову пету Ауербаховога талента. Са увереношћу можемо рећи да ови недостаци готово не постоје у овом роману, а све велике добре особине ствараоца швајцарских приповедака показују се у њему са потпуношћу које још није било. Још никад Ауербах није давао себи тако широк задатак, није га узимао тако дубоко и није га израђивао са таквим савршенством.

Сад смо, не без намере, назвали Ауербаха ствараоцем швајцарских приповедака. Он сам зна да је његова главна снага у вези са отаџбином, он зна у какву њиву су урасли његови корени. Не случајно он и у роману „На висини" оцртава фигуре сличне Валпурги и целој њеној породици. Изабравши престоницу, засад северне Немачке, за место својега сталнога живљења, он није прекинуо сталне односе са својом љубазном Швапском. За њу он издаје својега „Кума" (Gevattersmann), свој „Народни календар". Истина, тамо где се, може се рећи, родила његова муза, у овим прирајнским долинама, влада још, и сваке године устаје, у својим противкултурним тежњама, она моћ против које је он управио толико стрела, и којој се спрема да нанесе нов ударац у свом последњем роману, моћ сујеверја и предрасуда. Али Бертолд Ауербах је у пуном расцвету живота и снаге, — и он неће одустати од борбе у којој види свој позив. Нека он поклони својој земљи и целом читалачком свету

још много творевина, у којим висока образованост, у вези са јасним умом и песничким талентом, заједно теже да, по могућству, реше животна питања, која нам је завештала сва протекла историја европских народа!

„Весник Европе", 1868 г.

XI. Хамлет и Дон - Кихот[1]

Говор, одржан 10 јануара 1860 године на јавном предавању у корист Друштва за потпору оскудних књижевника и научника.

Прво издање Шекспирове трагедије „Хамлет" и први део Сервантесовог „Дон-Кихота" појавили су се једне и исте године, на самом почетку XVII-ог столећа.

Та ми се случајност учинила значајна; таква близина та два поменута дела навела ме је на читав низ мисли. Молим за допуштење да поделим данас с вама те мисли, а већ унапред рачунам на вашу снисходљивост. „Ко хоће да разуме песника, тај мора ступити у његову област", — казао је Гете; — прозаик је лишен свих права на такав захтев; али он се може надати да ће његови читаоци — или слушаоци — зажелети да му праве друштво у његовом путовању, у његовим истраживањима.

Некоји између мојих погледа можда ће вас и изненадити својом необичношћу; али у том се и са-

[1] Превео Јован Максимовић.

стоји нарочито превасходство великих песничких творевина које је геније њихових твораца неумрлим животом надахнуо, — што погледи на њих, као и на живот уопште, могу да буду бесконачно разноврсни, чак и противуречни, и у исто време подједнако истинити.

Колико ли је досад коментара већ било написано на „Хамлета", а колико их се још предвиђа у будућности! До каквих ли различитих закључака није доводило изучавање тог доиста неисцрпног типа!

„Дон-Кихот", већ по самој природи свог задатка, по збиља велелепној јасности причања, баш као сунцем југа обасјаног, даје мање повода за тумачења. Али нажалост, ми Руси немамо доброг превода Дон-Кихота. Већина нас је сачувала о њему доста неодређене успомене. Под речју „Дон-Кихот" ми често подразумевамо просто једну будалчину, — реч „донкихотство" је код нас равноснажно са речју: бесмислица, — док би, међутим, под донкихотством требало да се подразумева високо начело самопожртвовања, које је само (у овом делу) са комичне стране схваћено.

Добар превод „Дон-Кихота" био би права заслуга пред публиком, и свеопшта захвалност очекује оног књижевника који нам својим дораслим преводом дâ ту јединствену творевину у свој њеној лепоти.

Но да се вратимо предмету наше беседе.

Рекао сам како се мени истовремена појава „Дон-Кихота" и „Хамлета" учинила значајном. Учинило ми се да су у та два типа оваплоћене две основне, про-

тивуположене, супротне особености човечанске природе — оба краја оне осовине око које се иста обрће. Учинило ми се да сви људи припадају, више или мање, у који било од та два типа; да скоро сваки између нас личи или на Дон-Кихота, или на Хамлета. Истина, у наше време, Хамлета се појавило далеко више но Дон-Кихота; али се ни Дон-Кихоти још нису сасвим изгубили.

Да се објаснимо.

Сви људи живе — свесно или несвесно — на основи и силом свог начела, свог идеала, тј. силом онога што они сматрају за истину, за лепоту, и за добро. Многи добијају свој идеал већ готов, у одређеним, историјски сложеним и сталоженим формама. Они живе подешавајући свој живот према том идеалу, неки пут и отступајући од њега под утицајем страсти или случајности, — но они о њему не дискутују, не сумњају. Други га, напротив, подвргавају анализи своје сопствене мисли.

Било како му драго, но ја се канда нећу много преварити, ако кажем да се за све људе тај идеал, та основа и сврха њиховог битисања налази или ван њих, или у њима самима: — другим речима, за свакога између нас стаје на прво место или своје рођено ја, или нешто друго, признато за више.

Неко ми може приметити да стварност не допушта тако оштрог разграничавања, да у једном и истом живом бићу оба та гледишта могу да се смењују, чак да се у некој мери и сливају. Но ја нисам ни мислио да тврдим немогућност измена и противуречности у човековој природи; ја сам хтео

само да укажем на таква разна држања према свом идеалу — па ћу сад да покушам да прикажем на какав су се начин, по мом схватању, та два разна држања оваплотила у типовима што сам их изабрао за предмет своје данашње беседе.

Да почнемо Дон-Кихотом.

Шта изражава собом Дон-Кихот? Погледајмо на њега не оним брзоплетим погледом који се задржава на површности и на ситницама. Ако тако на њ погледамо, тада већ нећемо видети у Дон-Кихоту само једног витеза печалног лика, обличје створено за исмевање старинских ритерских романа. Познато је да се значење тог лица раширило под сопственом руком његовог бесмртног творца, и да Дон-Кихот другог дела, љубазни сабеседник кнежева и кнегиња, мудри наставник штитоноше-губернатора, — већ није више онај Дон-Кихот какав нам се јавља у првом делу романа, нарочито на почетку, — није више онај настран и смешан особењак на кога ударци са свих страна као киша падају; и стога ћемо да покушамо да продремо до језгре, до саме суштине ствари.

Понављам: шта изражава собом Дон-Кихот? Веру, пре свега; веру у нешто вечно, непомерно, у истину, једном речи, у истину која се налази ван оделитог човека, коју он не постизава лако, која тражи да јој се служи и жртвује, — али приступачну постојанству у служењу њој, у сили самопожртвовања.

Дон-Кихот је сав прожет оданошћу идеалу, ради кога је готов да поднесе све могуће оскудице, да

жртвује живот. Сам живот свој цени он само утолико уколико је овај кадар да служи као средство за остварење идеала, за увођење истине, правде на земљи.

Рећи ће ми неко да је он тај свој идеал поцрпао својом уобразиљом из фантастичког света ритерских романа. Слажем се — и у том се састоји — комична страна Дон-Кихота; али сам идеал остаје у свој својој нетакнутој чистоти.

Живети за себе, бринути се о себи, — Дон-Кихот би сматрао за стидно. Он сав живи (ако је могућно тако се изразити) изван себе, за друге, за своју браћу, ради уништења зла, ради противдејства силама, човечанству непријатељским — волшебницима, џиновима — то јест: насилницима, притесниоцима. У њему нема ни трунке себичности, он се не стара за себе, он је сав самопожртвовање — оцените ту реч! — он верује, верује крепко и без освртања.

Отуда је он неустрашив, стрпљив, задовољава се најскромнијом храном, најбеднијим оделом: до свега тога му ништа није стало. Смеран срцем, он је духом велик и смео. Дирљива његова побожност не стешњава његову слободу. Далек од таштине, он не сумња у себе, у свој позив, чак ни у своје физичке силе; воља је његова — несаломљива воља.

Стална тежња ка једној и истој сврси даје неку једноликост његовим мислима, једностраност његовом уму; он зна — мало, али њему није ни потребно да много зна: он зна у чем се састоји ње-

гово дело: зашто живи на свету, а то је — најглавније знање.

Дон-Кихот може неком да изгледа час савршен безумник, стога што и најочевиднија опипљивост, материјалност, ишчезава пред његовим очима, таје као восак на огњу ентузиазма (он стварно у дрвеним луткама види — живе Мавре, и ритере у овновима), — час умно ограничен, стога што не зна ни лако саосећати, ни лако уживати, — али он је, као дуговечно дрво, дубоко пустио жиле у тло, те није кадар да изневери своје уверење, нити да се омишља и да прелази с једног предмета на други. Чврстоћа његовог моралног састава (обратите пажњу да је тај будалина, тај скитач-ритер — најморалнији створ на земљи) даје нарочиту снагу и величанство свим његовим мишљењима и беседама, свој његовој појави, крај свих комичних и понижавајућих положаја у које он непрестано стално пада...

Дон-Кихот је ентузиаста, служитељ идеји, и стога је њеним сунцем обасјан.

А шта претставља собом Хамлет?

Анализу пре свега и себичност, и стога безверје, неверовање. Он сав живи за самога себе, он је себичњак; али веровати у себе — то чак ни себичњак не може: веровати се може само у оно што је ван нас и над нама. Али то ј а, у које он не верује, драгоцено је Хамлету. То је полазна тачка, ка којој се он враћа непрестано, стога што у целом свету не налази ничега уза шта би свом душом могао прионути. Он је сумњало — па се вечно маје и петља са самим

собом; он је стално забављен не својом дужношћу, но својим личним стањем и положајем.

Сумњајући у све на свету, Хамлет, наравно, не штеди ни самога себе. Ум је његов и сувише развијен да би се могао задовољити оним што он у себи налази. Он је свестан о својој слабости, али свака самосвест је сила, отуд потиче његова иронија, противност ентузиазму Дон-Кихота.

Хамлет са уживањем коре самога себе, стално мотрећи на самог себе, вечно завирујући у своју унутрашњост. Он до танчина зна све своје недостатке, презире самога себе — и у исто време, можемо рећи, он живи, храни се тим презирањем.

Он не верује у себе — а ташт је и сујетан; он не зна шта хоће и зашто живи — а воли, и везан је за живот.

„О Боже, Боже! (кличе он у другој сцени првог чина), што ли си Ти, судија неба и земље, забранио грех самоубиства! . . . Како ми бедан, празан и ништаван изгледа овај живот!"

Али он ипак неће жртвовати тај дёран и празан живот; он машта о самоубиству још пре појаве сени очеве, пре те страшне поруке која коначно уништава његову и онако већ слабу вољу, али он себе неће убити. Љубав према животу исказује се већ у самим тим маштама о уништењу живота! Свима осамнаестогодишњим младићима позната су таква осећања:

То крвца management, сувишно обиље сила!

Него не будимо одвећ строги према Хамлету: он пати — и његове патње су и болније и вредовније

од патњи Дон-Кихотових. Овога бију груби чобани, злочинци што их је он ослободио; но Хамлет сам задаје себи ране; у његовим је рукама такође мач: обострано оштри мач анализе.

Дон Кихот је, то морамо признати, збиља смешан. Његова појава — тешко те није најкомичнија појава коју је икад песник насликао. Његово име је постало смешан надимак чак у устима руских сељака. О том сам се ја рођеним ушима уверио. Већ при самом помену њега, искрсава нам у уобразиљи сувоњава, неотесана, куконосата појава, обучена у смешан панцир, дигнута на жгољави скелет бедне раге, оног јадног, вечно гладног Росинанта коме човек не може да одрече неко пола смешно, пола тронуто саучешће.

Да, Дон-Кихот је смешан... Али у смеху се налази и измирујућа и искупљујућа сила — и, ако није узалуд речено: „чему се смејеш, томе ћеш и послужити", онда би се могло додати: коме си се потсмехнуо, томе си ти већ и опростио, тога си готов чак и да заволиш.

Напротив, спољашњост Хамлетова је привлачна. Његова сета, његов блед, премда не и мршав изглед (мати његова примећује о њему да је он пун, „our son is fat"), црно, сомотско одело, перо за шеширом, отмене манире, несумњива поезија његовог говора, стално осећање потпуног превасходства над другима, напоредо са заједљивом забавом самопотцењивања, — све се то свету допада, све осваја. Свакоме би ласкало да га сматрају за Хамлета, док нико не би желео да заслужи назив Дон-Кихота.

„Хамлете-Баратински”, писао је своме побратиму Пушкин; са Хамлетом никоме ни на памет не пада да се потсмева, и баш у томе и јесте његова осуда: волети га скоро је немогућно; само људи као што је био Хорацио могли су да буду одани Хамлету. О њима ћемо после говорити. Саосећа му и жали га свако, то је и разумљиво: скоро свако налази на њему неке своје рођене црте; али волети га, понављам, немогућно је, стога што ни он сам никога не воли.

Да наставимо наше упоређивање. Хамлет је син краља кога је убио рођени брат отмичар престола. Отац његов излази из гроба, из „адовог ждрела”, да заветује сина да га освети, а син се колеба, лаже сам себи, теши се тиме што коре и ружи самог себе, и најзад убија свога очува — случајно. Дубока психолошка црта, због које су се многи, чак паметни, али кратковиди људи усуђивали да осуђују Шекспира!

А Дон-Кихот, бедан човек, скоро просјак, без икаквих средстава и веза, стар, саморан, узима на себе да исправља зло и да штити и брани гоњене и вређане (потпуно туђе му) људе на свој земаљској кугли... Шта мари, ако се већ први његов покушај, да ослободи невиност од силеџије — као двострука беда сручи на главу саме те невиности... (Ту мислим на призор кад Дон Кихот спасава оног дечка од газде који га бије, а који, чим избавитељ оде, јадног дечка десет пута горе кажњава). Шта мари што, мислећи да су пред њим штетни џинови, Дон-Кихот напада на корисне ветрењаче...

Комична кринка, навлака тих обличја не треба да

одводи наше погледе од скривеног у њима смисла. Јер коме би, кад жртвује себе, падало на памет да прво мери и израчунава све последице, сву вероватност користи од свог поступка, — тај тешко да је способан за самопожртвовање. Са Хамлетом се ништа томе слично не може десити: зар он, са његовим проницавим, финим, сумњаличким умом, — зар тај да падне у такву грубу погрешку! Не, он се неће борити са ветрењачама, он не верује у џинове... но он их не би нападао баш и кад би они збиља постојали. Хамлет не би стао тврдити, као Дон-Кихот, показујући свима и свакоме берберски леген, да је то прави волшебни шлем Мамбринов. Али ја мислим, кад би баш и сама гола истина стала оваплоћена пред његовим очима, да се Хамлет ни тада не би одлучио да стоји добар да је то збиља она, истина... Јер, ко зна, можда, и истине нема, и она на свету не постоји, исто као и џинови?

Ми се смејемо Дон-Кихоту... Али ко између нас сме, по савести запитавши себе, своја прошаста, своја данашња убеђења, — ко ће се одлучити да тврди да ће он свагда и у свакој прилици уочити разлику и да је правио разлику између берберског оловног легена и волшебног златног шлема?...

И стога се мени чини да је главна ствар у искрености и у снази самог убеђења... а резултат... резултат је у рукама судбине. Једино нам она може показати да ли смо се борили са утворама, или са стварним непријатељима, и каквим смо оружјем покрили и заштитили своје главе... Наша је ствар да се наоружамо и да се боримо...

Значајно и занимљиво је држање светине, такозване људске масе, према Хамлету и Дон-Кихоту.

Полоније је претставник масе према Хамлету; Санчо-Панса — према Дон-Кихоту.

Полоније је послован, практичан, здравомислећи, премда у исто време ограничен и брбљив старац. Он је изврстан администратор, примеран отац. Сетите се само његових поука сину свом Лаерту приликом одласка овога у иностранство, — поукâ које се у мудрости могу такмичити са познатим наредбама губернатора Санчо-Панзе на острву Баратарији.

За Полонија је Хамлет не толико будала колико дете, и кад овај не би био краљевски син, он би га презирао због његове немогућности позитивног и делатног остваривања својих мисли. Позната је сцена са облаком између Хамлета и Полонија; сцена у којој Хамлет уображава да старца магарчи има за нас очевидан смисао који потврђује наше гледиште. . .

Допустићу себи да вам је овде поновимо:

Полоније. Краљица жели да говори с тобом, принче, и то одмах.

Хамлет. Видиш ли онај облак? Сасвим као ластавица.

Полоније. Права ластавица.

Хамлет. Него, канда личи на камилу.

Полоније. Па. . . леђа су збиља као у камиле.

Хамлет. Или као у кита.

Полоније. Пљунути кит.

Хамлет. Лепо. — Ја одох код мајке.

Зар није очигледно да је у тој сцени Полоније — у једно и исто време — дворанин који угађа принцу, и зрео човек који неће да се противи болесном, ћудљивом дечку? Полоније ни мрве не верује Хамлету, и право има. Са свим, својственим му ограниченим самопоуздањем он приписује Хамлетову ћудљивост његовој заљубљености у Офелију, и у том се он, наравно, вара; али он се не вара у оцени његовог карактера.

Хамлети су, збиља, маси непотребни; они њој ништа не дају, они је никуд водити не могу, јер ни сами никуд не иду. А и како ће да воде, кад не знају, постоји ли земља под ногама? Осим тога, Хамлети презиру масу. Ко ни самог себе не цени и не уважава — кога и шта може тај уважавати? А и вреди ли се и бавити око те масе? Она је тако груба и прљава! а Хамлет је — аристократа, и не само по рођењу.

Сасвим нам други призор претставља сам Санчо-Панза. Он се, напротив, смеје Дон-Кихоту, зна врло добро да је овај шашав, па ипак трипут оставља свој завичај, кућу, жену, кћер, да пође за тим шенутим човеком, иде за њим свуда, трпи све могуће непријатности, одан му је до његовог последњег часа, верује му, поноси се њиме и горко плаче клечећи крај бедне постеље где скончава његов бивши господар.

Надом на неку зараду, на личну корист — та се оданост објаснити не може. Санчо-Панза има и сувише много здравог смисла; он врло добро зна да осим батина, штитоноша скитача-витеза скоро ни-

шта друго нема да очекује. Него разлог његовој оданости треба тражити дубље; она, ако је могућно тако се изразити, има свој корен у тешко те не најбољој особини масе: у њеној способнсти срећне и часне заслепљености (на жалост! њој су и друкчије заслепљености познате); у способности несебичног ентузиазма, презирања других личних користи, што је за сиромаха човека скоро равно презирању насушног хлеба.

Велика, светско-историјска особина. Маса људи свагда свршава тим што иде, безусловно верујући, за оним личностима које је раније исмевала, које је чак проклињала и прогонила, но које, не плашећи се ни њеног гоњења, ни проклетства, не бојећи се чак ни њеног исмевања, издржљиво и непомерно греду напред, уперивши свој духовни поглед у сврху коју само они виде, траже, падају, дижу се и најзад — налазе... и с правом; јер само онај налази кога срце напред води. Les grandes pensées viennent du coeur, — рекао је Вовенарг.

А Хамлети никад ништа не находе, ништа не проналазе, нити каквог трага за собом остављају; осим трага своје сопствене личности они не остављају иза себе никакво дело. Они не воле и не верују; па шта онда могу они наћи? Чак у хемији (а да не говоримо о органској природи), да би се појавило неко треће, ново вештаство, потребан је спој двају; а Хамлети су вечно само собом заузети и забављени; они су самотни, па стога и неплодни.

Али приметиће ми ко: „А Офелија? — зар Хамлет не воли њу?"

Па да рекнемо коју и о њој, — а кад смо већ ту, тада и о Дулцинеји.

У односима наша два типа према жени има такође много значајног.

Дон-Кихот воли Дулцинеју, непостојећу женску, и готов је свој живот за њу да даде (сетите се његових речи, кад он, побеђен, бачен у прашину, каже свом победнику који је већ измахнуо на њ својим копљем: — Прободи ме, витеже, али нек не послужи моја немоћ смањењу доброг имена и славе Дулцинејине; ја ипак, и овакав, тврдим да је она најсавршенија лепотица на свету”).

Он воли идеално, чисто, у толикој мери идеално да чак и не подозрева да предмет његове страсти уопште и не постоји; у толикој мери чисто да кад се Дулцинеја јавља пред њим у обличју грубе и прљаве геакуше, он не верује сведочанству својих очију, и сматра да је то њу неки пакостан волшебник тако претворио.

Ја сам и сам у свом веку, у својим путовањима, виђао људи који су умирали за тако исто непостојећу Дулцинеју, или за нешто грубо и прљаво, у чем су они видели остварење свога идеала, и чије су претварање они тако исто приписивали утицају злих, — у мало што не рекох: волшебника, — злих случајности и личности. Ја сам их виђао, и кад нестане таквих људи на свету, нека се занавек и књига историје затвори! У њој тада неће имати шта да се чита.

Од чулности нема ни трага код Дон-Кихота; све су његове маште стидљиве и безгрешне, и тешко да

се он у тајној дубини свога срца и нада на коначно сједињење са Дулцинејом, тешко те се чак и не боји тог сједињења!

А Хамлет? Зар он воли? Зар би се и сам иронични његов творац, најдубљи зналац човечанског срца, одлучио да даде том себичњаку, том сумњалу, прожетом свим разједајућим отровом анализе — како заљубљено, одано срце? Шекспир није пао у ту противуречност, и пажљивог читаоца не би стало неког великог труда да се увери да Хамлет — човек чулан и чак потајно сластољубац — (не смеје се узалуд дворанин Розенкранц кад Хамлет пред њим каже како су му жене досадиле), да Хамлет, велим, не воли, но се само претвара, па и то нехатно, да воли. За то имамо сведочанство самог Шекспира. У првој сцени трећег чина Хамлет говори Офелији:

„Ја сам те некад волео!"

Офелија: „Принче, ви сте ме нагнали да вам верујем".

Хамлет: „А ниси требала да верујеш!... Ја те нисам волео".

И рекавши ту последњу реч, Хамлет је далеко ближи истини но што је и сам мислио. Његова осећања према Офелији, створу невином и до светости јасном, или су цинична (сетите се његових речи, његових двосмислених напомена кад он, у сцени са оном претставом на позорници, иште од ње дозволу да јој... легне у крило!), или су голе фразе (обратите пажњу на сцену између њега и Лаерта, кад он скаче у гроб Офелијин, па говори језиком до-

стојним Брамарбаса или капетана Пистоља: „Сто тисућа браће не могу се са мном у препирку упуштати! нека се на нас милион брда сурва!" и т. д.).

Сви његови односи према Офелији ипак за њ нису ништа друго но опет занимање самим собом, и у усклику његовом: „о, нимфо! сети ме се у својим светим молитвама", ја видим једино његову дубоку свесност о сопственој болној немоћи — немоћи да заволи; — које се скоро сујеверно клања „светињи чистоте".

Него доста је било говора о тамним странама Хамлетовог типа, о оним странама које нас баш стога тим већма боле и тиште што су нам ближе и разумљивије. Потрудимо се да оценимо оно што је у њему оправдано, па стога и вечно.

У њему је оваплоћено начело одрицања, оно исто начело које је други велики песник, оделивши и одвојивши га од свега чисто-човечанског, приказао у обличју Мефистофела. Хамлет, то вам је исти Мефистофел, али Мефистофел затворен у живи круг човечанске природе; отуд његово одрицање није зло, оно је уперено против зла. Хамлетово одрицање сумња у добро, али у погледу зла код њега не постоји сумња, и он с њим — са злом — ступа у жестоку борбу. У то добро, оно — то одрицање — сумња, то јест, оно подозрева и не верује у његову истинитост и искреност, и напада на њега, али не као на добро, него као на патворено, фалсификовано добро, под чијом се кринком ипак крије зло и лаж, његови исконски непријатељи. Хамлет се не цери демонски-безучесним кикотом Мефистофеловим; у самом његовом горком осмеху осе-

ћа се и сета која говори о његовим патњама, па нас стога мири с њим.

Вечно сумњање, скептицизам Хамлетов није ни индиферентизам, и у том се састоји његов значај и вредност. Добро и зло, истина и лаж, лепота и ругоба не сливају се код њега у једно случајно, немо, тупо нешто. Скептицизам Хамлетов, не верујући у данашње остварење истине, непомирљиво ратује са лажју, и већ тиме постаје једним из главних поборника оне истине у коју не може потпуно да поверује.

Али у одрицању, као у огњу, налази се разорна сила — и како да задржи ту силу у границама, како да јој укаже где управо треба она да се задржи, да застане, кад је и оно што она има да искорени, и оно што треба да поштеди, често нераскидно једно с другим сливено и свезано? Ето где нам се јавља тако често опажена трагична страна човечанског живота: за делање потребна је мисао; али мисао и воља се разјединили, и из дана у дан се све више разједињују...

> And thus the native hue of resolution
> Is sicklied o'er by the pale cast of thought ...
> (Урођено руменило воље
> Бледи и разболева се, покривајући се бледилом мисли ...)

каже нам Шекспир устима Хамлетовим... И ето, с једне стране стоје Хамлети који мисле, свесни, који често све обухватају, али који су често и некорисни и осуђени на непомичност; а с друге — полу-безумни Дон-Кихоти, који само стога и доносе корист

и покрећу људе, што они виде и знају само једну једину тачку, која често чак и не постоји у оном обличју у којем је они виде. И нехотице се рађају питања: па зар је потребно бити луд да би се могло веровати у истину? И зар ум, који је освојио самог себе, тим истим лишава себе све своје снаге?

Далеко би нас одвело чак и површно расправљање тих питања.

Ограничићу се напоменом да у тој раздвојености, у том дуализму који сам поменуо, морамо гледати основни закон свега човечанског живота. Сав овај живот није ништа друго но вечно мирење и вечна борба двају непрестано разједињених и непрестано сливајућих се начела. Кад се не бих бојао да уплашим ваше ухо философским изразима, ја бих се одлучио да кажем да су Хамлети израз основне центрипеталне силе природине, по којој све што живи сматра с е б е за центар створења, а на све остало гледа као да постоји само за њега (тако се комарац који је сео на нос Александра Македонског, са спокојном увереношћу у своје право, хранио његовом крвљу као храном која му следује; сасвим тако исто и Хамлет, мада презире себе, — што комарац међутим не чини, — стално односи све на самог себе.)

Без те центрипеталне силе (према средишту тежеће силе себичности) природа не би могла битисати, исто тако као што ни без оне друге, центрифугалне (од центра даље бежеће) силе, по чијем закону све постојеће постоји само за другог. (Ту силу, то начело оданости и жртве, осветљено, као што рекох, комичном светлошћу — „да не дражи гуске"

— то начело претстављају собом Дон-Кихоти). Те две силе, заостајања и покрета, конзерватизма и прогреса, — основне су силе свега што постоји. Оне нам објашњавају растење цвета, а оне нам дају и кључ за разумевање развића најснажнијих народâ.

Хитам да пређем од тог, можда неумесног умовања, на друге, обичније нам погледе.

Опште је признато да је између свих творевина Шекспирових ваљда најпопуларнији Хамлет. Та трагедија спада у број комада који несумњиво и сваки пут пуне позориште. При савременом стању наше публике, при њеној тежњи ка самосвести и размишљању, при њеној сумњи у саму себе и њеној младости — та појава је појмљива. Али, не говорећи о лепотама којих је препуна та, можда најзначајнија творевина најновијег духа, — немогућно је да се човек не диви генију који је, будући и сам у многом сродан своме Хамлету, одвојио га од себе слободним замахом творачке силе — и поставио његово обличје на вечно изучавање потоњим нараштајима.

Дух који је створио тај лик, дух је северног човека, дух рефлексије и анализе, дух тежак, мрачан, лишен хармоније и сјајних лепота, незаокругљен у лепе, често ситне форме, али дубок, снажан, разнолик, самосталан, руководећ. Из самих недара својих извукао је он тип Хамлета, те је тим самим показао да и у области поезије, као у другим областима народног живота, он стоји изнад свог рођеног порода, стога што га потпуно разумева.

Дух јужнога човека починуо је на творевини Дон-Кихота, дух светао, весео, наиван, пријемчив, који

не рони у дубину живота, не захвата далеко, али као огледало одразује све његове појаве. Ја не могу овде да се одупрем жељи, — не да повучем паралелу између Шекспира и Сервантеса, — него само да укажем на неке тачке разлике и сличности међу њима.

Шекспир и Сервантес, помислиће неко, — па какво ту може бити упоређење? Шекспир — тај гигант, полубог... Да; али не испада ни Сервантес пигмеј пред тим гигантом који је створио „Краља Лира", — но човек, — и то човек у пуној мери. А човек има право да чак и пред полубогом стоји на својим рођеним ногама.

Неоспорно, Шекспир силно надмаша Сервантеса — и не њега само — богатством и снагом своје уобразиље, сјајем највише поезије, дубином и великим домашајем огромног ума. Али зато опет, ви у роману Сервантеса нећете наћи ни натегнутих досетака, ни неприродних, претераних поређења, ни неукусно слатуњавих кончети; нећете наићи на његовим страницама онолику масу одрубљених глава, ископаних очију, свих тих река крви, тог гвозденог и тупог зверства, грозног наслеђа средњега века, варварства који спорије ишчезавају из северних, упорних природа. А, међутим, и Сервантес је, као и Шекспир, био савременик Вартоломејске Ноћи. И још дуго после њих спаљивани су јеретици и крв се лила; а хоће ли и престати икад да се пролива?

Средњи век се исказао у „Дон-Кихоту" као одблесак провансалске поезије, басновитом грацијом оних истих романа којима се Сервантес тако добродушно потсмевао, и којима је, међутим, и сам

он платио последњи данак својим „Персилесом и Сигисмундом”.[1] Шекспир узима своја обличја одасвуд — с неба, са земље — за њега забрана не постоји; ништа не може да избегне његов свепродирући поглед; он их истрза, ишчупава неодољивом снагом орла који као стрела јури на свој плен.

Сервантес умиљато изводи пред читаоца своје немногобројне ликове, као отац своју децу. Он узима само оно што му је блиско и присно, али зато му је то блиско — тако познато!

Све човечанско изгледа подвласно снажном велебном генију енглеског песника; Сервантес црпе своје богатство једино из своје душе, јасне, кротке, богате животним опитом, али не озлојеђеним њиме; није се узалуд Сервантес, у току седмогодишње тешке заробљености учио, као што је сам говорио, науци стрпљења. Круг њему подвластан ужи је од Шекспировог; али се у њему, као и у сваком оделитом живом створу, огледа све човечанско.

Сервантес вам неће засенути очи муњевитом речју, он вас не потреса титанском силом победоносног надахнућа; његова поезија није шекспирско, неки пут и мутно море, него је то — дубока река која мирно протиче између разноликих обала. И мало по мало занет, запљускиван са свих страна њеним прозрачним таласима, читалац се драговољно предаје истински-епској тишини и лакоћи њене матице.

Уобразиља радо изазива пред собом ликове својих вршњака-песника, који су и умрли у један

[1] Познато је да се његов ритерски роман „Персилес и Сигизмунда” јавио после првог дела „Дон-Кихота”.

и исти дан, 26 априла 1616 године. Сервантес вероватно није ништа знао о Шекспиру; но велики трагик, у тишини свог Стратфордског дома, камо се био усамио за три године пре смрти, могао је прочитати знаменити роман, који је био још тада преведен на енглески језик...

Слика достојна четкице сликара-мислиоца: Шекспир чита Дон-Кихота! Благо земљама у којима ничу такви људи, учитељи савременика и потомака! Вечно свежи ловор, којим се увенчава велики човек, спушта се и на чело његовог народа.

Завршујући своју, ни издалека потпуну студију, ја молим за дозволу да вам саопштим још неколико оделитих примедаба.

Један енглески лорд (добар судија у тој ствари) називао је једном преда мном Дон Кихота обрасцем правог џентлмена. И збиља, ако је једноставност и мирноћа понашања обележје које одликује такозваног отменог човека, онда Дон Кихот има потпуно право на то име.

Он је прави хидалго, — хидалго чак и тада кад му кнежеве враголанке-служавке све лице насапуне. Једноставност његових манира потиче из нестатка онога што бих се ја решио да назовем његовим самољубљем, а не уображеношћу. Дон Кихот није много самим собом забављен и, уважавајући себе и други свет, ни не пада му на памет да се ф о̑ р м а. А Хамлет, при свим својим господским, отменим приликама, мени изгледа, извините за француски израз: ayant des airs de parvenu — чини утисак скоројевића. Он, немиран и досадан, често груб и неотесан, позира и изиграва ролу. Но зато

му је дата способност самосвојног и згодног изражавања, сила својствена свакој личности која размишља и себе разрађује, и стога посве недоступна Дон Кихоту.

Дубина и танчина анализе код Хамлета, његова многострана образованост (не треба губити из вида да је он био студенат витенбершког универзитета) развише код њега укус скоро непогрешив. Он је изврстан критичар; његови савети глумцима су поражавајући тачни и умни; осећање лепога је скоро тако исто јако у њему као осећање дужности код Дон-Кихота.

Дон-Кихот дубоко цени све постојеће установе, религију, владаре и кнежеве, но у исти мах је слободан, и признаје слободу других. Хамлет грди краљеве и дворане, — и у суштини је насртљив и нетрпљив.

Дон-Кихот је тек нешто мало писмен; Хамлет је вероватно водио свој дневник. Дон-Кихот, при свем свом оскудном образовању, има одређен начин мишљења о државним пословима, о администрацији; Хамлет нема кад, а нема ни зашто да се тиме бави.

Много се протестовало против бесконачног батинања што га Сервантес товари на јадног Дон-Кихота. Ја сам раније напоменуо да у другом делу романа јадног ритера већ скоро и не бију. Али ћу још да додам да би се он без тих батина мање допадао деци, која тако грамжљиво читају његове пустоловне доживљаје, па и нама маторима он би се показао не у својој правој светлости, него некако хладно и надмено, што би опет противречило његовом карактеру.

Ја малочас поменух да га у другом делу већ не туку; али на самом крају тог дела, пошто је Дон-Кихота коначно савладао ритер Сјајног Месеца, преобучен у бакалавра, после његовог одрицања од ритерства, кратко време пре смрти, — чопор свиња свега га ногама изгази. Једном сам имао прилику да чујем замерке Сервантесу — зашто је он то написао, као понављајући старе, у качару бачене шале.

Али и ту је Сервантеса руководио инстинкт генија: — у самом том ружном догађају лежи дубок смисао. Гажење свињским ногама дешава се свагда у животу Дон-Кихотâ — а нарочито у последње им дане. То је последњи данак што га они морају да плате грубој случајности, равнодушном и дрском неразумевању уличног пука. . . То је шамар фарисејев. . .

После тога они могу да умру. Они су прошли кроз пламен живог огња, извојевали су себи бесмртност — и она се отвара пред њима.

Хамлет зна, кад му треба, да буде и подмукао, па чак и немилосрдан. Сетите се само погибије два дворанина што их је краљ послао у Енглеску, а које је посланство он удесио; сетите се његовога говора о Полонију, кога је он убио. Уосталом ја у том видим, као што рекох, одјек тада тек минулог средњег века. С друге стране пак, ми у честитом, искреном Дон-Кихоту морамо уочити наклоност ка полусвесној, полуневиној превари, ка ласкању самом себи — наклоност која је скоро свагда присутна у уобразиљи једног ентузијаста. Његову причу о том шта је он видео у Монтезиносовој пећини, очигледно је

он сам и измислио, али није могао да обмане лукавог геака Санчо-Панзу.

Хамлет — од најмањег неуспеха клоне духом и жали се; а Дон Кихот, издеветан од робијаша на галијама у толикој мери да не може да се макне, ни мало не сумња у успех свог предузећа. Тако је, кажу, Француз Фурије сваког дана, у току много година, одлазио на састанак са Енглезом кога је он преко новина позивао да му да милион франака ради извођења његових планова — а који му се, наравно, никад није јављао.

То је, неоспорно, веома смешно; али ево шта мени долази у главу: стари Јелини говорили су да њихови богови знају да буду и завидљиви, па су, у случају потребе, сматрали за корисно да их укроћавају добровољним жртвама (сетите се прстена што га је Поликрат бацио у море). Па што не бисмо и ми помислили да известан део смешнога неминовно мора да се уплете у поступке, у сам карактер људи позваних на велико ново дело, као данак, као жртва која ће умирити — завидљиве богове? Па ипак, без тих смешних особењака-проналазача, човечанство се не би напред кретало — па Хамлети не би имали о чем да мисле и мудрују.

Да, понављам: Дон Кихоти налазе, Хамлети разрађују. Али, запитаће ме неко, како то могу Хамлети нешто разрађивати, кад они у све на свету сумњају и ничему не верују? На то ћемо им ми одговорити да, по мудрој уредби природиној, потпуних, савршених Хамлета, исто тако као ни савршених Дон-Кихота, уопште и нема: то су само крајњи изрази двају праваца, путоказни стубови које су песни-

ци истакли на два различита пута. Њима живот тежи, никад их не достижући. Не треба заборављати да, као што је начело анализе доведено у Хамлету до трагизма, тако је и начело ентузијазма у Дон-Кихоту — до комизма, а у животу се потпуно комично и потпуно трагично ретко налази.

Хамлет много добија у нашим очима од Хорацијеве оданости према њему. То лице је прекрасно и често га сретамо у данашње време, што служи на част нашој епохи. У Хорацију гледамо тип следбеника, ученика у најбољем смислу речи. Са карактером стоичким и искреним, са пламеним срцем, са малко ограниченим умом, он осећа свој недостатак и скроман је, што ћете ретко видети код ограничених људи. Он жуди за поуком, за упутством, и стога осећа страхопоштовање према интелигентном Хамлету, и одан му је свом силом своје честите душе, не тражећи чак ни узајамност. Он му се потчињава не као принцу, него као глави.

Једна између најглавнијих заслуга Хамлетâ састоји се у том што они образују и развијају људе сличне Хорацију, — људе који, примивши од њих семена мисли, оплођују их у свом срцу, пак их после разносе по васколиком свету.

Речи којима Хамлет признаје Хорацијев значај чине част и њему самом. У њима се изражавају његови сопствени појмови о високом достојанству човековом, његове благодарне тежње, које у њему никакав скептицизам није био кадар да ослаби.

„Чуј, — каже он њему:

Од оног доба како је ово срце
Постало владарем својих избора

И научило да човека од човека разликује, —
Оно је изнад свију тебе изабрало.
Патећи се, као да ипак ниси патио:
Примао си и ударце — и дарове судбине,
Благодарећи и за једно и за друго.
Благо ли теби: разбор и страсти су се
У теби тако сложили да не служиш
Срећи као свирала, не издајеш
По њеном ћефу, какве она хоће звуке.
Дај ми јуначину кога страст
Не би робом начинила — па ћу га
Као зеницу очњег вида чувати —
Сакрићу га у најсветији тајник моје душе,
Као што сам и тебе сакрио...

Поштен скептичар свагда цени стоика. Кад се распадао старински, јелински и римски свет, — а и у свакој епохи, сличној том добу, — најбољи људи су се спасавали прибегавајући стоицизму, као јединому уточишту где се још могло очувати човечанско достојанство. Скептици, ако нису имали снаге да умру — „да се отправе у онај крај одакле се још ниједан путник није враћао”, — постајали би епикурејци. Појава разумљива, тужна и сувише нам позната.

И Хамлет, и Дон-Кихот умиру дирљиво; али како су различити последњи часови обојице! Дивне су последње речи Хамлетове. Он се умирује, стишава, наручује Хорацију да живи, даје свој предсмртни глас у корист млађаног Фортинбраса, ничим не умрљаног претставника права на наследство престола... Али поглед Хамлетов не обраћа се напред... „Остало је... ћутање”, к а ж е умирући скептик — и збиља занавек умукне.

Смрт Дон-Кихотова навејава нам на душу неисказану милину. У том тренутку сав велики значај тога лица постаје сваком јасан и разумљив. Кад му бивши његов штитоноша, желећи да га утеши, каже да ће се они ускоро опет кренути на ритерске пустоловине: „Не, — одговара му самртник, — све је то за навек прошло, и ја вас све молим за опроштај. Ја сад већ нисам Дон-Кихот, ја сам сад опет Алонзо добри, као што су ме некад звали, — Alonso el Bueno".

Та реч је збиља дивна; помињање тог надимка први и последњи пут у роману — потреса читаоца. Да, само та једна реч има још значење пред лицем смрти. Све ће проћи, све ће ишчезнути, највиши ранг, власт, свеобухватајући геније, све ће то у прах да се распе...

Све велико земаљско
Разлеће се као дим...

— али добри поступци човекови се неће као дим разлетети; они су дуговечнији и од најсјајније лепоте; „све ће да мине, рекао је апостол, једина ће љубав да остане и траје".

Ја немам више шта да додајем после тих речи. Ја ћу се сматрати за срећног ако сам упозоравањем на ова два основна правца човечанског духа, о којима сам сад пред вама говорио, изазвао у вама неке мисли, можда чак с мојима и несагласне, — ако сам, макар и приближно, испунио свој задатак и нисам заморио вашу благонаклону пажњу.

1860 г.

XII А. С. Пушкин.

Говор, одржан на јавној седници Друштва љубитеља руске књижевности, поводом открића споменика А. С. Пушкину у Москви.

Поштована господо, подизање споменика Пушкину, у чему је учествовала, чему саосећа сва образована Русија, и на откривање којега се скупило тако много наших најбољих људи, претставника земље, владе, науке, књижевности и уметности, — ово подизање претставља нам се као данак дужне љубави друштва према једном од најзаслужнијих његових чланова. Постараћемо се да у неколиким потезима одредимо смисао и значај тој љубави:

Пушкин је био први руски уметник-песник. Уметност његова, узимајући ову реч у оном широком смислу који прикључује у њену област и поезију, — уметност, као оцртавање, оличење идеала који леже у основама народнога живота и који одређују његову духовну и моралну физиономију, — чини једно од основних човекових својстава. Већ предосећана и показана у самој природи, уметност — вештина — јавља се, истина, такође као подражавање, али већ одуховљено, у најраније доба народнога постојања, као нешто битно човечје. Дивљак каменога доба, који је нацртао кременовим врхом на удешеном одломку кости медведову или лосову главу, престао је већ да буде дивљак, животиња. Али само онда кад стваралачком снагом одабраних људи народ достиже до свесно-потпуног, оригиналног израза своје уметности, своје поезије, —

он тим самим објављује своје право на сопствено место у историји, он добива свој духовни облик и свој глас, он ступа у братство са другим народима, који су га признали. Не назива се узалуд Грчка отаџбином Омира, Немачка — Гетеа, Енглеска — Шекспира. Не мислимо да одричемо важност других појава народнога живота — у области верској, државној и т. д., али ту особину, на коју смо малочас указивали, даје народу његова уметност, његова поезија. И томе се не треба чудити: народна уметност је његова жива, лична душа, његова мисао, његов језик у вишем значењу те речи. Достигнувши својега потпунога израза, она постаје својина целога човечанства, чак и више него наука, баш због тога што је она човечја душа која звучи, мисли и која не умире, јер може да надживи физичко постојање својега тела, својега народа. Шта нам је остало од Грчке? Њена душа нам је остала! Религиозне форме, а за њима научне, такође надживљују народе у којима су се оне јавиле, али по ономе што у њима има општега, вечнога; поезија, уметност — по ономе што у њима има личнога, живога.

Пушкин, понављамо, био је наш први песник уметник. У песнику, као у потпуном изразиоцу народне суштине, спајају се два основна њена начела: начело *осетљивости* и начело *самоделања*, женско и мушко начело, — усудили бисмо се да додамо. Код нас, Руса, који смо касније него други ступили у круг европских породица, оба ова начела добивају нарочиту боју; осетљивост код нас се јавља двојствено: и на сопствен живот и на живот

других западних народа са свима његовим богатствима и, каткад, горким за нас плодовима; а самоделање наше добива такође некаку нарочиту, неравномерну, бурну, други пут свакако генијалну снагу: она мора да се бори са туђом компликованошћу и са сопственим противуречностима. Сетите се, поштована господо, Петра Великога, природа којега је некако родбинска самом Пушкину. Није без ничега он гајио према њему нарочито осећање обожавања са љубављу. Ова двојствена осетљивост, о којој смо мало пре говорили, значајно се одразила у животу нашега песника: најпре рођење у старој племићској кући, затим туђинско васпитање у лицеју, утицај тадашњега друштва, прожетога са стране донетим принципима: Волтер, Бајрон и велики народни рат 1812 године, а тамо — удаљавање у дубину Русије, гњурање у народни живот, народни језик, и позната старица дадиља са њеним епским причањем. Што се пак тиче самоделања, оно се у Пушкину пробудило рано и, изгубивши брзо свој истраживачки, неодређен карактер, обрнуло се у слободно стварање. Њему није било ни осамнаест година кад је Батјушков,[1] прочитавши његову елегију „Ишчезава полетела леја облака̂", узвикнуо: „Злочинац, како је он почео да пише!" Батјушков је био у праву: тако још није нико писао у Русији. Можда је, узвикнувши „злочинац!",

[1] Костантин Николајевић Батјушов један од најистакнутијих песника прве четвртине деветнаестога века, који је припадао унеколико неокласичарима. — Прим. прев.

Батјушков нејасно предосећао да ће се неки његови стихови и конструкције назвати пушкинским, иако су се јавили пре Пушкина. „Le génie prend son bien partout où il le trouve",[1] гласи француска пословица. Независан Пушкинов геније убрзо се, ако се не узму у обзир ретка и безначајна отступања, ослободио од подражавања европским узорима и од саблазни дотеривања на народан начин певања. Такво дотеривање, као и уопште дотеривање на народност, исто тако је неумесно и бесплодно као и потчињавање туђим ауторитетима; као најбољи доказ за то служе с једне стране Пушкинове бајке, а с друге „Руслан и Људмила", најслабија од свих његових творевина. Са неумесношћу подражавања туђим ауторитетима сложиће се, наравно, сви, али ће, можда, неко рећи: ако песник у својим творевинама не буде стално имао у виду, имао циљ — рођени народ, он никад неће постати његов песник: народ, прост народ неће га читати. Али, поштована господо, кога великог песника читају они које убрајамо у прост народ? Немачки прост народ не чита Гетеа, француски — Молијера, чак енглески не чита Шекспира. Њих чита — њихова нација. Свака уметност је подизање живота у идеал: они који стоје на обичној подлози, на подлози свакидашњега живота, остају ниже од тога узраста. То је врх до којега се треба подићи. Па ипак су Гете, Молијер и Шекспир народни песници у правом значењу те речи, т. ј. национални су. Дозволићемо себи упоре-

[1] Геније се користи свим што нађе. — Прим. прев.

ђење: Бетховен, например, или Моцарт, несумњиво су национални немачки композитори, и њихова музика је поглавито немачка; међутим, ни у једној њиховој творевини нећете наћи трага не само позајмљивању од простонародне музеке, већ чак ни сличности са њом, баш зато што је ова народна, још стихијска музика прешла к њима — у њихово тело и крв, оживотворила их и потонула у њима исто онако као и сама теорија њихове уметности, — као што ишчезавају, например, граматичка правила у живом песничком стварању. У другим, још више удаљеним од те свакодневне подлоге, више у себе затвореним гранама уметности, сам назив „народна" не може се ни замислити. Постоје национални сликари: Рафаел, Рембрант; народних сликара нема. Приметићемо узгред, да истицање лозинке народности у уметности, поезији, књижевности јесте особина слабих, још незрелих племена, или оних што се налазе у ропству, у стању угњетавања. Њихова поезија треба да служи другим, наравно, важнијим циљевима — чувању самога њихова постојања. Хвала Богу, Русија се не налази у сличним приликама; она није слаба ни потчињена другом племену. Она не треба да се боји за себе и да љубоморно чува своју самосталност; свесна своје снаге, она чак воли оне који јој указују на њене недостатке.

Да пређемо на Пушкина. Питање, може ли се он назвати националним песником, у смислу Шекспира, Гетеа и др., оставићемо сад отвореним. Али нема сумње да је он створио наш песнички, наш

књижевни језик, и да ми и наши потомци треба само да идемо путем који је утро његов геније. Из наведенога могли сте се већ уверити да ми не можемо да делимо мишљење оних, наравно, савесних људи, који тврде да прави руски књижевни језик уопште не постоји; да ће нам га дати само прост народ, заједно са другим спаситељним установама. Насупрот, ми налазимо у језику који је створио Пушкин све услове животворности: руско стваралаштво и руска осетљивост складно су се ујединиле у том дивном језику, и Пушкин је сам био диван руски уметник.

Баш руски! Сама суштина, све особине његове поезије поклапају се са особинама, са суштином нашег народа. И не говорећи о мушкој лепоти, снази и јасноћи његова језика — она простодушна истина, отсутност лажи и фразâ, простота, она отвореност и поштење осећаја — све те добре особине добрих руских људи задивљују у Пушкиновим творевинама, и не само нас, његове сународнике, већ и оне од туђинаца којима је он постао приступачан. Суђења оваквих странаца бивају драгоцена: њих не поткупљује патриотски занос. „Ваша поезија”, казао нам је једном приликом Мериме, познати француски писац и обожавалац Пушкина, којега је он, без заобилажења, називао највећим песником своје епохе, умало не у присуству Виктора Ига, „ваша поезија пре свега тражи истину, а лепота се за овим јавља сама по себи; наши песници, насупрот, иду сасвим супротним правцем: они се брину пре свега о ефекту, оштроумљу, сјају, и, ако се поред

свега тога њима учини да могу да не вређају сличност истини, они ће и то, можда, узети као додатак. . ." „Код Пушкина", додао је он, „поезија се на чудан начин расцветава, као да је сама по себи никла из најтрезвеније прозе". Исти Мериме стално је примењивао према Пушкину познату изреку: „Proprie communia dicere", признајући то умење да се на свој начин кажу опште познате ствари као саму суштину поезије, оне поезије у којој се примирују идеалност и реалност. Он је такође поређивао Пушкина са старим Грцима, по равномерности форме и садржине лика и предмета, по отсутности сваких тумачења и поучних извода. Сећам се да је, прочитавши једном „Анчара", после последња четири стиха, приметио: „Ниједан најновији песник не би могао да се на овом месту уздржи од коментара." Мериме се такође усхићавао Пушкиновом способношћу да одмах ступа in medias res,[1] да хвата „вола за рогове", како говоре Французи, и показивао је на његова „Дон Жуана" као на пример таквога мајсторства.

Да, Пушкин је био средишни уметник, човек који стоји блиско самој средини рускога живота. Овој његовој особини треба приписати и ону моћну снагу оригиналног присвајања туђих облика коју нам признају и сами странци, — истина, под нешто омаловажавајућим именом „способности за асимилацију". Ова особина му је дала могућност да створи, например, монолог „Тврдице ритера", под којим би се са поносом потписао Шекспир. За чуђење је такође у песничком Пушкиновом темпераменту она

[1] У суштину ствари. — Прим. прев.

нарочита мешавина стварности и мирноће, или, да се изразимо тачније, она објективност његова таланта, у ком се субјективност његове личности показује само у унутрашњем жару и ватри.

Све је тако... Али имамо ли права да назовемо Пушкина националним песником у смислу светскога (ова се два израза поклапају често), као што називамо Шекспира, Гетеа, Омира?

Пушкин није могао све да уради. Не треба заборавити да је он сам морао да сврши два посла, која су у другим земљама одвојена целим столећем и више, а то је: да утврди језик и да створи књижевност. Поред тога, над њим је такође лебдела она тешка судбина која са таквим, готово злурадим упорством прогања наше омиљенике. Није му било ни тридесет седам година кад га је она отргла од нас. Без дубоке туге, без некаквога тајнога негодовања не могу се читати речи које је он написао у једном свом писму на неколико месеци пред смрт: „Моја се душа раширила: ја осећам да могу да стварам." Да ствара! А већ се правило то глупо тане које је требало да учини крај његовом расцветалом стварању! Можда, већ се спремало тада и оно друго тане које се одређивало за убиство другога песника, Пушкинова наследника, који је почео своје поприште познатом, пуном негодовања песмом, које му је улила погибија његова учитеља... Али се нећемо задржавати на ова два трагична догађаја, тим пре трагична што су они случајни. Из ове таме вратимо се светлости, вратимо се Пушкиновој поезији.

Овде није ни место ни време да се указује на његове засебне творевине: то ће учинити други боље од нас. Ограничићемо се примедбом да нам је Пушкин у својим творевинама оставио мноштво образаца, типова (још један несумњив доказ генијалне способности!), типова онога што се после извршило у нашој књижевности. Сетите се само сцене у крчми из „Бориса Годунова", „Летописа села Горохина" итд. А такви ликови, као Пимен, као главне личности „Капетанове кћери", зар не служе као доказ да је и прошлост живела у њему оним истим животом којим живи садашњост и предвиђена од њега будућност?

А међутим, ни Пушкин није избегао општу судбину уметника-песника̂, зачетника̂. Он је искусио хладноћу савременика према себи; наредна поколења још више су се удаљила од њега, престала су да осећају потребу у њему, да се васпитавају на њему, и само недавно опет се почело примећивати враћање његовој поезији. Пушкин је сам предосећао ову хладноћу публике. Као што је познато, он се за последње године својега живота, у најлепшим данима својега стваралаштва, готово ничим није делио са читаоцима, остављајући у ташну такве творевине као што је „Бронзани коњаник". Он донекле није могао да не осети потцењивање према публици, која је навикла да види у њему некаквога слаткопевца, славуја... А и како да га окривљујемо, кад се сетимо да чак и тако паметан и проницљив човек као Баратински,[1] позван да заједно са други-

[1] Евгеније Аврамовић Баратински (1800—1894), литерарни писац. — Прим. прев.

ма прегледа преостале после Пушкинове смрти рукописе, није се либио да ускликне у једном писму, адресованом такође паметном пријатељу, овако: „Можеш ли да замислиш шта ме највише чуди код свих тих песника? Обиље мисли! Пушкин је мислилац! Зар се могло очекивати?" Све је то предосећао Пушкин. Као доказ за то служи познат сонет („Песнику", 1-га јула 1830 г.), за који молимо од вас дозволу да га прочитамо пред вама, иако га, наравно, сваки од вас зна... Али не можемо одолети жељи да украсимо овим песничким златом наш сиромашан, прозан говор:

Песниче, не цени народну љубав!
Усхићених хвала проћи ће тренутан шум,
Чућеш суд глупака и смех хладне гомиле;
Али ти остани тврд, миран и невесео.

Ти си цар: живи сам. Слободним путем
Иди, куда ти каже слободан ум,
Усавршавајући плодове омиљених мисли,
Не тражећи награде за племенит подвиг.

Оне су у самом теби. Ти си сам свој виши суд,
Строжије од свих умеш да оцениш свој рад.
Је си ли њим задовољан, строги уметниче?

Задовољан? Онда нека га гомила грди
И пљује на олтар где твоја ватра гори,
И са дечјим несташлуком љуља твој троножац".

Пушкин ипак, у овом случају, није сасвим у праву, поглавито у односу према наредним поколењима. Није била ствар у „суђењу глупака" и у „смеху хладне гомиле"; узроци хлађења публике лежали су дубље. Они су доста познати. Треба само да их освежимо

у нашем памћењу. Они су лежали у самој судбини, у историјском развоју друштва, у условима у којима се рађао нов живот, који је из књижевне епохе прешао у политичку. Јавиле су се неочекиване и, при свој неочекиваности, законите тежње, нечувене и несаломљиве потребности; јавила су се питања на која се морало дати одговора... Тада није било до поезије, до уметности. Усхићавати се једнако „Мртвим душама" и „Бронзаним коњаником" или „Египатским ноћима" могли су само страсни књижевници, поред којих су протекли јаки, иако мутни таласи тога новога живота. Пушкинов поглед на свет показао се узак, његово искрено саосећање нашој, каткад званичној, слави — застарело, његово класично осећање мере и склада — хладан анахронизам. Из белога мермернога храма, где је песник био жрец, где је, истина, горела ватра... али на олтару — сагоревао је... само тамјан, — људи су пошли на шумне тргове, где је потребна баш метла... и метла се нашла. Песник - одјек, по Пушкинову изразу, песник средишни, који сам к себи тежи, позитиван, као живот у миру, — смењен је од песника-весника, центрипенталнога, који тежи за другим, негативним, као живот у покрету. Најглавнији првобитни Пушкинов тумач, Белински — смењен је од других судија, који су мало ценили поезију. Изговорили смо име Белинскога — и, мада ничија похвала не треба данас да се чује заједно са похвалом Пушкину, — ви ћете ипак, вероватно, дозволити нам да саосећајном речју одамо пошту успомени на овога необичнога човека, кад дознате да му је судбина од-

редила да умре баш 26 маја, у дан рођења песника у коме је он видео више испољавање рускога генија!

Враћамо се развоју наше мисли. Одмах после прекинутога Љермонтовљева гласа, кад је Гогољ постао већ властодржац људских мисли, прозвучао је глас песника „одмазде и туге", а за њом су пошли и други — и повели су са собом младо поколење. Уметност која је изборила за Пушкинове творевине право грађанства, несумњивост својега постојања, језик који је створен тим творевинама, почела је да служи другим начелима, који су исто тако неопходни у друштвеном уређењу. Многи су видели и досад виде у тој промени просто опадање, назадак; али се усуђујемо да приметимо да пада, руши се само мртво, неорганско. Све што је живо, органски се мења — растењем. А Русија расте, не пада. Да је слично растење, као и сваки раст, неизбежно скопчано са болестима, мучним кризама, са најгорим, на први поглед безизлазним противуречностима, не треба, чини ми се, ни доказивати; том нас учи не само општа историја, већ и историја сваке засебне личности. Сама наука нам говори о неопходним болестима. Али збуњивати се тим, оплакивати пређашњи, ипак само релативни мир, старати се да се вратимо к њему и да вратимо к њему друге, макар силом, — могу само преживели или кратковиди људи. У епохама народнога живота, које носе назив прелазних, дужност је човека који мисли, правога грађанина своје отаџбине, да иде напред, не обзирући се на тешкоће и често на прљавштину пута, али да иде не гу-

бећи из вида ни за трен ока оне основне идеале на којима је саграђен сав друштвени начин живота, чији је он жив члан. И пре десет и петнаест година — свечаност која је довела све нас овамо била би поздрављена као чин правичности, као данак друштвене захвалности; али, можда, не би било овога осећања једнодушности које прожима сад све нас, без разлике звања, занимања и година. Већ смо указали на радостан факат да се омладина враћа к читању и изучавању Пушкинових творевина; али не треба да заборавимо да је узастопних поколења прошло пред нашим очима — поколења за које Пушкиново име није било ништа друго до само име у броју других осуђених на заборав имена. Нећемо, свакако, да сувише оптужујемо ова поколења; старали смо се да укратко оцртамо због чега је овај заборав био неизбежан. Али не можемо да се не радујемо том враћању ка поезији. Радујемо се поглавито због тога што се наши младићи враћају к њој не као људи који су се кајали, који, разочарани у својим надама, заморени сопственим грешкама, траже пристаништа и умирења у ономе чему су они окренули леђа. Ми пре видимо у том враћању знак бар некојега задовољења; видимо доказ да бар неки од тих циљева ради којих се сматрало да је не само дозвољено, већ и обавезно да се приноси на жртву све што није у вези с делом, да се сажме сав живот у једно корито, — да се ови неки циљеви признају постигнути, да будућност обећава постизање других, и ништа више неће сметати поезији, чији главни претставник је Пушкин, да зауме своје законито место у сред других

законитих појава друштвенога живота. Било је време кад је лепа књижевност служила готово као једини изразилац тога живота; за овим је наступило време кад је она сасвим сишла са позорнице. . . Пређашња област је била сувише широка; друга се сузила до ништавила; нашавши своје природне границе, поезија ће се утврдити за увек. Под утицајем старога, али не застарелога учитеља, — ми тврдо у то верујемо, — закони уметности, стваралачки начини добиће опет своју снагу, и — ко зна? — можда ће се јавити нов, још непознат геније, који ће да надмаши својега учитеља — и заслужиће потпуно назив национално-светскога песника, које се не решавамо да дамо Пушкину, иако се не усуђујемо ни да му га одузмемо.

Ма како било, Пушкинове заслуге пред Русијом су огромне и заслужују народно признање. Он је дао потпуну разраду нашему језику, који се сад, по свом богатству, снази, логици и лепоти облика, признаје чак од страних филолога једва ли не као први после старо-грчкога језика; он је одјекнуо типичним обрасцима, бесмртним звуцима на сва питања и позиве рускога живота. Он је, најзад, први побô моћном руком заставу поезије дубоко у руску земљу, и, ако је прашина битке, која се почела после њега, замрачила привремено ову светлу заставу, сад, кад је ова прашина почела да опада, поново је засијао на висини од њега пободени победнички стег.

Сијај, као он, племенити бронзани личе, подигнут у самом срцу старе престонице, и јави наредним поколењима о нашему праву да се зовемо велики народ, јер се у средини тога народа родио, поред других ве-

љикана, и такав човек! И као што је о Шекспиру речено да сваки који се поново научио писму неизоставно постаје његов нов читалац, тако се ми надамо да ће сваки наш потомак који са љубављу застане пред вајарским Пушкиновим ликом и који разуме значај те љубави, тим самим доказати да је он, слично Пушкину, постао више Рус и више образован и више слободан човек! Нека вас ова последња реч не зачуди, поштована господо! У поезији је сила која ослобођава, у њој је сила која уздиже. Зато се надамо да ће у недалекој будућности чак и синовима нашега простога народа, који сад не чита нашега песника, бити разумљиво шта значи то име: Пушкин! и да ће они свесно да понове оно што смо недавно чули из уста која несвесно шапћу: „Ово је споменик — учитељу!"

Јуни, 1880 г.

XIII Предговор новим Пушкиновим писмима жени.

Једва ли ко може да посумња у необичну интересантност ових нових Пушкинових писама. Не говорећи већ о томе да сваки редак највећега руског песника треба да је скупоцен за све његове сународнике, не говорећи о томе да у овим писмима, као и у оним што су се пре ових појавила, избија као струја светли и одважни Пушкинов ум, зачуђава отвореност и тачност његових погледа, једрина и нека нехотична лепота израза; али због нарочитих прилика у којима су ова писма писана, она бацају јарку светлост на сам Пушкинов карактер и дају кључ за разумевање многих догађаја који су следили у њего-

вом животу, чак и онога тужнога и болнога којим се, као што је познато, овај живот завршио.

Писана са потпуном отвореношћу породичних односа, без поправака, напомена и скривања, она нам тим јасније оцртавају песников морални лик.

Иако је добио француско васпитање, Пушкин је био не само најталентованији, већ и највећи Рус своjега времена; и већ са тога гледишта његова писма заслужују пажњу свакога образованога Руса; за историчара књижевности — она су право богатство: обичаји, сам начин живота извесне епохе, одразили су се у њима кратким, али јарким потезима.

Дозволићу себи да додам од својега имена, да сматрам свој избор од стране Пушкинове кћери за издавача ових писама као један од најпочаснијих факата моје књижевне каријере; не могу у довољној мери да оценим поверење које ми је она указала преневши на мене одговорност за неопходна скраћивања и избацивања.

Можда сам унеколико заслужио ово поверење својим дубоким поштовањем успомене на њенога родитеља, за чијег се ученика сматрам, од „младих ноката", и сматра се и сад... „Vestigia semper adoro"...

Уосталом, брижљив преглед писама убедио ме је да се могло ограничити на најнеопходнија и немногобројна изостављања; већином ова изостављања долазе због излишне „енергије" реченице: Пушкин, као прави Рус, а уз то у писмима која су имала строго приватан карактер, није волео да се устеже.

А не треба заборављати да је од времена писања ових писама прошло готово пола века и да, према том, кад се тиче тумачења такве личности какав

је био Пушкин, историја ступа у своја права, и давнина покрива својим уваженим покровом оно што се могло за оно време показати као сувише интимно, сувише блиско појединим приватним лицима којих су се писма тицала.

Сама песникова кћи, решивши да саопшти отаџбинској публици преписку својега родитеља која је адресована његовој жени, њеној мајци, освештала је, тако рећи, наше право да пренесемо цело питање у више узвишену и незаинтересовану, управо документарну сферу.

Остаје нам само да се искрено захвалимо графици Н. А. Меренберг на овом поступку, на који се она, наравно, решила не без некојега колебања, и да изразимо наду да ће исто осећање захвалности осетити и доказати јој наша јавност.

Париз. Новембар, 1877.

XIV Говор за трпезом,

Одржан у Петрограду за ручком професора̂ и књижевника̂, 13-га марта 1879 г.[1]

Поштована господо, као одговор на све што сам чуо, на све те топле поздраве, ја бих требао да поновим само оно што сам казао пре недељу дана у Москви учесницима на ручку сличном овом данашњем: нема могућности да се изрази захвалност, јер — где се могу наћи тако јаки изрази? Такви часови се не заборављају до краја живота; у њима је ви-

[1] Потанкости о овоме ручку у част Тургењева и са̂м текст говора за трпезом штампане су у „Веснику Европе"", 1879, април, стр. 21 и наредне.

ша награда за писца, за свакога јавнога радника. Али овде, у Петрограду, у присуству многих мојих другова и пријатеља, тих људи „четрдесетих година”, о којима су тако много стали да говоре у последње време, и зближење са којима је толико примећено у редовима савремене младежи, чини догађај, — догађај значајан, — у присуству свих вас, поштована господо, хтео бих да поделим са вама ову доиста радосну мисао. Ма шта ви говорили о прекиду који се тобоже десио у постепеном развитку нашега друштвенога живота, о расцепу између поколења, од којих млађе не памти и не признаје старијега, а старије не разуме и такође не признаје млађега, — и ма шта говорили, већином непозване, судије — постоји ипак област на којој се ова поколења, бар у већини, пријатељски слажу; постоје речи, постоје мисли, које су им једнако миле; постоји тежња, постоје наде, које су им заједничке; постоји, најзад, идеал, не далек и не нејасан, већ одређен, остварљив и, можда, близак, у који они подједнако верују. Још недавно, врло недавно, није то могло да се каже; али сад је ово истина, ово је факат, видљив за свакога непредубеђенога човека, — и садашњи ручак један је од тих факата.

Мени не треба да упорније указујем на овај идеал; он је разумљив и у књижевности, и у науци, и у друштвеном животу. Онај што у овом тренутку говори пред вама, написао је пре шеснаест година роман „Оцеви и деца”. У то време он је могао само да покаже на несагласност која је владала тада између поколења; тада још није било попришта на коме су се она могла састати. То поприште сад по-

стоји, ако још не у стварности, оно у могућности; оно је јасно за мислиочеве очи. Узалуд ће нам указивати на нека преступна одушевљења. Појаве су ове дубоко тужне; али видети у њима израз убеђења, својствених већини наше омладине, било би неправично, претерано и толико исто преступно... Управне снаге које владају и треба да управљају судбином наше отаџбине могу још брже и тачније него ми сами да оцене сав значај и сав смисао садашњега, казаћу отворено, историјскога тренутка. Од њих, од ових снага зависи да се сви синови наше велике породице споје у једно радно, једнодушно служење Русији, — оној Русији какву ју је створила историја, створила прошлост, којој треба правилно и мирно да се примакне будућност. Зато дозволите мени, човеку прошлости, човеку четрдесетих година, човеку старом, да подигнем здравицу за младост, за будућност, за срећан и здрав развитак њене судбине, и да се остваре, најзад, речи нашега великога песника, да наступи могућност да сваки од нас може да ускликне у дубини душе:

Надајући се слави и добру,
Гледамо напред без бојазни!

1879 год.

Некролози, писма

— Превео Д-р Димитрије Ђуровић —

I. Две речи о Грановском.[1]

Писано уредницима „Савременика".

Auch die Toten sollen leben.[1]
Шилер.

Јуче је била сахрана Грановскога. Нећу да говорим о томе како ме је јако потресла његова смрт. Смрт ова спада у друштвене губитке, и одјекнуће горким неспоразумом и болом у многим срцима по целој Русији. Сахрана његова била је нешто дирљиво и дубоко значајно; она ће остати као догађај у успомени свакога њенога учесника. Никад нећу заборавити оне редове људи, онај ковчег који се тихо љуљао на раменима студената, она гологлава и млада лица, оплемењена изразом поштене и искрене туге, онога нехотичнога оклевања многих људи између разбацаних гробова, чак и тада кад је већ све било свршено и последња прегршт земље пала на прах омиљенога учитеља. . . Једна иста осећања испуњавала су свакога, испољавала су се на свим устима и у свим погледима; сви су хтели да их што више за-

[1] Тимотије Николајевић Грановски (1813—1855), чувени професор московскога универзитета и један од вођа руске друштвене мисли четрдесетих година XIX века. — Пр. прев.

[2] И мртви треба да живе. — Прим. прев.

рже у себи, и страшно је било разилазити се... Свако заједничко осећање, чак и тужно, везујући људе, уздиже их. Сваки од оних што су дошли на гробље, ма каквом правцу он припадао, сувише је добро знао шта је изгубио у Грановском руски живот и руска наука. За душе младића, још не искушене и не заморене „спљоштеном безначајношћу" животних зађевица, таква осећања нарочито су благотворна; под њиховим надахнућем њихово срце куца јаче и семена будућих добрих дела и витешких поступака сазревају у њему... Нека дâ Бог да ми научимо бар ту корист да извлачимо од наших губитака!

Вероватно, о Грановском ће се писати много; дужност је његових ученика и његових колега да растумаче његов значај, да разјасне узроке општега саосећања према њему, да оцене његов утицај. Саопштићу вам неколико мојих успомена о њему. Упознао сам се са њиме 1835 г. у Петрограду, у университету, где смо оба били студенти, ма да је он био по годинама старији од мене и у време мојега ступања био на последњем курсу. Он се није бавио искључиво историјом; он је тада чак писао песме (ко их није писао у младости?); и ја нејасно памтим одломак из драме „Фауст", који ми је он прочитао једне сумрачне зимске вечери, у великој и празној својој соби, за колебљивим сточићем, на ком је, место свакога чашћавања, стајала боца са водом и тегла са слатким.

У том одломку Фауст је био претстављен (по речима једне старинске немачке легенде) високо подигнут у ваздух, у стакленом сандуку, заједно са Мефистофелом; бацајући поглед на широко распро-

стрту земљу, на реке, шуме, поља, људске станове, Фауст је, замишљен, пун тужнога погледа, говорио монолог, који ми се тада учинио диван... Мефистофел је ћутао; ја, уосталом, и сад не могу да себи претставим какве би речи ставио Грановски у уста ђаволу... Иронија, поглавито заједљива и жестока иронија, није била својствена његовој светлој души. Сећам се још другога вечера и другога читања: заједно смо халапљиво прелиставали тек што оштампан зборник песама једнога песника, чије име је, ако је сад заборављено, тада било чувено по целој Русији. Са каквим усхићењем је Грановски поздрављао нове наде руске поезије, како се испуњавао сав племенитом радошћу саосећања!

Уосталом, у Петрограду сам га виђао ретко; али сваки састанак са њим оставио је на мени дубок утисак.

Туђ педантизму, испуњен добродушношћу која очарава, он је још тада уливао оно нехотично поштовање према себи које су тако многи касније искусили. Од њега је одисало нечим узвишено чистим; дата му је била способност (ретка и благотворна особина) да буди дивна осећања у души другога не vбеђењима, не закључцима, већ сопственом душевном лепотом: он је био идеалиста у најлепшем смислу ове речи, — идеалиста не у самоћи. Он је тачно имао право да каже: „ништа човечије није ми туђе”, и зато се и од њега није отуђивало ништа што је човечје.

Након неколико година после овога срео сам се са њим у Берлину. Ја се тада готово нисам видео са њим, и нисмо се састајали... Говорећи истину, ја

тада нисам био достојан да се са њим састанем. Уз то, он се у то време спријатељио са Н. В. Станкјевићем, човеком о коме се не може мало говорити, а много — сад није за то ни место ни време. Станкјевић је имао највећи утицај на Грановскога, и део његова духа прешао је на њега.

Упознао сам се са Грановским потпуно у Москви; али други су га много чешће виђали него ја, и могу да нам саопште више података о његовом московском животу, о његовом университетском делању.

Ограничићу се на две речи. Сви се једнодушно слажу у том да је Грановски био изврстан професор, да је, не узимајући у обзир његов, унеколико лаган говор, владао тајном праве слаткоречивости; али, свакако, други, судећи о њему по његовим литерарним радовима, знајући такође да на назив специјалисте, научника у строгом смислу речи, он није имао претензија, — чуде се неразумљивој тајни, снази и ширини његова утицаја на људе.

Одгонетање ове тајне врло је просто: сва се она састоји у самој личности Грановскога.

У складним природама, каква је била његова, недостаци су неопходни; кад би личност Грановскога била више оригинална, оштрије изражена, — млади његови ученици не би се обраћали к њему са таквим поверењем. Грановски је био приступачан у свако време; није никад одгурнуо од себе никога. Прожет сав научном мишљу, посветивши се потпуно просвећивању и образовању других, он је сматрао самога себе као друштвену својину; као својину свакога ко је хтео да се образује и просвети. . . Њему је сваки прилазио слободно, као извору покрај пута, и црпео

је животворну течност изучавања; што је сам предавач мање додавао у ову течност својега, тим је она била чистија. — Своје, оригинално у његовој поуци било је баш то племенито самоодрицање, та отсутност личнога захтева и мудровања. Он је предавао науку, коју је дубоко поштовао и у коју је поштено веровао, како ју је сам примао, не кварећи је, не старајући се да је савије, ако не у систем, оно у дугу. Овом савесношћу у предавању науке објашњава се необична лепота његова говора; тако светлост, пролазећи кроз провидљив кристал, не мењајући своју суштину, игра се живим бојама.

Људи уопште утолико имају значаја и утицаја уколико су потребни; а људи слични Грановском, сад су нам крајње потребни. Још је далеко време кад ће нама бити потребни специјалисти, научници; нама су сад потребни некористољубиви и несаломљиви службеници науке, који ће тврдом руком држати и високо подизати њену светлост, који ће, говорећи нам о доброти и моралу, о човечјем достојанству и части, потврдили истину својих речи сопственим животом... Такав је био Грановски, и због тога се и проливају сузе за њим, и због тога је он, човек без породице, био окружен таквом љубављу и у животу и за време смрти... Њега сад не може нико да замени, али ће он сâм да делује за гробом, — делање његово ће бити дуго и благотворно. Није он узалуд живео — неће он умрети. У целом његовом делању није било ничега таквога што он не би могао гласно и јасно да призна пред свима; он је дању сејао своја семена, при светлости сунца, и кад

она порасту и донесу своје плодове, у њима неће бити ничега горкога...

Веће од те похвале и те награде нема за човека.

Москва. Субота, 8 октобра 1855 г.

II. Николај Ивановић Тургењев[1]

29-ог октобра ове, 1871 године, преминуо је у својој вили Вербуа (Vert-Bois — или „Зелена Шумица", као што ју је покојник звао), крај Буживала, у околини Париза, један од најзначајнијих и, додаћу слободно, као одговарајући пред нелицемерним судом потомства, један између најблагороднијих руских људи, Николај Ивановић Тургењев.

Нисам намеран да улазим сад у подробну оцену покојника, као политичког делатника, научника и публицисте: дивни чланци А. Пипина, у којима се он тако често позива на сведочанство Николаја Ивановића и цитира га, наново су обратили у последње време пажњу мисаоног дела публике на тог изгнаника нарочите врсте, који је, провевши скоро пола столећа удаљен од завичаја, живео, може се рећи, само Русијом и за Русију.

Наравно, ниједан будући руски историк, кад му дође на ред да излаже поступне фазе нашег друштвеног развића у XIX-ом столећу, неће ћутке прећи Н. И. Тургењева. Он ће указати на њега као на једног од најтипичнијих претставника оне значајне епохе којој је дато име Александровске, и у току које су биле засађени или изазвати зачетци

[1] Превео Јован Максимовић.

реформама које су биле изведене за време другог Александра.

Ја ћу се овде ограничити на саопштење неких биографских, библиографских података и мени могућну реконструкцију личнога карактера и обличја човека за кога ме је осећање дубоког срдачног штовања везивало много више него везе нашег далеког сродства.

Николај Ивановић се родио 11 октобра 1789 године, од оца Ивана Петровића Тургењева и Екатерине Александровне, рођене Качалове. Родио се у Симбирску, где је и провео прво своје детињство, али се школовао у Москви, на Маросејци, у дому који је припадао његовој породици (сада је тај дом сопственост гг. Боткиних).

Он је имао три старија брата: Ивана, који је умро у детињству, Андреју, преминулог 1803 год., Александра, умрлог 1845, и једног млађег, Сергија, који је умро 1827 године. Отац им, Иван Петровић, није много преживео свог љубимца Андреју, пријатеља Жуковског; мати им је умрла много доцније.

Значај целе те породице Тургењевих довољно је познат: она је не једанпут била предмет књижевних и критичких истраживања. Може се без претеривања рећи да су они спадали у број наших најбољих људи, и да су били у присним односима са другим најбољим људима оног времена. Њихова је делатност оставила приметан и не некористан, славан траг.

Николај Ивановић, по примеру брата свог Александра, који је студирао у Гетингенском универзитету, такође је, 1810 и 1811 године, слушао на истом универзитету предавања тадашњих чувених

професора — Шлецера, Хеерена, Гедеа и других. Он се бавио већином политичком економијом, финансијским и камералним наукама.

Поcетивши 1811 године Париз, где је видео Наполеона на врхунцу његове славе, али већ предосећао његов пад, — дванаесту годину провео је у Русији, а тринаесте био је, као што је познато, прикомандован знаменитом Штајну, чију је успомену он до старости као светињу штовао. Сам пак Штајн гајио је осећање пријатељства према младом свом помоћнику; име Николаја Тургењева, по његовим речима, било је „истоветно са именом поштења и части".

Николај Ивановић пратио је, у својству владиног комесара, нашу армију у походу од 1814 и 15 године, а почетком 16 вратио се у Русију, крај свег одвраћања од стране Штајна, који је желео да га код себе задржи.

Ускоро затим он издаје свој „Оглед пореске теорије". У том спису, који му је одмах прибавио углед и славу, он се, говорећи његовим сопственим речима, користио сваком постојећом могућношћу да, са државне и финансиске тачке гледишта, нападне на крепосно (спахијско, чипчијско) право или, боље, не-право, — на тог непријатеља са којим се он борио целог свога века — борио се дуже од свих и, можда, раније од свих савременика.

Постављен за цивилног секретара у Државном Савету, Николај Ивановић је 1819 г. доставио цару Александру, преко графа Милорадовића, мемоар, са натписом: „Нешто о крепосном (робовском) стању у Русији."

Мисао проведена у том мемоару састојала се у том да сељачком ропству може учинити крај само апсолутизам, да овај једини може избавити Русију од таквог чуда и срамоте. Мисао је та поразила цара, те он рече графу да ће узети најбоље идеје из тога мемоара, чија племенита искреност није прибегавала никаквим адвокатским досеткама и скретањима с правога пута, и да ће он (цар) неизоставно учинити нешто за сељаке.

Историји су познати узроци зашто је то обећање остало неиспуњено... Ми се овде нећемо у њих упуштати. Н. И. Тургењев био је на дужности приватног секретара до 1824 године. Пошто је отпутовао из Русије, ради поправке свог здравља, априла месеца исте године, он ју је угледао тек 1857 године — већ као старац. Познати су и узроци који су начинили од човека коме као да је све обећавало сјајну каријеру, кога је очекивао министарски портфељ, о коме се и сам цар Александар не једанпут изражавао да му он једини може заменити Сперанског — који су, велим, начинили од овога човека — државног злочинца, осуђеног на смрт.

Позната је и упорност са којом је Н. Тургењев, обарајући разлоге у извештају истражне комисије, доказивао да ни најмање није крив у делу од 14-ог децембра. Његов непристанак да се врати из иностранства и да изађе пред суд решио је његову судбину, мада у нашим законима, у то доба, за нејављање на позив није постојала одређена казна. Несрећа Н. Тургењева била је велика, силан је био удар који се сручио на њега; али он се и у самој несрећи својој могао тешити тиме што је Штајн,

другар и наставник његове младости, одлучно и стално одрицао да призна оправданост његове осуде... Исто је тако мислио и тако се изражавао и Хумболт. Са мишљењем Штајна и Хумболта су се, доцније, сложили били чак и неки који су — осудили били Н. Тургењева!

Истинитост тих последњих речи могу да потврде, осим књиге „La Russie et les Russes", писма Александра Тургењева брату Николају, која је покојник скупио и овај мах се завршује њихово штампање у Лајпцигу (упозоравам читаоце, међу осталим, на она писма где А. И. Тургењев наводи речи кнеза Козловског). Породица Н. И. Тургењева сматра за своју дужност да оствари његову намеру, те ће се та писма ускоро и појавити на свет. Коректурни примерак тих писама налазио се у мојим рукама, и ја могу да будем сведок колико су та писма занимљива и важна за изучавање епохе која је настала после 1825 године. Писма нам та приказују у веома привлачној светлости самог А. И Тургењева, човека, у колико ја могу да судим, кога наш нараштај није сасвим тачно оценио.

Николај Тургењев, изгубивши у иностранству нежно вољеног брата Сергија (дубока међусобна оданост свих чланова породице Тургењевих њихова је нарочита породична црта), удаљио се у први мах у Енглеску, затим у Швајцарску, где се упознао са будућом својом женом, Кларом, ћерком једног Сардинца, маркиза Виарис, храброг официра Наполеонових армија, коме су другари на бојишту код Пруског Ајлау-а једногласно досудили титулу барона империје, којом је била одликована њихова дивизија.

Н. Тургењев се венчао са девојком Виарис у Женеви, 1833 године, и изродио с њоме два сина и кћер. 1857 године он је први пут, 1859 г. други пут посетио Русију — а 1864 угледао ју је наново са осећањем библијског Симеона који је клицао: „Сад ме отпусти!..." Мрско ропство је најзад уништено! Владар му је вратио његов пређашњи чин и племићки ранг. Али што је срце старчево било преиспуњено осећањем благодарне љубави према владару, онда је то, наравно, било не толико за ту милост која је у очима Тургењева била само један акт правосуђа, колико што су све његове заветне наде и маште биле најзад у дело приведене.

Уосталом, ево његових сопствених речи:[1]

„Кад сам ја био тако одан Александру Првом већ и за саму његову жељу да ослободи робове сељаке, онда каква су морала бити моја осећања према ономе који је и извео то ослобођење, и извео га на тако мудар начин? Ниједан између ослобођених не осећа у души више љубави и оданости према ослободиоцу, него што осећам ја кад видим да је најзад оборено оно зло које ме је целог мог века тиштало и мучило!"

1871 године Н. Тургењев је преминуо тихо, скоро изненада, без претходног боловања. На два дана пред тим он је још, крај све своје 82 године, изјахао био на коњу у шетњу.

Н. И. Тургењев је неуморно, са свим младићским жаром, са свом мушком истрајношћу, пратио све и добро и зло, радосно и жалосно што се у Русији

[1] „Шта да желимо Русији?" Предговор, стр. XXVI—VII.

збивало. Живим изразом и штампаном речју, одазивао се он на сва наша животна питања. Ово је по могућности потпун списак књига и брошура што их је он издао:

Оглед пореске теорије, 1818.
La Russie et les Russes (3 дела). 1847.
La Russie en présence de la crise européenne, 1848.[1]
Време је! 1858.
О снази и дејству рескрипата од 20-ог новембра 1859.
Питање ослобођења и питање управљања над сељацима, 1859.
О сељачком суду и о судској полицији у Русији, 1860.
Un dernier mot sur l'emancipation des serfs, 1860.
О новом устројству сељака, 1861.
Поглед на прилике у Русији, 1862.
О разним народностима становништва у руској држави, 1866.
Одговори: Е. Ковалевском, и на чланак у „Инвалиду", 1867.
Шта треба желети Русији? 1868.
О моралном односу Русије према Европи, 1869.

Осим тога је у „Колоколу" било објављено писмо Н. Тургењева А. И. Херцену.

Он је био и један између оснивача у Паризу удружења под именом: Свеопшти Хришћански Савез. (Alliance chrétienne universelle). Николај Ива-

[1] А не 1869 године, као што је речено у некролошком чланку, објаљеном у „Голос"-у. У тој брошури се налази значајно претсказивање Кримског рата.

новић, као и сва његова породица, био је прожет дубоко-религиозним осећањем, наравно, не искључиво фанатичким, него слободним и широким.

*

Да кажемо сад неколико речи и о њему самом, о његовом карактеру. Постоји изврстан енглески израз: „a single minded man, singleness of mind", — које да не може боље бити обележава праву суштину Н. И. Тургењева. У устима Енглеза ти изрази звуче, имају смисао нарочите похвале: они њима означавају не само једину неизмењивост, сталност убеђења, него и истинитост и искреност њихову. Сам Н. Тургењев говори о себи — и с пуним правом: „Ја сам остао веран својим убеђењима. Моја мишљења се никада нису мењала". Постоји француска изрека:

„L'homme absurde est celui qui ne change jamais"...

но Н. Тургењев се није бојао да буде тај „homme absurde." Уосталом, не треба мислити да би он остајао глув и слеп пред истином. Не отступајући ни корака од својих начела, он је готов био да допусти разлику у начинима њиховог извођења. Он је и сувише био савестан, у њега је било одвећ мало личне себичности и уображености да не би признавао предност туђег начина према оном што га је он сам смислио, кад би му та предност била доказана.

То се десило са њим, например, у питању сељачког откупа.

Не знајући још на који ће начин влада тај проблем решити, он је предлагао да се сељацима бес-

платно уступи једна трећина целокупног руског земљишта, и на тој основи извршио је, 1859 године, и сам, на свом наслеђеном имању, добровољну деобу са сељацима. Сељаци су били задовољни — али то, међутим, није посметало Николају Ивановићу да доцније призна да је систем што га је влада увела — много бољи од његовог.

Та непромењивост и целина уверења била је, наравно, узрок неке, ако не искључивости, а оно једностраности Николаја Ивановића... Него, сви су скоро стварни, делатни умови — једнострани.

Лепа књижевност и уметност њега су слабо интересовали: он је био човек у првом реду политички, државнички, у великом степену обдарен осећањем равнотеже и мере. Граф Каподистрија, добар судија, говорио је о њему да би он био изврстан државник, чак и у Енглеској. Заједно с чврстоћом и неизмењивошћу убеђења, у души Николаја Ивановића живела је и несаломљива љубав према правосуђу, према правичности, разумној слободи — а таква иста и мржња према сваком насиљу и насилном, неправичном суду.

Човек меког и нежног срца, он је презирао слабост, кукавичлук, страх од одговорности. Грубост, непоштовање човечанске личности, немилосрдност страшно су га револтирали. „Je haïs cruellemnt la cruauté" — могао је он казати заједно са Монтењем. Саосећање и сажаљење према свакој несрећи били су такође црта његовог карактера која се истицала, — и то не беше само пасивно сажаљење, него и делатно, скоро ватрено и жестоко. Ваљда није било човека који би давао радије, дарежљивије и — брже.

Он је збиља, у најтачнијем смислу речи, приносио жртве са радошћу, скоро са благодарношћу према ономе који му је давао прилику да чини те жртве. На све што је велико и узвишено одазивало се његово великодушно срце са оном силом осећања, са оним полетом и пламеном који се у ове наше дане некако ретко виђају.

Као и многи његови вршњаци, овај старац остајао је младић душом, и дирљива је и запрепашћујућа за све нас, који тако рано хоћемо да клонемо и тако се слабо одушевљавамо, — дирљива је била свежина и сјајност утисака тог неуморног борца!

Ја сам већ поменуо горе, говорећи о осећањима његовим према цару, како је пламено знао он волети оне у којима је гледао доброчиниоце своје отаџбине... Могу још да додам да сам ретко кад имао прилике да видим нешто умилније и дирљивије но кад сам видео Н. Тургењева који је стојао, сав огрезао у сузама, у цркви руског посланства у Паризу, за време молитве за цара, оног дана кад нам је стигла вест да је свенародно објављен царски манифест 19-ог фебруара (ослобођење руских сељака-робова, 1861 г.). Ретко сам кад у свом животу имао прилике да чујем нешто што се искреније отело из дубине гануте и раздрагане душе, но што беше његов усклик: „Нисам могао замислити да бих после Штајна могао заволети још некога, као што сам сад заволео Николаја Миљутина!”[1]

„Le trait caractéristique de la vie de l'être vraiment excellent à qui nous rendons les derniers devoirs” —

[1] Претседника државне комисије за ослобођење мужика. — Прим. прев.

истину је рекао на сахрани Н. Тургењева, г. М. П., четрдесетогодишњи пријатељ његове породице — „se fût sa persévérante et inébranlable fidélité, son ardent et infatigable dévouement à toutes les causes justes et humaines. Toutes et partout lui tenait à coeur... C'est qu'un apôtre disait jadis: „Où souffre-t-on que je ne souffre, où se réjouit-on que je ne me réjouisse?" — N. Tourguéneff le pouvait dire aussi. Qui ne l'a surpris, et souvent, pleurant d'indignation au récit d'une iniquité, ou pleurant de joie, comme d'un bonheur personnel, au spectacle d'une délivrance?"

(„Карактерна црта живота човека збиља ванредног коме сада последњу пошту одајемо — било је његова непоколебљива и стална верност, његова пламена и неуморна оданост свима правичним и човечним стварима. Са свима и на све стране је његово срце саосећало... То је оно што је некада један апостол рекао: „Где се страда и пати, да и ја не патим, где ли се ужива и радује, а да се и ја не радујем". Н. Тургењев је могао и смео то исто рећи. Ко га није затицао, и не једанпут, где плаче од гнева кад би чуо какву неправду, или да од радости плаче, као од своје личне среће, кад би чуо или видео нечије ослобођење и спас?")

Додаћу још неколико речи о њему.

Крај свег дугогодишњег борављења у иностранству, Н. И. Тургењев остао је Рус од главе до пете — и не само Рус, него и прави Московљанин. Та основна руска суштина изражавала се код њега у свему: у манирима, у свима покретима, у свем држању, у самом изговору француског језика — а његов руски језик и да не помињемо. Знам, деша-

вало се, налазећи се под кровом тог срдачног, гостољубивог домаћина — (он је могао да живи господски — „на велику ногу" — познато је да му је брат његов А. Ивановић сачувао све његово имање) — слушајући његов малко потежак, спор, али свагда искрен, разложан и частан говор, ти би се и нехотице чудио како и откуд ти то сад седиш пред француским камином, у кабинету на европски начин намештеном, а не у топлом и пространом салону старинског московског дома, негде тамо на Арбату или на Пречистенци, или на оној истој Маросејци где је Н. Тургењев своју прву младост провео?

Он је говорио радо; но све су мисли његове биле у толикој мери обраћене на савремено или на будуће, да о прошлом није марио много да говори; а о својој сопственој прошлости — то већ никако.

Никад нисте могли чути да из његових уста изађе нека жалба; отсуство личне бриге о себи, нарочитих захтева за своју личност, привлачило је њему срца његових домаћих, пријатеља, па и самих служитеља. Ако за икога, али за њега се никако не би могло рећи да је био „хвалилац старине" — laudator temporis acti. Сваки глас из завичаја он би на лету хватао: жељно би слушао вести из отаџбине, са страсним заносом. Он је веровао у њу, у наш народ, у наше снаге, у нашу будућност, у наше таленте.

„Гле како данас лепо пишу!" — рекао би он, указујући неки пут на доста обичан, али добронамеран и, што је главно, независан чланак у новинама или часопису. Али зато ништа га не би тако

љутило, као вест о каквој неправичности, извршеној у нашој пространој отаџбини. Неправда му је изгледала као анахронизам за време царевања Александра Другог. Он је сматрао да ње не би смело да буде, он се узбуђивао, он се љутио „праведним гневом” — his righteous anger — као што се изразила о њему једна позната ми Енглескиња. Он је негодовао, љутио се, можда још више него они које је та неправда задесила.

Изгнаник, сталан становник Француске, он је био родољуб по превасходству... У пољском питању, у питању о Остзејском крају, патриотизам се тај испољавао можда чак и са сувишном оштрином...

И ето, таквом, потпуно руском човеку, суђено је било да живи и да умре у иностранству! Али не жалимо тако много баш ради њега... Боље ће бити да се надахнемо и одушевимо његовим примером! Јер пример човека непомерно оданог ономе што је он сматрао за истину и правичност, користан је и потребан свима нама, Русима!

Између могућих добара, доступних људима, многа су му ипак у део пала: он је потпуно искусио срећу породичног живота, оданог пријатељства; он је угледао, такорећи рукама опипао остварење својих најмилијих мисли... Па надајмо се да ће и оне између њих које се још нису оствариле, и којима је он посветио био своје последње дело — временом такође доћи на ред, и да ће га њихово остварење макар и у гробу обрадовати новим праскозорјем среће које ће оно донети — од њега толико вољеном руском народу!

Спомен на њега остаће на свагда драгоцен свима који су га познавали; а ни Русија неће заборавити једног од најбољих својих синова.

Париз, 1871.

III. Граф А. К. Толстој

Писмо Уредништву „Весника Европе"

Буживал (код Париза), 5 (17) окт. 1875

Најљубазнији М. М., пре три дана увече добио сам ваш телеграм: тужним болом напунио ми је он срце. Знао сам и раније да Толстоју није суђено да дуго живи на земљи: пре три месеца, не више, његов лекар у Карлсбаду говорио ми је да нашем јадном другу нема живота још ни за годину; али се тешко одмах помирити чак и са очекиваним губитком таквога човека какав је био Толстој. Далеко сам од намере да да̂м сад његову потпуну оцену, да одредим његово место и значај у савременој руској књижевности, — то је ствар будућих његових биографа; ја бих хтео само да изразим неколико мисли, пробуђених успоменом о симпатичној личности песника који је пошао у вечност.

Рекао сам: песника. Јест, он је био песник, несумњиво, потпуно, целим својим бићем: он се родио као песник, а то је у наше време свуда, а највише у Русији, редак случај. Том једном речју одређује се поколење коме је он припадао (познато је да код нас, у садашње време, нема младих песника), одређују се такође његова убеђења, његове срдачне наклоности, све његове некористољу-

биве и искрене тежње. Положај Толстоја у друштву, његове везе, отварале су му широк пут ка свему оном што се тако цени од већине људи; али он је остао веран своме позиву — поезији, књижевности; он није могао бити ништа друго него оно за што га је створила природа: он је имао све особине, својства, сав књижевни склад, у лепшем значењу ове речи. Не будући обдарен оном снагом стварања, оним богатством маште, које су особина прворазредних талената, Толстој је владао у знатној мери оним што једино даје живот и смисао уметничким творевинама, а то је: сопственом, оригиналном и, у исто време, врло разноликом физиономијом; он је слободно, мајсторски управљао рођеним језиком, подлежући само ретко, час искушењима виртуозности, жељи да се поноси старинским, истина некипут врло срећним изразима; час другим, тренутним проматрањима, у ствари туђим, као уопште све што је политичко, његовом срцу и уму. Он је оставио у наследство својим сународницима дивне обрасце драма, романа, лирских песама; и у току дугих година, срамота ће бити сваком образованом Русу да их не зна; он је био стваралац новог код нас књижевног облика — историјске баладе; на овом попришту он и нема такмаца, и у последњој од њих, штампаној у октобарском броју „Весника Европе" (на дан саопштења о његовој смрти!), он је постигао готово дантеовску сликовитост и снагу. Најзад, као за потврду изречене мисли о многостраности његова талента, — ко не зна да је у његовој строго идеалној природи врло свежим потоком избијао млаз недостиживога хумора и да је граф А. К. Толстој, писац „Смрти

Јована Грознога" и „Кнеза Сребрнога", био у исто време један од стваралаца познатога свима „Кузме Пруткова"?

То је песник без кога смо остали и који, при садашњем правцу умова, једва ће бити убрзо замењен. И нека они млади људи до чијих очију допру ови редови не слежу раменима и не мисле да је овај губитак преувеличан са моје стране; смем их уверити да ће с временом бити у стању да прокрчи и остави за собом трага само онај ко разуме и призна тај губитак...

Покушао сам да набацим неколико цртица Толстојеве физиономије, као песника; шта да се каже о њему као човеку? Свима који су га знали, добро је познато како је то била поштена душа, правична, приступачна свима добрим осећањима, спремна на жртве, одана до нежности, неизмењиво верна и отворена. „Витешка природа" — овај израз готово неизбежно је долазио на уста свима при мисли о Толстоју; ја бих дозволио себи да употребим други, који је у наше време унеколико осумњичен, али диван и, у овом случају, најумеснији епитет — природа човечна, дубоко човечна! — ето шта је био Толстој, и, као код свакога правога песника, чији се живот право улива у његово стварање, ова човечна Толстојева природа избија и дише у свему што је он написао.

Хтео бих да довршим ово писмо нечим што се тиче моје личности; али пред овим свежим гробом осећање захвалности приморава сва друга осећања да ућуте: граф А. К. Толстој био је један од главних лица која су помогла да се обустави прогонство на

које сам био осуђен у самом почетку педесетих година.

Мир нека је твом праху, незаборавни Русе и руски песниче!...

Знам да ви дубоко саосећате нашем општем болу и, по сили тога саосећања, крепко и другарски стежем вашу руку.

1875. Одани вам И. Т.

IV. С. К. Брјулова, рођена Кавелина

Из писма уредништву „Весника Европе"

...Као гром је поразно деловала на мене вест о смрти С. К. Брјулове. Никако не могу да се помирим с мишљу да је такво дивно, паметно, мило, пуно младих снага биће тако грубо нагло истргнуто из средине живих и однесено у нему бездан; као да је код нас много сличних жена, па их штедети није потребно!

У једном од некролога покојници, прочитао сам опис утиска који је на мене учинила Софија Костантиновна (тада још Кавелина) на педагошком диспуту у Петрограду. Да, то је било незаборавно вече за мене. Млада, невелика растом, девојка у простој, сивој хаљиници, са белом марамом око врата, са натраг раздвојеном, не дугом косом, говорила је готово још дечјим гласом тако паметно и заносно, одговарала је тако тачно, изражавала је тако разнолико знање свога предмета, такве енциклопедијске податке, да су сви слушаоци (а много их је било на диспуту) били зачуђени, казаћу отворено, били су очарани.

Неколики поверљиви снисходљиви осмеси, којима су је срели у почетку, убрзо су добили други израз — израз дивљења и пажње. Девојка није била лепотица, али се умиљатије, симпатичније лице не може ни замислити: нежно бело чело сијало је памећу и осетљивошћу мисли; та иста жива мисао — играла је у очима, звучала је у гласу; цело њено биће није било, што се каже, напрегнуто, већ снажно и весело оживљено... и уз то, каква једноставност, какав душевни склад и јасност! Ову девојку не би назвали ни скромном и одважном: обе ове речи нису јој одговарале... али сте осећали да је добра, поштена, у најлепшем смислу, образована личност се појавила пред вама и драге воље излагала своје знање. Расправљало се питање о предавању историје: Софија Константиновна је била хиљаду пута у праву у ономе што је бранила; али у самим ударцима које је давала противнику било је толико грације и то не елегантно-уображене, на француски начин, већ добродушно руске, готово невине, несвесне... Ја сам малко знао, волео и поштовао њенога оца... то је био стари пријатељ и сарадник... радо сам му честитао што има такву кћер... Зар сам могао да предвидим да ће му судбина одредити да је он сахрани!

После овога доста често се дешавало да разговарам са Софијом Константиновном; други пут сам спорио са њом. Али сам сваки пут отишао са убеђењем да је она један од најлепших женских типова. У свакој њеној речи, погледу, покрету испољавала се слободна душа — пре свега слободна; далека од свега ситнога, подлога, ускога; била је радна, вредна; увек је била спремна да помогне, да буде корисна,

била је кротка поред све енергије, весела поред све дубине природе! И како је она умела да воли! како су је волели! Да, овакав губитак је ненадокнадљив и безутешан... Помислите једно: оплакујући прерану смрт ове двадесетпетогодишње жене, може се без преувеличавања рећи да је у њеној личности изучавање, предавање историје, код нас, у Русији, претрпело значајан губитак.

Париз, 19 (31) октобра 1877.

V Циркуларно писмо са „Пројектом програма Друштва за ширење писмености и почетнога образовања" (1860 г.)

Андреју Александровићу Крајевском и Алексију Дмитријевићу Галахову.

Поштована господо, из приложенога овом писму пројекта програма „Друштва за ширење писмености и почетнога образовања" видећете циљ мојега писма. Овај програм, састављен при учешћу и са сагласношћу неколико Руса, који су се случајно нашли у једној страној вароши, чини само првобитни нацрт будућега уређења Друштва. Надам се да ћете одобрити мисао која лежи у његовој основи, и да ћете јој посветити и своје мисли и разговоре са друговима. Сматрао бих се срећним кад би до мојега повратка у Русију (у пролеће 1861 г.) мисао коју предлажем добила разраду, довољну за њено остварење. Обраћајући вам се, не сматрам да су ми потребне извештачене речи: и без тога сам уверен да ћете драге

воље узети учешћа у ствари овакве важности, или ћете, бар, изразити своје мишљење о њему. Уверен сам такође да нећете отказати у ширењу приложенога програма. Замисао наша тиче се целе Русије; треба нам да знамо, по могућству, мишљење целе Русије, о чему бих ја са искреном захвалношћу примио сваке примедбе или одговоре. Моја адреса је: Париз. Poste restante. Остајем са срдачним и потпуним уважењем, одани И. Тургењев.

Париз, 15 септембра 1860 г.

Пројект

Програма „Друштва за ширење писмености и почетнога образовања".

Постоје факта чија очигледна корисност је толико несумњива да јој нису потребни никакви докази. У таква факта спада неопходност ширења писмености и елементарних општекорисних знања у Русији. Ову неопходност сви осећају: и влада, која, између осталих брига, изражених у ширењу просвећивања по нашој отаџбини, има и бригу о ширењу писмености у пуковима, и приватна лица, која заводе школе, недељне, градске и сеоске, и друга лица, која се баве издавањем јевтиних књига и зборника за народ. Све су ове тежње благотворне и заслужују пуно саосећање; али су оне разбацане, често нејасне, немају довољно обезбеђења — ни материјалнога, ни моралнога, и зато су слабе и подложне свим незгодама случајних тежња. Нама се чини да је наступило време да се уједине, упуте одређеном јасном циљу све ове

засебне снаге, да се замене приватни, увек више мање недовољни, покушаји са уједињеним, промишљеним делањима свих образованих Руса — једном речју, да се унесе у ово добро дело моћ једнодушних сагласних снага и светле мисли. Прожети овим убеђењем, предлажемо да се оснује „Друштво за ширење писмености и почетнога образовања".

Тврдо се надамо на разуман поздрав са свих страна свих сталежа нашега народа, а такође на саосећање и покровитељство саме владе. Јављамо се пред њом у облику њених помоћника у ширењу народнога просвећивања; ми желимо да уредимо и организујемо разбацане, често њој самој непознате друштвене снаге; стављамо и њих и себе под сталну контролу. Обучавајући писмености оне саме људе које она ослобађа, ми настављамо њен посао, ми их такође ослобађамо од другога ропства, — од ропства незнања.

Пре свега треба да објавимо да наше друштво нема и не може имати циљ васпитање народа: такав посао надмашује моћ ма каквога друштва. Немамо ни сличних претензија; намерни смо да се строго ограничимо само на основно елементарно обучавање; желимо ширење писмености у уском њеном смислу. Оснивати што више школа, пропуштати што више лица кроз ове школе, — и, да додамо, у најкраће време (што, наравно, ниуколико не треба да смета темељности добивених знања), — ето у чему је задатак нашега друштва. Другим речима: треба да се старамо да буде што више лица која умеју да читају, пишу, да знају веронауку, прва правила аритме-

тике и да имају најосновније знање из историје и географије. Ради постизања тога циља, Друштво:

а) само оснива школе;

б) ступа у додир са свим лицима која желе да заводе школе; предлаже своје делатно учешће (у нарочитим случајевима, које одређује одбор друштва, помаже и новчано), саопштава им по што сниженијим ценама неопходна руководства, а такође сва, стечена искуством, педагошка и економска знања;

в) само издаје ова руководства, а такође и друге саставе за основно читање, чији ће списак бити приложен ниже;

г) издаје „Месечни весник", који ће да служи као званичан орган друштвенога делања,[1] поред доношења на својим страницама предлога̂ и прилога̂ од стране чланова, њиховога списка, извештаја о школама, објава о новим мерама, — једном речју, ограничавајући се поглавито само на статистичке податке, која се тичу посла око ширења писмености, — и

д) оставља себи, при развићу свога посла, право да оснива јевтине кабинете за читање, у којима ће се, сем сопствених издања Друштва, налазити само такви састави чији ће строго елементаран карактер одговарати сталном и непромењивом циљу наших прегнућа.

Не намеравамо да улазимо у исцрпнија објашњења како ће бити уређене друштвене школе, наме-

[1] Време ће показати да ли ће бити корисно да се у том „Друштвеном веснику" отвори рубрика за научну разраду питања која се тичу основнога обучавања.

њене, као што се види из саме суштине ствари, само екстерним лицима обадва пола и свих сталежа. Казаћемо само, да ће уређење школа бити, по могућству, просто, несложно, јевтино; да ће све у њима бити приступачно друштвеној контроли, јавности, влади. При састављању устава нашега друштва, а још више при састављању неопходних инструкција о самим начинима обучавања и ширења писмености, сва слична питања ће се разрађивати са потребном зрелошћу; ништа неће бити упуштено из вида; користићемо се и богатствима других земаља, које су нас претекле на попришту друштвене педагогике, и радовима сопствених научника, на чију сарадњу ми унапред рачунамо. Мислимо, међутим, да је још сад потребно да укажемо на онај принцип којега ће се наше друштво придржавати при издавању елементарних књига, о којима је мало час речено и чија неопходност пада сваком у очи. Неопходност ова потврђује се, између осталога, целим низом неуспелих, неки пут чак и штетних покушаја народних издања; отсутност знања, одређенога циља, правилно проведеног система није могла да да̂ добар резултат: такав посао треба вршити опрезно и у заједници. Не треба ни говорити о том да ће састављање друштвених издања бити поручено нашим најбољим радницима и подвргнуто што строжијој оцени. Стално ћемо имати у виду да се наша издања намењују искључиво људима који желе да буду писмени, и људима тек што наученим азбуци; зато она треба да су:

а) многобројна, по могућству, јевтина, свуда и сваком приступачна.

б) Она и садржином и својим излагањем треба да одговарају умном развоју онога народнога сталежа коме су она намењена. Једва ли треба помињати о потпуној неумесности у њима сваких досетака и легендарнога тона: народу се треба обраћати искрено, поштено и са пуним поштовањем.

в) Најзад, сам циљ нашега друштва ограничава већ број предмета којима ће бити посвећена наша издања. Списак је овај: азбука, писменост (у смислу писања); елементарно излагање о руском законодавству, односно права и дужности сталежа, рачуница, географија, наука о природи, технологија у свим њеним гранама, земљорадња, сточарство, уопште домаће господарство у најширем смислу. Белетристика се допушта само са највећом опрезношћу, и не дукче, већ са општекорисним, педагошким циљем; састави, чији предмет је само измишљање, не допушта се никако; одабране биографије, лепи описи путовања добивају готово искључиво преимућство. Једна од главних дужности будућих одбора треба да буде неотступан надзор над овим одељењем и недопуштање у њега сваких беспослених елемената. Било би неумесно да се унапред објави немогућност каквих отступања од изложених принципа; али принцип треба да се сачува.

О кабинетима за читање и уређењу ових сад не треба много да се говори: они су предвиђени само при будућем развитку друштва.

Сматрамо да је потребно рећи овде неколико речи као предупређење могућих примедаба на адресу сувишне опширности нашега програма, и то у пи-

тању спајања школске ствари са послом око издавања елементарних књига.

У нашим очима оснивање школа састоји се на првом месту у питању народнога просвећивања, а издање елементарних књига јавља се већ као неопходна му помоћ; на неприпремљеној њиви неће порасти ни боља семена. Пре свега нам треба створити читаоце, а затим дати им могућност да наставе своје образовање. Отварање елементарних школа својим, тако да речемо, првобитним и моралним карактером привући ће к нама све који желе добра Русији, пробудиће племенито такмичење у многим умовима, који нису досад налазили попришта за своје делање. Влада ће несумњиво саосећати нашим јасним и простим циљевима: сетимо се да ни једна од европских влада није могла, баш у ствари елементарнога образовања, проћи без помоћи приватних друштава; сетимо се такође и тога да је наша влада у инструкцијама г. министра унутрашњих послова поводом ослобођења сељака отворено истакла племству корист и неопходност отварања приватних школа. Понављамо: програм наш не пати од излишне опширности. Делање друштва прожето је једном мишљу и, изражавајући се двојако: отварањем школа и издавањем елементарних књига, — тежи ка једном циљу, који се тим самим сигурније постиже.

Прелазимо на летимичан преглед начина како да се оствари друштво. Материјална средства, на која оно треба да се ослони, прикупљаће се из годишње чланарине и добровољних прилога. Друштво намерава да сасвим укине систем избора за члана: сваки

који уноси minimum одређене уплате (предлажемо 3 руб. у сребру годишње), тим самим постаје члан друштва; поред тога, оно позива за чланове све сталеже Русије без изузетка, од сељака до богатога и знатнога човека, а чак може да има за своје чланове целе сеоске општине, ако би оне желеле да буду његовим сарадником под својим збирним именом. Као нарочиту част за себе сматраће друштво ако руске жене свих сталежа саизволе примити се звања чланова друштва.

Извесна количина лица (предлажемо 80), која су објавила свој пристанак да учествују у друштву, већ је довољна за отварање друштва.

Остаје важна тачка, а то је — стварање средишнога одбора, коме ће се ставити у дужност остварење друштвених правила. Овде се јавља неопходност двојаких мера и правила: а) за прво постојање одбора, са ограниченим циљем — да уреди друштво које се оснива, и да састави инструкције за будуће одборе са одобрењем опште скупштине чланова; и в) за стално његово делање. У првом случају мере и правила могу бити изложене довољно кратко:

Узимајући у обзир да средишна друштвена управа треба да буде у Петрограду, као месту најподеснијем за добивање административних, статистичких и других података, и, узимајући такође у обзир велику важност коју има и стара наша престоница у ствари народнога просвећивања, наш програм мисли да споји у једном списку 80 имена која припадају извесним радницима обадва града. При том, нама се чини, не може бити ни помена о некаквом самовољном избору, ма од чије стране, тих

80 имена; по 40 ће бити указани у свакој вароши од стране друштвенога мишљења, према њиховој репутацији и сагласности да буду чланови друштва. Потом ће се дати и једној и другој престоници да на приватним својим скуповима изабере по 8 лица од 80 чланова, и на тај начин изабраних 16 људи чине првобитан одбор, који се налази, као и сви одбори који сс за овим јаве, обавезно у Петрограду. Најзад, новоизабрани средишни одбор бира из своје средине, већином гласова, претседника, секретара, благајника и т. д. Пуномоћија чланова како првобитнога, тако и нових одбора трају не више од једне године, ма да лица која чине одбор могу бити поново бирана.

Али при развитку друштва већ само осећање правичности показује да привелегија избора чланова у средишни одбор не може бити дата ни Петрограду ни Москви, већ су у том смислу равноправни сви чланови друштва ма у ком се крају Русије они налазили. На тај начин питање се компликује, и наћи начин за његово решење унеколико је теже. Ми предлажемо овај начин:

Не може сваки члан који симпатише циљу друштва добити звање члана одбора, јер то звање захтева много жртава, као што су: обавезно становање у Петрограду у току једне године и давање свога времена и свога рада на бесплатно, у материјалном смислу, служење друштву. С друге стране, не може сваки члан, који жели да се користи правом избора, да именује 16 лица, која имају услове неопходне за одборски рад. Ето зашто наш програм, признајући свим члановима друштва по целој

Русији право избора у одбор, сматра да је најзгодније да се утврде ова правила, која олакшавају тај избор: сва она лица која имају услове да приме дужност одборскога члана, треба да истакну своју кандидацију на тај назив, пославши своја имена за три месеца до избора у Петроград, где ће бити наштампана у „Друштвеном веснику" и публикована по целој Русији. На тај начин, с једне стране ће бити отворен пут за све и сачувана јавноправност, а с друге стране уклониће се могућност избора у одбор лица, додуше веома угледних, али која не могу, по свом положају, да се потчине обавезама скопчаним са звањем одборскога члана, јер сви чланови друштва, који су истакли своју кандидатуру, тим самим су објавили да су спремни да приме на себе те обавезе. Помоћу означенога списка, чланови друштва, расејани по целој Русији, имаће готов материјал за вршење избора и у назначено време могу да пошаљу имена својих кандидата у Петроград, где се послати гласови расматрају само на општој скупштини друштва. Затим се на јавној седници објављују имена оних 16 лица која су добила већину гласова. Одбор, састављен на овај начин, може, чини ми се, да служи као најтачнији израз општих жеља свих чланова друштва. Не треба се бојати да ће нам многи изразити жељу да своја имена унесу у тај списак: бити у одбору није преимућство, већ услуга, жртва, — Руси не отказују ни једно ни друго.

Опште скупштине за проверавање одборскога пословања и за саслушање његова извештаја сазивају се сваке године, на дан оснивања друштва.

На првој општој скупштини расмотриће се инструкције које је саставио првооснован одбор.

Одбор има право, у случају неопходности, да сазове и ванредне скупштине, објавивши претходно питања која он жели да подвргне заједничком претресу.

Даље подробности, као: о подраздеоби одбора на комисије, о односу према друштву његових агената који се налазе по губернијама, и т. д., и т. д., одређује се уставом.

НЗ. Сваке врсте приговори или примедбе на овај пројекат биће примљени са захвалношћу на ове две адресе:

Ивану Сергијевићу Тургењеву, Париз, poste restante; Павлу Васиљевићу Аненкову, Петроград, Демидовска улица, дом Висконтијев.

„Весник Европе", 1884, мај.

VI. Мој састанак са Бељинским[1]

— Писмо Н. А. Основском —

Ја сам се упознао са Бељинским крајем 1842 године, у Петрограду. Он је становао тада у кући Лопатиновој, код Аничковог моста. Довео ме је код њега наш заједнички познаник Зарубин. Ја сам много био слушао о њему, па сам веома желео да се упознам с њим, премда су неки његови чланци, што их беше написао прошле (1841) године, изазвали у мени неку недоумицу.

Кад уђосмо код њега, ја угледах човека омањег

[1] Превео Јован Максимовић.

раста, малко као погуреног, са неправилним, али интелигентним и оригиналним лицем, са плавом, на чело палом косом, и са оним суровим и узбуђеним изразом који се тако често виђа код снебивљивих и самораних људи. Он поче да говори, па се у исти мах и закашља, замоли нас да седнемо, па и сам брже седе на диван, прелетајући очима по поду и премештајући бурмутицу у малим и лепим рукама. На њему беше стари али чист сукнен реденгот, а у соби се осећали трагови љубави према чистоћи и реду.

Поче се разговор. Спочетка је Бељински говорио много и брзо, али без надахнућа, без осмеха, некако криво издижући доњу усну, покривену потстриженим брцима. Он се изражавао општим, тада у књижевној средини уобичајеним, местима, изразио се са омаловажавањем о две, три тада чувене личности и о неким издањима која нису заслуживала ни да се помињу. Али, мало по мало наш домаћин оживе, диже очи, и све му се лице преобрази.

Дотле суров, скоро болеснички израз смени се другим: отвореним, живахним и светлим. Привлачан осмех затрепери на његовим уснама, и сину златним варницама у плавим му очима, чију лепоту ја тек сад приметих.

Бељински и сам наведе говор на оно расположење под чијим је утицајем он био написао своје лањске чланке, нарочито један између њих, па, са немилосрдном и преувеличаном оштрином осудивши их као ствар прошасту и мрачну, без околишења нам указа на прелом који се извршио у његовим погледима и убеђењима.

Ја сам овде намерно употребио реч: без околишења. Бељински није знао оно лажно и кукавичко ситничарство себичњачких природа које немају храбрости да признаду да су се преварили — немају храбрости стога што им је њихова лична непогрешивост и строга доследност поступака, — често заснована на отсуству или оскудици убеђења, — милија и од саме истине.

Бељински је био поносит, али зато од уображености, себичности, код њега ни трага није било. Лично себе је он свагда потискивао и на задњи план стављао: он је, може се слободно рећи, простодушно и заборављао себе пред оним што је за истину признавао. То је био жив човек, — ишао је, падао, дизао се, па опет ишао напред као жив човек.

Хитам да додам да је он и падао само на путу умног развића: других падова он није имао, нити их је и могао имати, стога што је морална чистоћа тог — као што су се његови противници изражавали (где ли су сви они данас?) — „ц и н и к а" била збиља поражавајућа и дирљива. За њу су знали само блиски му пријатељи којима је била приступачна унутрашњост тога х р а м а.

Бељински устадс са дивана па поче ходати по соби, шмркајући бурмут, застајући, гласно се смејући свакој, неки пут и не баш много досетљивој речи, својој и туђој. Морам приметити да неког блеска у његовом говору није било: он би гласно понављао једне и исте шале, не баш тако ни досетљиве. Али кад би се расположио па могао да влада својим нервима (што му није свагда за руком полазило: неки пут би се много занео и викао),

— тада је немогућно било замислити човека речитијег, у најбољем, у руском смислу те речи: ту вам није било ни такозваног цвећа, ни срачунатих, унапред спремљених ефеката, ни извештаченог тобоже запињања, тражења згодног израза, па чак ни опијености сопственом речју, које неки пут и говорник и слушаоци примају за — готов новац; — не, говор Бељинскога је био незадржљив излив нестрпљивог и плаховитог, али сјајног и здравог ума, загрејаног свим пламом чистог и страсног срца и руковођеног оним финим и тачним осећањем истине и лепоте, које скоро ничим не можеш заменити.

Бељински је био нарочито оно што бих се ја одлучио да назовем централном природом; то јест, он је свим својим вредностима и недостатцима стојао близу центру, самој суштини свог народа, те су стога и сами његови недостатци, као на пример његова доста мала залиха знања, његово немање воље за дуго седење над књигама, и дужим, полаганим радовима, — добијали карактер скоро неке неопходности, имали су значај историјски.

Јер учеван човек не би могао стално бити претставником нашег друштва у четрдесетим годинама (XIX-ог столећа); он то не би могао бити ни данас. Но то није сметало Бељинском да постане један од вођа јавног друштвеног мишљења свога времена. Јер, пре свега, он, мада није био научник, ипак је знао довољно за то да с правом може говорити и учити друге. А друго, он је ипак знао нарочито оно што је тада требало знати, и то се знање срасло било с његовим животом, као код сваке централне природе.

Може се бити човек веома уман, сјајан и необичан, па се ипак у исти мах налазити на — периферији, на обиму, — ако је могућно тако се изразити, — свога народа. Свако је имао прилике да виђа такве природе: човек не може да не зажали због њихове неплодности, али нема разлога да јој се чуди... Него ја се много удаљујем од предмета мога писма.

После прве моје посете Бељинском, виђао сам се с њиме неколико пута у току зиме. Велике недеље — оне пред Ускрс — отпутовао сам у своје село, па сам се после опет нашао с њим лети у летњиковцу Шумарског Института. У то време, публика је то већ одавна заборавила, — бар ја тешим себе том надом, — ја сам наштампао омању причу у стиховима, која је на основу неких, једва приметних, мрвица нечег налик на таленат, заслужила одобравање Бељинскога, свагда готовог да пружи руку почетнику и добродошлицом да поздрави све што би макар мало обећавало да ће бити прираштај ономе што је Бељински волео најнеобичнијом љуављу — руској књижевности.

Он чак и објави један свој чланак о тој причи у „Отачественим Записима", — чланак кога ја данас не могу да се сетим а да при том не поцрвеним; али зато се ускоро наде Бељинскога на моју књижевну будућност знатно расхладише, и он поче да ме сматра као способног само за критичарску и етнографску делатност. Сад, како било, но наши чешћи састанци 1843 године имали су за резултат подуже разговоре, који би неки пут често знали да трају по читавих шест часова, у току којих смо се

ја и Бељински дотицали свих могућих предмета, но у првом реду философских и књижевних.

Он је становао у једној од оних ћелија што су склепане од сплавовских талпи, и обојене грубим шареним тапетама, које се у Петрограду називају летњиковцима. Налазила се уз ту страћару и некаква несимпатична, свима приступачна форма баште, где растиње није могло, а, како изгледа, није чак ни хтело да даје хлада. Саобраћај са Петроградом био је доста траљав — у оближњој бакалници није се могло добити ништа осим неког бедног чаја и таквог истог шећера, — једном речју, удобности никаве!

Сећам се, Бељински, човек у животном смислу савршено непрактичан, купио је био, међу осталим, по савету лекара, и козу за млеко, но та коза беше одвећ матора и млека није давала.

Али зато нам је лето било великолепно — те смо се ја и Бељински до миле воље нашетали по боровим шумарцима што беху око Шумарског Иниститута — њихов мирис је био веома лековит за његова већ тада начета плућа. Седали бисмо на суву и меку, танким иглицама осуту маховину — и ту би међу нама настајали они бескрајни разговори што их горе поменух. Ја тада тек што се бејах вратио из Берлина, где сам се бавио Хегловом философијом. Бељински ме је о њој много распитивао, слушао ме, исказивао, развијао своје мисли у вези са Хегловим идејама — при чем је он све то чинио са неком халапљивом грамжљивошћу, са неким плаховитим освајањем истине.

Тешко је неки пут било ићи у корак с њиме. Ја

бих, по урођеној нам човечанској природи, осетио неки пут потребу да мало и одахнем, да прекинемо те разговоре — али Бељински није знао за предах и одмор — те бих ја, хтео не хтео, морао и даље с њим да дебатујем, да се препиремо — и човек просто није могао да се због тога љути или да му пребацује због те његове нестрпљивости: она је потицала из саме дубине његове узбуђене душе.

У великој мери чудновата, необична природа Бељинскога исказивала би се у свакој речи његовој, у сваком покрету, па чак и у ћутању! Ум је његов стално радио; — но данас, кад се сетим наших разговора, највише ме од свега поражава она дубока здрава памет, она, и њему самом не сасвим јасна, али зато тим јача свесност о свом високом историјском позиву — свесност која му, крај свих његових неустрашивих, смеоних полета, ипак није допуштала да се отстрањује и уклања од тада једино могућне и корисне делатности: књижевно-критичке, у најширем смислу речи.

Његова критика није имала тада (па ни доцније) никакве унапред смишљене и израђене системе: теорија критике, расправе о разним њеним врстима, итд., све је то њега слабо занимало: он је и у том био прави руски, а не апстрактни човек. За њега је књижевност била једно између најпотпунијих испољавања живих сила народних; он је захтевао од критичара уопште — па и од себе — не толико изучавање народа и његове историје, колико љубав према народу и схватање народа, скупа са разумевањем уметности и поезије, те је држао

да и он, с тим претпоставкама, под тим уветима, има права да јавно исказује своје мишљење.

Он је осећао да је у оно време кад је он писао, немогућно било директно утицати на друштвену самосвест и самосазнање. Разрађивати масу датих чињеница, уносити критичку анализу у историју наше књижевности — за то су тада недостајали и податци, а што је главно, тада друштву још није ни било до тога, није му то требало. Тада је требало рашчистити само врело, разјаснити основне појмове савременика о оном што се у нашој књижевности схватало и приказивало као истина и као лепота, требало је рећи о свима њеним појавама искрену и смелу реч, — и Бељински се латио тог посла са свом несаломљивом енергијом своје усхићене природе.

У тој ствари нико њему није био учитељ: из дружине својих московских другова и пријатеља изнео је он скоро сва своја знања, познанство са резултатима науке. Он им је за много шта био обвезан, они су му дали у руке оруђе, но нико му од њих не би умео казати како да тим оруђем рукује, против кога да се бори. Он као да је изводио њихове идеје, остваривао њихове замисли, — али ниједан између његових другара-учитеља не би био кадар заменити га, делати његово дело, јер је он све њих без изузетка надмашао снагом и танчином естетског схватања и скоро непогрешним укусом.

При његовој страсној жељи да буде свагда истинит, при отсуству сваке педантерије, Бељински се лако подавао утицају људи које је ценио и којима

је веровао. У његовој природи лежала је наклоност ка преувеличавању, или, тачније, ка неустрашивом и потпуном исказивању свега онога што му се чинило да је право и што треба да се каже. Опрезност и претходно обезбеђивање себе нису одговарали његовом карактеру. Требало је доћи па погледати оне његове полутабаке што их је он, још несасушене, слао у штампарију; оне праве као стрела редове његовог брзог, крупног, својеликог рукописа, скоро без прецртавања, — па да човек одмах види да је то писао човек који своје изразе није на кантар мерио нити их срачунавао.

Отуд се он често заносио те падао у противуречности са самим собом, на које су после његови непријатељи са злурадим и јаловим ликовањем указивали. Отуд је он целе једне године наједном почео да пуни неке своје стихове школским изразима — терминологијом — немачке философије, — у којима је он сам добродушно уживао. Отуд је он неки пут, читајући међу редовима код писаца на форму каквог Красова — преузносио их због оног што би он сам у њиховим саставима нашао — због онога што они тамо једва ако су и наговештавали...

Но, крај свега тога, може се слободно рећи да се та плима, ти пролазно налетели таласи нису дотицали његове основе, и да је он чак и у најдаљим својим „странтсвовањима" ипак остајао себи веран, то јест: оригиналан и самосвојан мислилац, најзначајнији критичар свога времена. С тиме ће се несумњиво сложити сви они који пажљиво прочитају његова недавно сабрана и издана дела. Нарочито су значајни и занимљиви били његови критич-

ки односи према Пушкину, Гогољу и Лермонтову, — према та три, истина ни из далека не подједнако даровита, али најпотпунија претставника наше поезије. — Уосталом, ја намеравам да о томе говорим с вама у другом мом писму, које ће ускоро за овим доћи.

Али не могу да вам већ сад не испричам један случај у ком се нарочито јасно исказао карактер Бељинскога. У првим данима свог боравлења у летњиковцу Шумарског Института, њега је занимало једно веома важно религиозно питање: хоћете л' ми веровати да је тај човек, у току читавих осам дана, догод није постигао, по његовом мишљењу, задовољавајуће решење својих сумњи, за све то време био као у грозници, — ни о чем на свету није могао да говори, није чак могао ни да разуме како се уопште и може говорити ма о чем другом, док се питање такве важности и значаја не реши, па би и мене корео због лакомислености чим бих себи допустио да макар и на часак престанем мислити о том питању те да мало одахнем.

Црта можда и забавна, али над којом би имало смисла замислити се, а нарочито ми, Руси — и нарочито данас!

1860 г.

VII. Писмо Уредништву „Весника Европе", поводом питања о првој штампаној творевини И. С. Тургењева.

Поштовани Господине, желећи да укратко објасним нека факта која се тичу лично мене, молим

за дозволу да се обратим преко Вашега часописа.

У „Московским ведомостима" јавила се белешка г-на П. Библиографа, у којој се указује на приказ књиге Муравјова „Путовање ка светим руским местима", штампан у „Журналу Министарства просвете" за 1836 г., као на први мој штампан састав. Постојање тога чланка зачудило ме је више него икога другога. Ја сам тада тек био навршио седамнаесту годину, био сам студент петроградског универзитета; моји рођаци, ради обезбеђења моје будуће каријере, послали су ме Сербиновићу, тадашњему издавачу „Журнала Министарства просвете"... Сербиновић, којега сам видео само једном, желећи, вероватно, да испроба моје способности, уручио ми је ту књигу Муравјова с тим да дам своје мишљење. Написао сам нешто поводом ове књиге, — и ето сад, мало не после четрдесет година, дознајем да се то „нешто" удостојило штампања! Ни тада, ни касније нисам видео својега наштампанога чланчића! Ви ћете се, наравно, сложити са мном да ја не могу, по савести, сматрати да је то дечје вежбање мој први књижевни рад.

Париз, 3 децембра 1875.

VIII. Одговор „Становнику друге вароши".

Писмо уреднику „Весника Европе".

Љубазни М. М. — Вама, као старом мојем пријатељу, добро је познато са каквом мрзовољом се решавам да занимам публику питањима која се тичу

мене; али ових дана сам прочитао г. „Становника друге вароши” у „Московским ведомостима” и томе приморава да се латим пера.

Дописивање ово јавило се поводом наштампанога у листу „Temps” мојега писма, које иде уз приповетку прогнаника што се држи у засебном затвору четири године, — приповетку са искључиво психолошким и, можда, судским интересовањем. Кад би се г. „Становник друге вароши” ограничио само на увреде, одмерене његовом снагом, ја не бих обратио на њих пажњу, знајући из које гомиле иде тај „гром”; али он дозвољава себи да сумњичи моја убеђења, мој начин мисли, — и ја немам права да одговорим на то само презирањем.

Приписујући ми сваке неплемените побуде и мало не преступне намере, г. „Становник друге вароши” оптужује ме да сам нископоклоник, удварач, „превртљивац” пред једним делом наше омладине. Такве врсте удварање значи одустајање од сопствених убеђења и дотеривање њихово према туђима. Али, не хвалећи се и без икаквих заобилажења, већ просто констатујући факат, имам право да тврдим да се убеђења, која сам изразио и штампано и усмено, нису изменила ни за нокат за последњих четрдесет година; ја их никада и ни пред ким нисам скривао. У очима наше омладине, — пошто се о њој говори, — у њеним очима, ма којој партији она припадала, ја сам увек био и досад остао „постепеновац”, либерал старога кроја, у енглеском династичком смислу, човек који очекује реформе само одозго, принципијелан противник револуције, не говорећи већ о ругобама последњега времена.

Омладина је била у праву у својој оцени, и ја бих сматрао да сам недостојан ње и самога себе, кад бих јој се показивао у другој светлости. Оне овације о којима говори г. „Становник друге вароши” биле су ми пријатне и драгоцене баш зато што ја нисам ишао к младом поколењу, чије нерасположење сам веома философски подносио у току петнаест година (од појаве „Оцева и деце”), него што је оно ишло к мени; оне су ми биле драгоцене, ове овације, као доказ изражено̄га саосећања према оним убеђењима којима сам увек био веран и која сам изражавао гласно у самим својим говорима, одржаним људима којима је било пријатно да ме славе.

Због чега бих ја морао да лажем и да се удварам њима, кад су ми они сами пружили руке и веровали ми?

И кад размислим из чијих уста излазе ове клевете, ове оптужбе?! Из уста човека који је од младости заслужио репутацију виртуоза у ниском клањању, у „превртању”, најпре добровољно, а, најзад, чак и нехотице. Истина, нити има шта да губи, нити има чега да се боји: његово име је постало именица; — и он није од оних људи које је дозвољено позвати на одговорност. Али и у његовом положају обазривост не смета: у сваком случају, он не треба да помиње „осрамоћене седине”; не треба обраћати погледе публике, која чита, на сопствену главу. Публика и без тога добро га зна. . . а, смем да додам, зна и мене.

Париз, rue de Douai, 2 јануара 1880 г.